Vol XIV March 1949.

JOURNAL

OF THE

ANNAMALAI UNIVERSITY

PUBLISHED BY THE UNIVERSITY
ANNAMALAINAGAR
1949

Vol. XIV March 1949

JOURNAL

OF THE

ANNAMALAI UNIVERSITY

EDITOR:

Professor R. RAMANUJACHARI M. A.

EDITORIAL BOARD:

Professor K. C. CHAKKO, B.A., D.Sc.

,, A. CHIDAMBARANATHA CHETTIAR, M.A., Ph.D.

,, R. V. SESHAIYA, M.A.

WITH COURAGE AND FAITH

PUBLISHED BY THE UNIVERSITY

ANNAMALAINAGAR

1949

NOTICE

TO CONTRIBUTORS AND OTHERS

Contributions, remittances, books for review, exchanges and correspondence regarding all matters may be addressed to:—

Prof. R. RAMANUJACHARI,
Philosophy Department,
Annamalai University, Annamalainagar.

CONTENTS

			PAGE
1.	The Dravidian Neuter Plural *By Dr. A. Chidambaranatha Chettiar*	..	1
2.	Tunisia Through the Ages *By Diwan Bahadur C. S. Srinivasachariar*	..	5
3.	The Ideal Life—Some Poets' Dreams *By Sri C. R. Myleru*	..	29
4.	Uzhavezhupadu *By Sri E. S. Varadaraja Aiyar*	..	43
5.	Nambiandarnambi Kalam *By Sri T. V. Sadasivapandarathar*	..	52
6.	Tolkappiyam Porul Adhikaram *By Sri Avvai S. Duraiswami*	..	61
7.	Bhāvanāvivēka with Viṣamagranthibhēdika *By Sri V. A. Ramaswami Sastriar and* *Sri K. A. Sivaramakrishna Sastri*	..	137—202
8.	Nyāyapariśuddhi *By Sri R. Ramanujachari and* *Sri K. Srinivasachari*	..	21— 44
9.	Vidhivimarśaḥ *By Sri Subrahmania Sastri*	..	9— 24

JOURNAL

OF THE

ANNAMALAI UNIVERSITY

VOL. XIV.

THE DRAVIDIAN NEUTER PLURAL *

BY

DR. A. CHIDAMBARANATHA CHETTIAR, M.A., Ph.D.

Dr. Caldwell said: "There are two neuter pluralising particles used by the Dravidian languages:--(1) The neuter plural suffix gal, with its varieties and (2) the Neuter Plural Suffix in 'a'.[1] So far as this statement is concerned he is perfectly right.

But when he put forth the view that 'v' was not a sign of plurality he was making a disputable statement. He has himself come to the conclusion that it is in 'd' of such words as 'adu' and 'idu' (that, and this) of Tamil, Kannada and Malayalam and 'idi' and 'edi' of Telugu that the idea of singularity resides. It is natural therefore to expect 'v' occurring in its stead in the plural words to indicate plurality. Dr. Caldwell, however, rejected the view that 'v' was indicative of neuter plurality, because he thought that 'av' and 'iv' or their near equivalents were occurring only in Gond and Telugu in the sense of "those things" and "these things". He said[2] "if Telugu and Gond were the only extant dialects of the Dravidian family, we should naturally conclude that as 'd' is the sign of the neuter singular, so 'v' is the sign of the neuter plural. When the other extant dialects, however (Tamil, Malayalam and Kannada), are examined, we perceive that this 'v' is not a sign of plurality."

* A paper presented at the 12th All India Oriental Conference, at Benares.

1. Caldwell's Comp. Gram. p, 244.

2. p. 250

This does not appear to be correct. In fact, an examination of the other extant dialects, especially Tamil, shows that this 'v' is a sign of plurality. Tolkappiyam, the ancient extant Tamil grammar, the age of which may be modestly estimated to be as early as the 4th century B.C., in one of its rules in the chapter on Orthography speaks[3] of four words ending in 'v'. The rule says that 'v' is the terminal letter of four words in Tamil. The commentators have given the instances of av, iv, uv and tev; these correspond respectively to those things, these things, the intermediate things and enmities. The meaning of the last word 'tev' has been forgotten and so it is being used in the sense of 'enmity' simply. That the other three words have a plural significance can be borne out by illustrations gathered from ancient classical poems. In a poem given by Kaḍuvan Iḷaveyinaṉār in Paripāḍal, the age of which is not later than the 2nd century A.D., we find these three words occurring in the sense of the neuter plural.[4] Kīraṉtaiyār, an author of almost the same age, has used 'av' and 'iv' as remote neuter plural and intermediate neuter plural respectively.[5] Auvaiyār I, a poetess of the same age, in one of her poems found in the collection called Puranāṉūru, has used 'iv' and 'av' in this sense.[6]

In the face of this usage it is impossible to maintain that 'v' was not indicative of plurality. The fact that by 'Tev' we mean to-day enmity and not enmities need not deter us from holding that 'v' signified the plural idea. Originally, it should have expressed the idea of the plural, as a collective noun, meaning enemies or enmity. It should have passed on to the stage when it expressed a group of enemies before it began to express, as it does to-day, the idea of the singular too. Thus we see that the rule in Tolkāppiyam contemplates the usage of four words ending in 'v' as plurals. Tev, also, originally was a neuter noun.

Further, there seems to have been a corresponding usage of 'v' in the pronominal termination of verbs of the neuter plural class. It is to this that Tolkappiyar seems to have alluded in one of his rules in the chapter on Etymology.[7] But wrong instances have been given by commentators; Uṇkuva, tiṉkuva. In these instances, the final 'a' is indicative

---

3. "Vakarak kiḷavi nāṉ moḻi īṟṟatu"—Tolkāppiyam, Eḻuttu Ṣ. 81.
4. Ivvum Uvvum avvum piṟavum
   Ēmam ārnta niṟ pirintu
   Mēval Cāṉṟaṉa ellām. (St. 4, ll. 33–35)
5. Avvum piṟavum ottaṉai uvvum
   Evvay iṉōyum nīyē. (St. 2. ll. 58–59)
6. Ivvē, pīli aṇintu etc.
   Avvē, pakaivark-kutti etc. (Puṟam - St. 95) (ibid,)
7. A. Ā V eṉa varūum iṟuti
   Appāṉ mūṉṟē palavaṟi collē. (col. 9.)

of the neuter plural and 'v' is only an intervocalic consonant. What the commentators should have done is to furnish us with illustrations wherein the final letter is 'v'. Probably by their time, i.e., between the 10th and 13th centuries A. D., these usages had gone out of vogue. Therefore they were not able to give the proper examples. If one, however, takes pains and rummages the ancient Tamil classics, one will be able to find instances therefor. One such instance is available in the text of a poem in Puṟanāṉūṟu, "Ivvē, pīli aṇintu........viya nakaravvē." (Iv+ē becomes by rule ivvē; similarly nakarav+ē may become nakaravvē. Nakarav means things belonging to Nagar or city.) But the traditional way of looking at this is different. 'Nakara' in 'Nakaravve' would be taken to be a combination of Nakar (city) and 'a' the neuter plural suffix. On the other hand, the word lends itself to be split as 'Nakar' and 'av' too. According to the traditional interpretation, ē is the element for emphasis, 'v' is an intervocalic and the other 'v' is a redundancy permissible in poetry. But to me it appears that because we have not been accustomed to finding pronominal terminations of 'v' in modern times we fall into the error of regarding the 'a' as the neuter plural verbal inflexion. The line I have quoted above from Puṟanāṉūṟu, a work of great antiquity (1st century A. D.) ought to show that the rule in Tolkāppiyam on the subject contemplates the usage of 'v' as a neuter plural termination of verbs also. If we had other great works of that period completely, we should have been able to collect more instances of this kind. Dr. Caldwell himself said [8] that it is in the poetry and in the speech of the peasantry that the ancient condition of the language is best studied. In the light of this remark, Puṟanāṉūṟu may be taken to throw a flood of light on the condition of the speech of those ancient days, and the inference is irresistible that 'v' was employed as a neuter plural suffix.

There is a beautiful regularity with which the pronominal sign of the third person is kept both in the nominatives and in the verbs in Tamil. For instance, corresponding to 'aṉ', the masculine singular suffix in 'avaṉ' (the remote demonstrative masculine singular pronoun) there is 'aṉ' in Vantanaṉ (=he came) at the final part. Similarly the feminine singular, aḷ, the epicene plural 'ar' and the neuter singular 'tu' are all found in the nominative forms avaḷ, avar and atu as also in the verb finite forms vantaṉaḷ, vantaṉar and vantatu. In 'vantaṉa' (=those things came), the neuter plural verb, there is 'a' the plural suffix which is found in Tamil nouns such as pala, cila, piṟa etc. and in Malayalam demonstratives ava, iva, etc. The Tamil neuter demonstrative plural 'avai' and 'ivai', however, have slightly diverged from the old form while Malayalam has kept it intact. In line with this regular process one should expect 'v' to occur as the suffix both in the nominal and

---

8. Comp. Grammar p. 45

verbal forms of the neuter plural, if 'v' is a plural suffix at all. This expectation is fulfilled in a line quoted from Puṟanāṉūṟu: Ivvē viyanakaravvē. Thus we find that though 'v' as a plural suffix in verbs has fallen into desuetude it existed at one stage in the history of the Tamil language.

Even if the occurrence of 'v' as a plural neuter sign of the verb finite is doubtful, its occurrence in the nominal forms is quite certain, as evidenced by the passages quoted from Paripāḍal and Puṟanāṉūṟu, which have av, iv and uv as neuter plurals of the remote, proximate and intermediate demonstratives. These crude forms are found in Gond, one of the uncultivated dialects of the Dravidian group, as 'av' and 'iv' meaning those things and these things. As Gond is a language spoken in an isolated part of the country (in the hilly and jungly tracts in Central India), far removed from foreign contact, it is natural to think that its usage is not a borrowed one. If its usage is not borrowed, and if its usage is in accord with the usage in ancient Tamil classics, it could be surmised that that usage is purely Dravidian. Telugu 'avi' and 'ivi,' Kannada 'avu' and 'ivu,' Malayalam 'ava' and 'iva' and modern Tamil 'avai' and 'ivai,' do all possess in common 'v,' the indubitable sign of neuter plurality. Neither the initial vowel nor the final vowel in these words can be regarded as expressing the idea of number, for the former expresses the kind of demonstrative (whether remote, proximate or intermediate) and the latter, being a mutable vowel in each dialect, has nothing to contribute to the semantic value but is only an element of euphonisation. Even as 't' occurring in the medial part of the singular neuter demonstratives such as 'atu' and 'itu' in Tamil, Malayalam and Kannada and 'ati' 'iti' in Telugu is a sign of singularity, as is taken by Dr. Caldwell,[9] 'v' occurring in the medial part of words such as 'avi,' 'ivi,' 'avu,' 'ivu' etc. undoubtedly constitutes the sign of the neuter plural. Thus it is evident that Dr. Caldwell's view on the subject needs correction. I am sure that had he any opportunity to consult Tolkāppiyam' Puṟanāṉūṟu and Paripāḍal he would have quite willingly accepted the view that 'v' was as much a neuter plural suffix in the Dravidian languages as 'a.'

———

9. Comp. Gram. page 230

Tunisia (Africa Romanorum) through the Ages.

BY

DIVAN BAHADUR C. S. SRINIVASACHARIAR, M.A.

I

CARTHAGINIAN RULE.

The Coast of Barbary, the scene of one of the most critical phases of the operations in the Mediterranean against the Axis Powers, has been called Africa Minor, a name which properly belongs to Tunisia, known to the Romans as Africa Romanorum. The entire African coast from the Atlantic to the Nile Delta is marked out into four distinct regions, *viz*;, Morocco, Algeria, Tunisia and Libya. In the heyday of their Empire, the Romans occupied both shores of the Mediterranean, and their culture spread and took root on the southern shore, most particularly in Tunisia, to a remarkable extent. When the Romano-Byzantine dominion finally disappeared in the seventh century, A. D., the whole of North Africa was swept into the vortex of Muslim advance, and all connection with Europe was lost except that of bitter warfare interspersed with periods of quiet. Thus Roman Africa had, in the course of its history, a wholly different development from that of the other Roman provinces; and it was an extraordinary feature that even as late as the middle of the 18th century, Europeans knew far more about the geography of North America and India than they did about their opposite Mediterranean shore. With the dawn of the present century a visit to the southern coast of Mediterranean has become a popular feature of the tourists' itinerary; and at the present moment Tunisia is in the foreground of everybody's attention

The culture of Tunisia goes back to the days of its occupation by the Phoenicians; and the rise and fall of their famous settlement at Carthage almost occupying the area of modern Tunis has become an integral part of classic history. Comparatively little is known sbout the Carthaginians and the materials for their history are extremely fragmentary, though explorations on the site of its ruins have been proceeding apace for the last one century and more. Their historical documents have perished irrevocably. Philinus, a Greek of Agrigentum, who wrote a history of the First Punic War, is known to us only from some criticisms of it made by Polybius. Sosilus and Silanus, two Greeks who might have given, if they had so chosen, an almost Boswellian account of the great Hannibal, have not left a word behind;

and the contents of the Carthaginian libraries, which the Romans, "like rich men who know not what they give", carelessly handed over to the tender mercies of the Numidian chieftain who was allied with them. The historian, Sallust, writing a century afterwards, probably had in his own hands some of these books. All of them perished by a destruction as complete, though not as sudden, as that which overtook the Alexandrian Library itself. This piece of vandalism of the Roman conquerors of Carthage was mainly due to the narrow-minded imperialism of the Elder Cato and of his war-mad followers; and the influence of Cato's magic cry — *Delenda est Carthago* — was viewed by Roman historians with "perhaps the same philosophic indifference which it pleased Gibbon to affect with regard to the destruction of the famous library of Alexandria by the Caliph Omar." The Roman conqueror, Scipio Amelianus, when he finally took the city in 146 B. C. gave orders to set fire to the entire area of captured city and to level the ruins; he had personally desired the preservation of the city, but the unreasoning hostility of the Senate at Rome ordered him to level it to the ground and to pass the plough over its site, so as to put an end in legal form to its very existence and to curse the site and soil for ever, so that neither house nor corn-field might ever reappear on the spot. That command was literally obeyed by the disciplined general. The comment of the historian, Mommsen, on this act of jealous destruction is significant. "The ruins burned for seventeen days; recently, when the remains of the Carthaginian city wall were excavated, they were found to be covered with a layer of ashes from four to five feet deep, filled with half-charred pieces of wood, fragments of iron and projectiles. Where the industrious Phoenicians had busily trafficked for five hundred years, Roman slaves henceforth pastured the herds of their distant masters. Scipio, however, whom nature had destined for a nobler part than that of an executioner, gazed with horror on his own work; and, instead of the joy of victory, the victor himself was haunted by a presentiment of the retribution that would inevitably follow such a misdeed,"

Thus began the Roman occupation of the Province of Carthage which was the base and core of Roman Africa. An ancient seat of civilization, the race which dominated it, its arts and its sciences, its laws, literature and religion were all swept away, leaving hardly a few relics behind. A historian has even suggested that the great Roman epic poet, Virgil, needed not to draw upon his imagination for a single detail of his splendid picture of the fall of Troy, given in the Second Book of the *Aeneid*. "The burning and the slaughter, the crash of falling houses, the obliteration of a wealthy and an ancient city which had held imperial sway for many, nay, for hundreds of years–it was

all there, written in letters of blood and fire, in the record of his own country's most signal achievement." (Bosworth Smith: *Carthage and the Carthaginians*; p. 372).

II

THE PROVINCE OF ROMAN AFRICA.

The Original Roman province of Africa comprised only a small portion of North-Eastern Tunisia. It was colonised lest, Phoenix-like, the Punic Empire should rise again from its own ashes, or some other power should grow up there; and not because the Romans required any outlet for their surplus population. The curse of Scipio rested for a time upon the site of the city. But yet not many years afterwards, Caius Gracchus, the idealist revolutionary, "unmindful or perhaps resentful of the curse and moved by compassion for the Roman poor", wanted to settle 6,000 of them in a colony on the spot. But the story says that African hyenas tore up and scattered the boundary-marks which were laid down and thus demonstrated the efficacy of the curse and the sin of the man who set it at nought; and the proposed colony of Junonia caused its originator his noble life even before he had given it its name.

It was reserved for the greatest of the Romans, Julius Caesar, to revive the project of Gracchus. How desolate the region of Carthage was then, is seen from the incident in the extra-ordinary career of Gaius Marius, who took shelter in the reeds and morasses of the ruined coast, from the pursuit of the minions of his victorious rival, Sulla. But Ceasar's assassination rendered his plan abortive; and his successor, Augustus, carried out with filial reverence this wish of his great predecessor, by evading the letter of Scipio's curse and by building, the proposed city not on the actual spot, but only in the neighbourhood of the ruined city. The natural advantages of the Peninsula covered by the ancient city soon made the new foundation, the capital of all Northern Africa, the chief centre of Roman civilization and the fountain-head of African Christianity.

The Romans tried to Romanise the land in their own way and to make it very productive. They used modern methods to fertilise the land, put in an army of occupation, settled a certain nnmber of immigrant Italians and supplemented their army with native auxiliaries recruited locally. They gradually extended their territory to include the whole fertile coastal plain from the Gulf of Sirte to the Atlantic seaboard; and they protected the area of their effective occupation

with a frontier line known as the Limes, to keep off the depradations of the interior Berber tribes. The growing Roman territory which quickly came to include Mauritania, Tripolitania and Numidia (present Eastern Algeria) soon came to be filled with Roman roads, channels and towns. Profit was derived from agriculture; wheat-growing was encouraged; olive oil was produced in abundant quantities and exported to Italy, besides enormous quantities of firewood for heating the public baths in the Italian cities. Marble, elephant-ivory, horses and fruit, particularly African figs, were also taken away. Water was conserved in wells, aqueducts and reservoire; while the mountain torrents were dammed and minute regulations were framed for irrigation. Africa Romana became a rich agricultural region; but Roman civilisation was mainly urban and confined to cities, which grew up with all the essential Roman features of forum, basilica, temple and baths and with statues, triumphal arches, marble columns, altars of the gods and elaborate inscriptions. The elephant which was indigenous to the land under Carthagenian rule, was hunted mercilessly for its ivory, and since elephant-breeding in captivity has never been a practical proposition and the country was rapidly populated and ivory formed a most valuable article of export, the animal ceased to exsit; but it was replaced by the camel, which was not indigenous to the land and was totally unknown at the time of the Roman conquest of Carthage. The camel was naturalised in the land, only in the period of Roman occupation; and under them it became an integral part of the domestic and transport economy of the whole of North Africa and has been so ever since. Horses from Numidia were particularly priced for their value as cavalry mounts and for their renown in the great chariot-races of Rome.

III

AFRICAN CHRISTIANITY—ST. AUGUSTINE.

Gradually a Romanised population grew up in the land which pushed out the native Berbor peasants from land-ownership into serfdom or to settlement in the country to the south of the Limes. The greatest weakness of the Roman rule, here as elsewhere, was the inevitable growth of a landless proletariat, which could never be permanently loyal to its masters. The legions gradually came to be entirely African-born and recruited. There was, however, no stigma social or racial, attaching to the mingling of the Romans with native Africans of equal culture. When the land was Christianised, Roman African Society became reconciled to the new faith; and it produced Saint Augustine, one of the greatest Saints of the Early Church, as

well as a noted Emperor, Septimius Severus, who succeeded the infamous Commodus, the tyrant son of the Philosopher Emperor Marcus Aurelius, and who ruled for nearly 20 years from 193 A. D. These African personalities are typical of the importance of Africa in the Roman Empire. The Emperor Severus was Romano African in life and habits; he retained the imprint of his African birth and education throughout his memorable life; and we read that he never lost his taste for African cooking and African dishes and always ate fruit and vegetables imported from Tunisia. He is also credited with having realised the enormous value of camel-breeding for which his native country was so well suited.

Saint Augustine was a great Churchman and a prolific writer. He was born in Numidia about the middle of the Fourth century. He received a most liberal education at Carthage, in whose famous schools he studied Theology; and he subsequently joined the sect of Manichæans, in search of solution of the problem of sin. The Church in Africa was prolific of heresies; one remarkable sect requires mention in this connection. It was known as the Circumcelliones, who were a vigorous organisation of Berber peasants, untouched by Roman civilisation and still attached to their ancient indigenous cults, and quickly developed into brigands, pillaging and burning the properties of the rich, while preaching the Christian doctrine of the equality of man. The term — Circumcelliones—literally meant those who prowled round the barns; even Orthodox Christianity was then looked upon by the Roman Government very much in the manner in which modern communism is viewed by the capitalistic *regime*; and the Circumcelliones naturally created a great dread in the minds of the upper classes.

Saint Augustine spent some of his early years in a life of error and lawless living and was mourned for by his mother, Monnica, who had won from the Church beatification as a saint herself, "by the long martyrdom of her wounded maternity." Indeed, we read: " the son of so many tears would not perish, said a bishop before whom she stood as she lived a fountain of tears. Nor did she die until her child had spoken with Ambrose at Milan, and after a long and difficult controversy with his own will, his own wish, and the bonds of the fragmentary system wherein he had lingered, had been baptized in 387, and his young son with him."

Saint Augustine's remarkable autobiographical *Confessions* are deemed to rank among the foremost of their kind and reveal a mentality " striking sympathetic to the European mind, though

bearing the imprint of its African origin, proving that community of Philosophy makes for affinity far more than the accident of birth and disproving in a striking manner some of the implications of the modern racial theory". He studied the classical Latin authors in Carthage, a great centre of Latin scholarship then. From the day when, in the Cathedral of Milan, Augustine and Saint Ambrose composed, in alternate verses, the first Te Deum, the former became a Doctor of the Church Catholic. In 391 he was ordained priest, and wrote in the following years tracts that can be regarded as a fundamental ingredient in the foundation of Western Theology and as refutations of the Manichæans doctrines. He was soon consecrated the Bishop of Hippo Regis in Numidia and continued in that office till his death in the autumn of 430.

Saint Augustine was of African birth, but all his education and training were Roman. He was the leader of the official Church and worked hand in hand with the Roman bureaucracy, unconscious of the fact that Roman rule in North Africa had become onerous and hateful to the native Berbers, with whom, though he was of their own race, he was far less in sympathy than with the internationally-minded, intellectual, Latin-speaking aristocracy into which he was born. "Deeply imbued with that sense of the imminence of the Kingdom-the Second Coming so eagerly and confidently awaited by the Church of his day-St. Augustine almost certainly failed to realize the magnitude of the temporal danger threatening his world. He used all the weight of his influence and all the strength of his genius to maintain the framework of civilization as he understood it, to support the alliance of the young and ardent Church and the old and decadent State against the rising tide of servile revolt within the North African Provinces (one aspect of which was represented by the heretical doctrines he combated so eloquently in his works); but Barbarian invasion from without he saw simply as the hand of God - a temporal tragedy incomparably less important than the preservation of the Christian faith and dogma."

Saint Augustine wrote much against the heretical sects of his time, the Manichæans, the Donatists and the Pelagians, "but always with gentleness, and often with affection, of the men, whom he opposed." His greatest and most representative works are the *City of God* and the *Confessions*, which are not only great classics, but great books of human experience, as much loved by the multitude as studied by the learned.

IV

VANDAL AND BYZANTINE OCCUPATION.

Roman rule in Numidia and Tunis broke down not from the opposition of the discontented Berbers, but by the Barbarian Vandals, a Germanic tribe, who had migrated from their original Baltic home and settled in Spain. When the invasion of Africa by Genseric, the Vandal leader, actually came about, there was no organised resistance, nor any loyalty shown by the mass of the population to their Roman masters. (430 A. D.) The African natives seized the opportunity to wipe off all the old scores against their masters, while the orthodox Clergy were attacked fiercely by the Donatist Heretics. For nearly half a century Genseric ruled in Carthage as the Rex Vandalorum. The Vandals ate up all the surplus wealth of the country as the Romans had done. Besides, they ruined the Romanised aristocracy, and being Arian Christians, persecuted the Orthodox Catholic Churchmen. They even boldly invaded the helpless Imperial authority in Italy. In 455 Genseric headed an expedition against Rome, plundered the Eternal City of all its wealth and carried off, among other booty, the sacred vessels of Solomon's Temple at Jerusalem which had been brought by its Roman conqueror, Titus. Vandal rule did not take any advantage of the opportunities offered by South Africa. The Roman administrative and economic organisation was perforce kept up; coinage was struck in the Roman mints. Latin alone was employed in official correspondence; and the proud Vandals learnt the Latin tongue, because they had to deal with a life "too complex for their German *patois*." The Vandal persecution of the Church so weakened it, that it was deprived of stamina to stand against the later Moslem aggression. The Vandals discouraged mixed marriages and thus denied themselves that Romanising influence, which might have strengthened them and enabled them to become an integral part of the population. Their power was centred in Eastern Tunisia the oldest and the richest of the Roman Provinces and specially upon the great seaport of Carthage. The veneer of Roman culture acquired by the Vandals only demoralised them and their character and strength rapidly deteriorated in the enervating atmosphere of luxury and vice that marked their life in the Roman towns. Their kingdom proved to be a house of cards, which collapsed at a single blow dealt by Belisarius, the famous general of the Emperor Justinian (533 A. D.).

Belisarius sat on the throne of the Vandal monarch and dispensed justice in the name of his Byzantine master. The date of his occupation of Carthage was the day of the Feast of Saint Cyrprian,

the Patron Saint of the City, and was celebrated as such—though it was wide by two months of the correct date—with all the appropriate ecclesiastical pomp and hosannas. The Cathedral of Saint Cyprian which had been seized as an Arian place of worship some years before, was now in the hands of Orthodox sect. Let us have a pen picture of the City as it was at the time of its conquest by Belisarius, from the talented Robert Graves, the charming modern biographer of Belisarius. "The city is a grand one, full of shops and statues, and colonnades of the local yellow marble, and baths and street-markets and a huge Hippodrome on a hill-of everything in fact that a city should be, though the squares are not so large as those of Constantinople and the streets much narrower. A radiance of liberty continued to shine for weeks in the faces of the inhabitants, and every day seemed a festival. The extraordinary ease with which the Vandals had been defeated was almost the only topic of conversation, and, to account for it, every one began recalling his or her prophetic dreams or domestic omens."

Though the Vandal was crushed beyond question, the wild tribes of the interior still continued to be a formidable threat not only to the Byzantine conquerors, but also to the eight million unwarlike Roman Africans of the province. These Berbers, according to tradition then current claimed to be the descendants of those Cananites, whom Joshua, the son of Nun, had driven out of Palestine. Belisarius might have retained the friendship of the ancient Moors and secured from them a permanent cavalry defence force. But he quickly incurred the suspicion of his jealous master and had to return to Byzantium. Justinian reassessed the country for purposes of enhancing taxation and sternly put down the Arians and the Donatists. He added to his already pompous titles the style, "Conqueror of the Vandals and Africans." This new conquest was rendered doubly significant, because the preamble to his new *Digest of Laws* was published on the day of the victory of Tricameron. The spoils of war consisted of the accumulated property of the Vandals gathered over a century of oppressive rule and piracy. They included millions of silver, sacks of silver and gold coin, quantities of bar gold, besides golden cups, dishes, salt cellars encrusted with gems, gold statues and figures, collars and girdles and gold-inlaid armour. The priceless antiquities carried away by King Genseric from his sack of the Imperial palace at Rome and the Temple of Jupiter on the Capitoline Hill, a great number of sacred relics including bones of martyrs, authentic garments of the Apostles and the nails from St. Peter's Cross, on which he was crucified upside down-the sacred vessels and objects of Jewish religious worships installed in the Temple in Jerusalem, which

Genseric had stolen from Rome, where the Emperor Titus had carried them, were all now restored to Justinian, including "the sacred shew-bread table of shittim wood overlaid with pure gold, and its accompanying golden spoons and bowls and dishes; and the seven—branched candlestick of beaten gold with its tongs and snuff-dishes; and the golden Mercy Seat and its two attendant gold cherubim with outspread wings."

Justinian organised his North Africa dominion into four military commands, stationed respectively in Tripolitania, Southern Tunisia, Northern-eastern and North-western Algeria. The Byzantianes built a new wall of protection, well inside the old Roman Limes. Justinian's main object in the government of Africa was theological, arising from the basic desire to suppress the Arian heresy. Arianism was stamped out for ever; but the native heretical sects, like the Donatists and the Circumcelliones, continued in their discontent and opposition. The Orthodox Church resting upon a precarious alien military rule did not evoke their loyalty. Even the new architecture produced by the Byzantines showed a sad decline from the old level, and the supply of marble began to run short and even the very carvings and inscriptions on the tomb-stones were decadent and uneven. Procopius, the official Byzantine historian who accompanied Belisarius, kept a private note-book for his own benefit, besides the official history which he wrote; and this note-book contains his uncensored personal impressions, which are most illuminating: " Justinian, after the defeat of the Vandals, took no trouble to ensure the complete occupation of the country. He failed to realize that the best guarantee of authority resides in the goodwill of the subject, but made haste to recall his general Belisarius, whom he unjustly suspected of aspiring to the Imperial Crown, while he himself, administering the African provinces from a distance, pillaged and sucked them dry at his pleasure. He sent agents to estimate the value of the soil, instituted new and heavy taxes, himself claimed all the best lands, forbade the Arians, to practise their religion and ruled the army very harshly, continually putting off the despatch of reinforcements. This policy led to troubles which were bound to end in disaster." (*The Coast of Barbary*' by Jane Soames. pp. 84—85).

V

THE COMING OF THE MOSLEM - THE GREAT CHANGE.

But even Procopius could not visualise the dread change that was to come quickly over the fortunes of North Africa. It is the Great Change marking the coming in of the Moslem invader, just over a

century after Belisarius's conquest of the Vandals. The terrible warriors from Arabia rushed through the old Roman provinces "like a flame, scorching and destroying all existing culture; and after the first frenzy had died down, the ashes lay thick upon the past; it was gone irrevocably." There is a complete lack of historical material regarding the coming of the Moslem. We have a few chronicles indeed marked by exuberant imagery, but we have to wait for any reliable history of the events till the time of the great Ibu Khaldun who was not born until 1332. The Great Change meant that North Africa should no longer be a part of the European world and no longer speak the Latin tongue, but give up all that it had learnt through the centuries from the Greeks, the Phoenicians, the Romans, the Vandals and the Byzantines.

The Moslem occupation of the North-African coast began with their first crossing of the Isthmus of Suez in 640 A. D. and was completed by the beginning of the eighth century. From then, for over one thousand years the whole land had been menacing, hostile and foreign to Europe. The question can well be asked why the flourishing Christianity of North Africa collapsed and the spacious Roman achievements vanished. Islam came to North Africa at a moment when "there was nothing of a calibre sufficient to oppose it and there were many native elements favourable to its advance." A clever attempt has been made by Jane Soames, in her very attractive book "The Coast of Barbary", to explain why North Africa was so completely transformed by Islam, both in soul as well as in body; and she holds that neither the desire for loot nor even the influence of Islam could wholly account for the completeness of the change. One gallant event alone stands prominent in that age of change, and that was the resistance of La Kahina (the Prophetess) the queen of a mountain tribe, who strove to drive the Arab army from Tunisia back into Tripolitania. She was the only woman who played any part in the fortunes of North Africa through the ages, except possibly the half—mythical Queen Dido, characterised as the first "Woman-Who-Did". La Kahina herself was killed in battle and decapitated and her head was sent as a trophy to Caliph, "a genuine tribute to her strong personality." The Arab conquest which pushed on through many hundreds of miles of desert from its base in Egypt, has been paralleled only by the march of the British Army in 1942—43, over the same track in its final assault upon the Axis powers in Tunisia. The submission of the citizens of Tunisia was obtained without any great effort. The success was not merely military. It was an "intellectual and spiritual conquest of enormous consequence which changed the whole future direction of events, and what was more

striking was that "the Berber tribesmen, the urban population and the remnant of the Church were all rapidly converted to Islam, and by the beginning of the eighth century, the nomad clans were already in alliance with the new rulers and eager to follow their leadership into fresh fields of conquest."

The Arab occupation made North Africa an integral part of the East and shut the door completely to all Western influences and Western culture for more than one thousand years. Perhaps, between the new Moslem invaders and the indigenous Berbers there was in operation the bond of the still continuing vital element of Punic culture that had so long remained dormant in the African population beneath the veneer of European, Romano, Greek, Vandal and Byzantine influences. The Berbers reacted to Islam and to Arabian rule by producing, in the midst of great confusion, tribal war, political anarchy and religious and sectarian feuds, three great institutions — (1) the religious sect known as the Kharijites whose aim was to purge Islam of its impurities and restore it to its pristine clarity and simplicity. The Kharijites were a strictly Puritanical sect and had possibly some inherent relationship with the communist-minded Circumcelliones and Donatists of the land who flourished in a previous epoch. They actually helped to extinguish the direct Government of the Eastern Caliphs in North Africa and, at the same time, to preserve Islam freed from foreign control and equipped with a certain form of self-government. It is held by scholars that remnants of their doctrine are to be found even at the present time in the Moslem religious complex of Algeria and Tripoliotania. (2) The second great event was the foundation of Fez by Idris, who claimed descent from the family of the Prophet. Idris was the leader of the Romanised Berbers and townsmen in Morocco; and his dynasty flourished for two centuries and left a memory of independence in the land which has not since been extinguished. It is due to that foundation that Morocco has remained through the succeeding centuries even almost up to the present day, the most enduring of all the indigenous North African Moslem states. (3) The third great fruit of the change was the emergence of the Fatimite dynasty which played a similar role in Tunisia towards the end of the ninth century. Both these dynasties, the Idrisites and Fatimites, originated from religious schisms by the secession of dissident sects. Like the Idrisites, the Fatimites had to combat the Kharijite heresy and preserve city civilization against the inroads of tribal anarchy. The greatest of the Fatimites was El Mansour, who flourished about the middle of the tenth century, extended his rule to Libya, conquered Egypt from that base, founded the great city of Cairo and changed the seat of his

administration to it, leaving only his Berber lieutenants to administer the land of his origin. The Fatimites became wholly identified with their new Egyptian home and grew indifferent to the fate of the Maghreb, and, owing to the pressure exerted on them by the Bedouins from Arabia, allowed these latter free access to Barbary.

VI

THE SECOND WAVE OF MOSLEM INVASION

Thus the second migration from Arabia into Tunisia and the country further west was wholly different from the first one. These new-comers had very little similarity to the earlier invaders. They possessed no culture, but an intense degree of vitality. They were mere nomads and not easily assimilated to the native inhabitants and their coming was a disaster of the first magnitude to the entire country. The native Berber kingdoms had progressed in orderly evolution till these nomads broke them up and combined with the Berber tribesmen of the interior to ruin the land and its culture. The nomadic element now spread everywhere, leaving a train of desolation and smashing the chances of any civilisation developing.

Since the Arab invasion under Okba, dynasty had followed dynasty. The governors of the Caliph had made way for the houses of Idris and of Aghlab. These last had been over-thrown by the Fatimi Caliphs (909 A. D.) who removed their centre of rule from their newly founded capital of Mahdiya (Africa) to Cairo in 968. Then their North African dominion came to be split up into several principalities like the Zeyris of Tunis. At the close of the eleventh century came the Murabits (or Almoravides), a Berber dynasty whose dominion extended into Spain. But they were superseded in the middle of the twelfth century by the Muwahhids (or Almohades) who flourished in imperial proportions for over a century and had an extended dominion from the Atlantic to Tunis. When this empire perished, three separate and long-lived dynasties rose up on its ruins, *viz.*, the Beni Hafs in Tunis (1228-1534); the Beni Zian in Central Maghreb (1235-1400), and the Beni Merin in Morocco. All these gave place in the sixteenth century to the Corsair Deys of Algiers, the Turish Beys of Tunis and the Sherifs (Emperors) of Morocco. Today the last have survived; the French extinguished the Dey of Algiers and reduced the Bey of Tunis to mere vassal tutelage.

Before the coming in of this second invasion, the rulers of the Maghreb allowed Christians to worship unmolested in their churches and were generally on friendly terms with the Popes. Thus from the

11th to the 16th centuries there was peaceful commercial intercourse between the Barbary states; and the Republics of the Mediterranean like Pisa, Genoa and Venice had entered into commercial treaties with the Muslims and they had even special quarters reserved for them at Tunis, and other towns. The Christian residents at Tunis had enjoyed their own place of worship undisturbed down to 1530. The rule of the Beni Hafs proved an unmixed benefit to their subjects during the three centuries of their existence.

Piracy went on to some extent in the Western Mediterranean in those centuries, though it was prohibited in all the commercial treaties between them and the European powers. But it was pertinaciously indulged in on the part of the Christians mostly by Greeks, Sardinians, Maltese and Genoese; the Corsairs were only private free-booters and were repudiated by both the Italian and the African governments. Aragonese and Genoese pirates preyed indiscriminately on Moslem and Christians. The pirates dealt mainly in stolen goods and slaves. The evil of piracy grew with the increase of the Turkish power in the Levant and became formidable with the fall of Byzantium (1453) and with the gradual expulsion of the Moors from Spain which filled Africa with "disaffected, ruined and vengeful Moriscos. The mild rulers of Noth Africa were powerless against these giant forces — the Moriscos being supplemented by the armed galleots of the Levant; all came crowding to Barbary, with the hope of rich gain; the ports were open and the creeks afforded them shelter"; and a foothold gained, the rest of the steps became easy enough.

VII

THE AGE OF THE CORSAIRS—PIRACY RAMPANT

The tradition is that the first great pirate chiefs of Tunisia were the *Brothers — Barbarossa,* — Uruj and Kheyr-ed-din — who were the "last as well as the least creditable of the gifts of Lesbos to the world. Lesbian wine, Lesbion verse, the seven-stringed lyre and the poems of Sapho" Uruj (1504—15) had heard of wonderful tales of great argosies passing and repassing in the narrow seas between Europe and Africa, laden with the treasures of the New world. He paid his court to the King of Tunis and came to an understanding with him on condition of his giving his fifth share of stolen goods for the consideration of protection from pursuit. He challenged even the galleys —royal of His Holiness Pope Julius II and turned his Christian prisoners to work at the oars, keeping his Turks for fighting. He followed up his first *coup* with the capture of Spanish and Genoese galleons and even tried a hand against the great Andera Doria, known

as the greatest Christian admiral of the time, only falling before the heavy onslaught of the Spanish army. Uruj's mantle fell on the shoulders of his younger brother, Kheyr-ed-din Barbarossa (1518-46) (the title having been applied by Europeans alone to the brothers). He wisely submitted to the overlordship of Selim, the Ottoman Sultan who had just conquered Egypt and was forthwith appointed Beglerbeg or Governor-General of Algeria with a guard of 2,000 janissaries to aid him, and he carried his depradations far and wide. His triumphs won the admiration of Sultan Solyman the Magnificent and he effectively helped to infuse the Turkish fleet with his own genius. Kheyr-ed-din took advantage of a disputed succession at Tunis and captured it in 1534 A. D. The helpless Beni Hafs ruler appealed for aid to the powerful Emperor Charles V, who sent a most formidable armada of 600 ships commanded by Admiral Doria, captured Tunis and gave it up to the brutality of his soldiers for the space of 3 days. "The streets became shambles, the houses dens of murder and shame; the very Catholic chroniclers admit the abominable outrages committed by the licentious and furious soldiery of the great Emperor" But the Spaniards could not retain their *protege* on the throne of Tunis, nor even keep Goletta (the throat of Tunis) which they stipulated for, in the treaty which followed their futile victory. The whole of Christendom rejoiced over the Christian capture of Tunis. "Poets sang of it, a painter-in-ordinary depicted the siege on canvas; a potter at Urbino burnt the scene into his vase." The Emperor Charles posed as a Crusader and a knight-errant and commemorated his feat by creating a new order of chivalry "The Cross of Tunis" with the motto "Barbaria". Kheyr-ed-din, nothing daunted by the loss of Tunis, continued his career of plunder by attacking Minorca and sacking its capital. He continued to hold the seas even against Doria; Francis I of France coquetted with him and allowed him to winter in Toulon. When the old pirate died in 1546, he ranked as the first sea-captain of his time; and the date of his death, 953 A. H, was expressed in a Chronogram in three Arabic words meaning—"The chief of the sea is dead."

It was under the sway of the so-called Barbary Corsairs that Tunis, along with Algiers, attained a most unenviable prominence. The region of Tunisia, geographers, tell us, was in geological times, really a part of Europe, and the whole seaboard country from Tunis to the Atlantic stood up abruptly as an island, perhaps connected by small bits of land—now depressed into the Straits of Gibralter and the passage of Sicily—with the Mediterranean washing its northern shore and a bigger sea, the sea of Sahara on the south. This so-called Island of Barbary was joined at its two ends to Spain and Sicily

respectively, and its backbone of the Atlas range formed a continuous connection between the mountain system of Spain and that of Sicily. By degrees, the isthmus between Cape Bona and Sicily sank out of sight, and the ocean flowed between Gibralter and Ceuta while the Sahara Sea dried up into the immense waste that it is—"a tract of land bare as the back of a beast, without trees or mountains." Engineers have occasionally dreamt of plans of again flooding the Sahara with salt water and thus forming an inland African sea. The forces at work in the Mediterranean in the 16th century were, as described above, very favourable for the Corsairs. Within its Goletta (or throat) a vessel was safe from all winds and if a canal were cut to join it with the inland lake of Bizerta, a deep harbour would be formed, big enough to hold all the then shipping of Mediterranean. The ports of Carthage and Portofarina offered more protection then. Subsequently the sand has choked the coast. In addition, Tunis then stood in the midst of green fields and well deserved the title of the "the white, the Odoriferous, the Flowery Bride of the West" which it then enjoyed.

There were European challengers of these Corsairs. The Knights of St. John whom Sultan Soleyman had allowed to depart in peace from Rhodes in 1522, were permitted to settle on the white rock of Malta by the Emperor Charles V. They developed into redoubtable privateers under Jean de Valette Parisot, their General of the Galleys and Grand Master, who preyed chiefly upon the enemies of the Faith and tempered their piracy with chivalry and devotions. The Knights built and built and their handiwork has been one of the factors that has enabled Malta to defy the Axis bombings for over two years and hold its head high. Jean de la Valette was prepared for the hour of reckoning from the Turks when it came in 1765 and gloriously withstood the batteries of Mustafa, the Ottoman general. The glory of the Knights of St. John and the victory at Lepanto won by the valiant Don John of Austria ("a Knight worthy to have been commemorated in the Charlemagne *gestes* and to have sat at Arthur's Round Table with Sir Galahad himself."), (in which Cervantes who commanded a company of soldiers on board the *Marquesa* fortunately escaped with a wound in his arm, and which he has made familiar to the world from the magical pages of his *Don Quixote*) redeemed, though only for a time, Christian valour. They did not prevent the Ottoman recapture of Tunis by the redoubtable Ochiali (El—Uluji), the new Beglerbeg of Algiers and the Ottoman admiral at the fight of Lepanto.

The Corsairs' beard was shorn by Lepanto; but it quickly grew again. Though their prestige was gone, their mischief continued.

Ochiali, the last of the great Corsairs, swore to revenge Lepanto. He recaptured Tunis in 1574 which Don John had restored to Spain in the previous year. He laid siege to Goletta which had been manned by a Spanish garrision since its conquest by Charles V in 1535; and then he disappeared from thc western seas to fight for his master in the Euxine. Several Renegado Pashas succeeded him in Barbary. Throughout the 17th century the history of Barbary was marked by "piracy without and bloodshed and anarchy within." Tunis in the middle with Tripoli and Algiers on either side, passed through ages of continuous violence. At Tunis thirty *Deys* ruled in the space of a little more than a century from 1590 to 1705. Most of them were either deposed or murdered and one is said to have been torn to pieces and devoured by the enraged populace.

In 1705 the soldiery elected the Bey, as they called their chief, and the Sultan at the Sublime Porte was forced to acquiesce. Eleven Beys succeeded him till the French established their protectorate in 1881. Some of them were Christian Renegados and their misdoings were innumerable. Lane-Poole thus remarks on the history of Tunis in the three centuries before the establishment of the French Protectorate.

"The external history of these three centuries is made up of lawless piracy and the levying of blackmail from most of the trading powers of Europe, accompanied by acts of insufferable insolence towards foreign representatives, all of which was accepted submissively by kings and governments, insomuch that William III (of England) treated a flagrant corsair, "Ali Reis who had become Dey, with the courtesy due to a monarch and signed himself his 'loving friend'.

The English concluded their first treaty with this power in 1662; it was followed up by many others, but all were equally ineffective in producing any benefit or even honesty."

VIII

CORSAIR CRUELTY AND INSOLENCE.

According to the Spanish Chronicler, the Abbot Haedo, "the Corsairs are those who support themselves by continua sea—robberies and admitting that among their numbers some of them are natural Turks, Moors etc., the main body of them are renegados from every part of Christendom." Ochiali and the Barbarossa brothers were such Christian *renegados*. Their vessels were

long narrow row-boats, carrying one or two sails, but depending mainly on oars, — Galleys Galleots and brigantines were all manned by slaves or convicts, those of the corsairs by Christian prisoners and those of the Christians by Turkish or Moorish captives and Christian convicts. Free men would not at all toil at the oar. A galley-slave thus described his life:—"Think of six men chained to a bench; naked as when they were born, one foot on the stretcher, the other on the bench in front, holding an immensely heavy oar 15 feet long, bending forward, to the stern with arms at full reach, to clear the backs of the rowers in front, who bend likewise and then having got forward, shoving up the oar's end to let the blade catch the water, then throwing their bodies back on the groaning bench. A galley oar sometimes pulls thus for 10, 12 or even 20 hours without a moment's rest. The boatswain, in such a stress puts a piece of bread steeped in wine in the wretched rower's mouth to stop fainting and then the Captain shouts the order to redouble the lash. If a slave falls exhausted upon his oar (which often chances) he is flogged till he is taken for dead and then pitched unceremoniously into the sea." The slaves were chained together on their narrow bench and could not sleep at full length. Between the two lines of rowers ran the bridge on which stood two boatswains armed with long whips and their dreaded whistle shrieked through the vessel, "through the chatter and tread and the ruddler's wash and the dismal clank of the shameful chain which for ever binds the slave to the bank." Conditions were alike in Christian and corsair vessels; and the Christian kettle dared not call the Moslem corsair pot black,

Slowly the galleys were replaced in the 17th century by square-sailed ships and galley slavery gradually vanished. In the words of Dr. stanely Lane-Poole, the history of the Beys of Tunis is "one long indictment, not of one, but of all the martime powers of Europe, on the charge of cowardice and dishonour." Louis XIV befriended Algiers, for jealousy of Spain and declared "If there were no Algiers, I would make one." Policy betrayed Holland and England into subsidising the corsairs and suffering indignities. The Corsairs were treated as civilsed states and in equal terms; and consuls, ambassadors and royal letters were despatched to the Deys and the beys. There was a long succession of British consular agents at Tunis. The first English Consul was Master John Tipton, sent to Algiers about 1585, appointed by the Turkey Company and officially confirmed by His Mejesty's Ambassador at the Sublime Porte. We have a long succession of consuls, agents and consuls-general, the principal incidents of whose relations with the Deys and the Beys have been recounted by Sir R. Lambert Playfair in his *Scourge of Christendom*

(1884) and appear to be "painful to English self-respect. Sir Thomas Roe made a treaty which proved to be waste-paper; Admiral Blake frightened the corsairs for the time. and the Earl of Winchelsea admitted in 1660 their right of search of English vessels. In 1684 a salute of 21 guns to His Brittanic Majesty's flag was extorted from them with considerable difficulty. And so the course of British irresolution and weakness went on for decades. Even America had to pay blackmail, till in 1815 a trouncing taught the Corsairs some fear of the new Republic of the New world. The Bey of Tunis had made a haughty demand on the American Government, in 1803, that Denmark, Spain, Sicily and Sweden had made concessions to him and "it would be impossible to keep peace longer unless the President sent him without delay 10,000 stand of arms and 40 cannons of different calibre, and all these must be 24 pounders". The American demonstration before and blockade of Tripoli ended in the submission of its Pasha *in* 1805; and this act taught older states like England to see their duty more clearly and not to permit nor legalise robbery on the high seas To the U. S. A. belongs the honour of having set the first example of spirited resistance to the haughty pretensions and demands of the Corsairs. They sent, at the close of their war (1812—14) with Great Britain, a squadron to Algiers and got a treaty from its Dey who restored all captives and booty taken and placed America on the footing of the most favoured nation.

The English expedition of Lord Exmouth roused into activity by the American example, taught Tunis and her neighbours a wholesome fear of British cannon. Exmouth obtained from the Beys of Tunis and Tripoli favourable terms for Naples and Sardenia and the promise of a total abolition of Christian slavery. But this was only after he made a demonstration of force before Tunis in the spring of 1816. During the negotiations that preceded the settlement, it curiously happened that the Princess Caroline, wife of the Prince Regent (later George IV) of England, was enjoying a delightful succession of entertainments, and picnics among the ruins and orange-groves of Carthage whither she had been taken in the Bey's coach-and-six, with an escort of 60 *memluks*, and she was greatly angry at any interruption of her programme, and the despatch of her baggage to the Goletta for safety. The surrender of the Bey had infuriated the Tunisians who continued their practical operations as before. At Algiers Exmouth indulged in a cannonade before he could secure the freeing of the Christian slaves. But this so-called Battle of Algiers had small effect and the Dey continued to persist in his career of violence and insolence till the French knocked him out in 1830. The ethics of the French conquest of Aligiers, cannot bear too close a

scrutiny. Andre Julien, a high authority on the history of French North Africa, has thus commented on it: 'A shady financial affair in which French politicians of dubious honesty were mixed up with Algerian Jewish financiers, and an international incident provoked by an untrustworthy diplomatic agent; a military expedition ill conducted by a general of uneniable reputation, and a victory received with public indifference, followed immediately by the fall of the reigning dynasty which claimed the credit for it—such were the very singular origins of the French conquest of Barbary'. (Janex Soames: *The Coast of Barbary, p. 165.*)

IX

FRANCE AND ITALY IN NORTH AFRICA (1830—1940)

A large force under the control of general Bourmont who had already earned a bad name and was popularly known as the 'Traitor of Waterloo', having betrayed his command under Napoleon and gone over to the Allies on the day before the Battle of Ligny, effected a landing in June, 1830, captured Fort l 'Empereur, the citadel above Algiers, which was the sole relic of Charles V's ill-fated expedition, secured the submission of the Bey and distributed his treasure among his principal officials. He received the Marshal's *Baton* for this achievement from his monarch, Charles X, who was destined to abdicate his throne and fly away from his kingdom in the course of a few weeks. The accession of Louis Philippe led to Bourmont's supersession. It was a very difficult task for the French to make their dominance acceptable to the interior tribes, whose nationalist leader, Abdel Kader, was at once the champion of tribal independence and of war against the infidels and who contrived to maintain his opposition till as late as 1847. The accession of General Bugeaud to command in 1841 marked a new epoch in the history of the French occupation of Algeria. He was given one-third of the whole French army in order to effectively suppress the native risings and to put sufficient pressure upon the Sultan of Morocco, not to support Abdel Kader. The methods of his conquest and occupation of the interior left most bitter memories behind him. He was the incarnation of *La Politique del'epel* and created a tradition which has always given forth an evil odour. The European population in the colony grew rapidly and doubled itself in the five years between 1841-46, and by 1889 it had reached the number of 1,68,000. The immigrant population was not so much purely French, as it was European Mediterranean; and the Province of Oran is even to-day largely settled by French citizens of Spanish

origin Military government ceased with the fall of the Second Empire in 1870. The colony is now a Department of France, with however a complicated method of financial control and a dual law of citizenship.

The logical sequel to the French conquest of Algeria was the extension of their dominion over Tunisia and Morocco; for the whole of Barbary is essentially a single country from the Atlantic to the Egyptian Desert and the internal political boundaries between the different regions have not at any time been very definite. For some time after the fall of Algeria, the question was which European power should get the dominion over Tunisia, the oldest of the Roman provinces; and the rivalry among the powers put off the moment when Tunisian independence should vanish. The Ottoman Sultan reasserted his claims of suzerainty over the Pasha of Tripoli and attempted to put strong pressure, though without success, upon the Bey of Tunis as well. But there was no chance of Turkish claims succeeding. The fate of Tunis lay in the hands of the three rival powers, Britain, France and Italy, and was endangered further by the bankruptcy of the Bey, who was encouraged in his extragavance by the strangle hold of European financiers over both his private purse and public revenue. In 1862 his treasury was totally empty and he had to negotiate a loan in Paris for which he received in reality only one-seventh of the nominal sum for which he subscribed his signature; and he thus put a noose round his own neck which might be used to strangle him at any moment. The result, as in Egypt, was the usual series of events, *viz.* increased taxation, tribal risings, intensified tension between the interested European powers, back-door, but ineffective, Turkish intrigue, and the final emergence of France, with the connivance of Germany and Britain, as the victor with the prize in her hand. In April 1881 French troops landed at Bizerta and forced the Bey to accept a French Protectorate. The fiction was maintained that the Bey still continued to reign, though the Government was completely in French hands. This was done, perhaps with a view not to irritate Italy which had felt greatly injured by the preference of French claims and had never since ceased to forget her chagrin. It has been well pointed out that the French rule in Tunisia merely governs an Italian colony - a remark which contains a great amount of truth even at the present day. French capital had indeed been responsible for a great increase in the productive power of the country and is seen in the construction of numerous roads and irrigation schemes, in the extension of area under cultivation, and, above all, in the development of the phosphate industry, for which the land has become famous.

Morocco is the third of the Barbary States to come under French influence. It had always remained the least Romanised and Europeanised of the African Provinces; it had never been brought under effective Turkish domination and had more of national sentiment than either of its eastern neighbours, Algeria and Tunis. The central government of the Sherriffs was fairly vital. It was free from French infiltration till the fall of Abdel kader in 1847; nor was there much trouble with the Spanish authorities who had established for centuries their hold over Ceuta aud Mellila. In 1860 a Spanish expedition had marched on Tettuan; but Great Britain came to the rescue of the Moors, because she was desirous that Tettuan, which was so near to the Straits of Gibralter should not be occupied by Spain. After 1860 French commercial penetration in the land became marked, and the anarchy of the interior tribes, added to the weakness of the Sherriffian rule, rendered the situation worse. The last independent ruler, Abd'l Aziz, fell into the hands of unscrupulous adventurers, financial and otherwise, of whom two, Caid Maclean and W. B. Harris (the latter was the *Times* Correspondent for Morocco) may be singled out as having supplied useful information to Britain till that power and France came to a definite agreement on the Moroccan issue in the opening years of the present century. Great Britain desirous of having a free hand in Egypt and anxious to counteract German ambitions, agreed to support the French, while the Spaniards were persuaded to keep their pretensions within the limits of their already existing spheres of control on the Mediterranean and Atlantic coasts. The German kaiser's momentous speech at Tangier (1905) in which he referred to the Sultan of Morocco as an independent sovereign, had no permanent effect, and the Conference of Algeciras (1906) led to the definite recognition of French preponderance. Soon the unrest among the Moroccans culminated in an outburst of nationalist feeling and in the abdication of Abdel Aziz, while the standard of rebellion was raised successfully by his brother. But the latter could not survive in power for more than three years; and in 1911 a French expedition occupied Fez and Rabat, liberated the feeble Sultan from the hold of his army; and in spite of German bluff, in the shape of the despatch of the *Cruiser Panther*, to Agadir, ostensibly for the protection of the German Nationals, France contrived to secure the right of complete liberty of action in Morocco and forced the Sultan to consent to a protectorate on the model of that of Tunis (1911). Spain's zones of influence were guaranteed and Germany accepted compensations in the Congo in lieu of the loss of her prospects in Moroco.

The great Marshal Lyautey ruled over the Moroccan Protectorate for many years with little administrative or other control from home.

He wisely decided to send back all his troops to France when the Great War of 1914-18 broke out and when the French had to defend their frontier against Germany; and he contrived to strengthen his position with merely a skeleton force by dint of his personal prestige, in spite of German intrigues, tribal unrest, pan-Islamic propaganda and the draining away of his remaining assistants to France. Lyautey is the real maker of modern Morocco; he was in supreme command over the land for over thirteen years, barring a short-lived transfer to command at home, till the episode of the Riff War. He protected the freedom of the Straits of Gibralter and the security of international port of Tangier, and did splendid work for the development of the country. Above all, he created "colonial good taste in art, architecture and social habit." He invented a style of architecture which has been called Franco-Mauresque, in distinction from the earlier Hispano-Mauresque style; he preserved native art from the effects of neglect and destruction and formed a tradition for fair dealing and consideration of native interest that has produced good fruit. The buildings he erected at Rabat are quite a contrast to those of Casabianca or even of Algiers and they are an indication of his fine sense of architecture.

Libya, which included the two provinces of Tripolitania and Cyrenaica, was the last region of Roman Africa to come under European hold. The Ottoman Sultans had re-asserted their authority over the Pashas of Tripoli and Tunis for a time. But, as was inevitable, Turkish rule was weak, as well as violent; Libya gradually revetted the attention of Italy, particularly since she had been disappointed in the Tunis affair. In the discussions preceding the Treaty of Algeciras, Italy was made to understand that her right to the reversion of Libya would not be disputed either by England or France. Of course, there were factors that complicated the situation like German intrigues and a short-lived plan to plant a Jewish colony in Cyrenaica under Turkish auspices The Agadir Incident provided the necessary pretext and momentum for Italy's decisive action of occupation and, in September 1911, she declared war on Turkey, consequent on the rejection of her ultimatum, demanding Turkish assent to an Italian occupation of Libya. Italy was most anxious to efface her disastrous defeat sustained in Abyssinia a few years before at Adowa (1896) and to take advantage of the popular enthusiasm that backed up the declaration of war. Turkey offered no resistance worth the name and soon Tripolitania was occupied while Cyrenaica hung in uncertainty. The Treaty of Lausanne (1912) gave Italy complete right to occupy the whole of Tripolitania. The situation of the land was however bad. There was a complete lack of population

in the interior, the native tribes were chaotic even in their very wanderings; and the few coastal towns were miserable and poor. The development of the province was begun indeed on a sincere scale by the Italian Government. But the outbreak of the Great War in 1914 postponed the work of consolidation. This Italian annexation of Tripoli in 1912 contributed effectively to the detaching of Italy from the Triple Alliance (of Germany, Austria and Italy) and her actually joining the Allies in 1915.

X

THE SITUATION PRIOR TO THE PRESENT WAR

Thus the whole of Roman Africa had come back to European allegiance and the entire stretch of Barbary has been brought into direct and living contact with Europe by the epoch of the First Great War. Italy and France which can be called the co-heirs of the ancient Roman culture, have come to inherit their ancestor's African heritage. Apart from the material effect of French and Italian rule in these countries, in the shape of economic development, increasing population and the imposition of a veneer of European life in the towns, one good result of the Europpean hold has been the unearthing of the Graeco-Roman remains of art. Admirable excavation work has been carried on by the French in Algeria, Tunisia and Morocco, where the ruins of Cherchel, Lambaeses, Timgad, Dougga, Djemila and Sbeitla are now famous. Italy has done equally good work in Sabratha, Leptis Magna and Cyrene. This last place was first explored about 80 years ago by two Englishmen (Smith and Porcher) who followed the example of Elgin; and the treasures of fine Greek statuary which they unearthed from Cyrene are now housed in the British museum.

Barbary has also served as a most secure source of inspiration to French literature and romance. "The crudest manifestation of this attraction is perhaps the *sheikh* formula so dear to novelists and film-makers" and its most scientific side has been the rediscovery of Rome, and her splendid remains in the land. Fromentein, Pierre Loti and The Tharraud brothers, among writers, have given good pictures of charm of North Africa; the French Foreign Legion has been the theme of many English writers; and the *Garden of Allah* has contributed largely to the legend of Moslem charm attaching to the land and its life; and the whole country has become "a recognised part of the tourist's itinerary," while adventurers of every conceivable type have found it a happy hunting-ground for their activity.

At the present crisis, when the land has been serving as a decisive theatre of war operations, the internal problems of the land and its peoples have receded into the background. But some features cannot be effaced even by the clouds of this gigantic war. The Moslems have been injected with a new vitality of life and have been manifesting an increasing sense of discontent beneath the surface of professions of loyalty and consciousness of the benefits of French rule. The French have colonised Algeria and Tunis with a large number of European agriculturists and merchants and tried to assimilate the European settlers with the native Moslems. The Italians have quickened the pace of improvement of Tripoli, particularly after the advent of Fascist rule and entrusted the colony of Libya to their best men, Badoglio, Graziani and Balbo. The Spanish Civil War actually started in the Spanish zone of Morocco; and Franco's forces included an important body of Moorish troops. The example spread. Numbers of Moors in French Morocco crossed over to Spain to enlist. In Tunis there is still a strong pro-Italian party. The examples of regenerated Syria, Persia, Turkey, Palestine and Egypt have not been lost on the Barbary states which have felt the impact of the double current of modernisation and of pan-Islamism, There was a close correspondence between the Grand Mufti of Jerusalem and Sheikh Taalfi, the leader of the Tunisian Nationalist Party. The exploitation of the worker and small cultivator by the European capitalist has come to be bitterly resented; and everywhere the native political parties dislike the preponderance of large interests in the control of the French Government. The Sultan of Morocco, the Bey of Tunis and the great chiefs have, indeed, held aloof from the active political and quasi-revolutionary movements which are the outcome of what may be called the growing young Barbary Movement. In Tunisia and Morocco, they desire the restoration of political independence under the native ruler and full freedom from French tutelage. In Algeria, where even the semblance of native rule has gone the Nationalists demand more freedom, but only within the frame-work of the French state. Algeria was under the control of the Colonial Minister while Tunis and Morocco were controlled by the Foreign Department of France till the collapse of 1940.

Thus Barbary has to react to its European domination:—"In ferment, the victim of growing pains, torn from its age-long isolation and alien population imposed on it, influenced by the Pan-Islamic movement throughout the world, and with grievances due to its rapid jump from the mediaeval to the machine age ... liable to impute all its ills to an unsympathetic foreign government, with perhaps an insufficiently clear appreciation of the benefits it has received."

Barbary has suddenly become the electric shock-centre of Axis-Allied rivalry and of a dangerous high-tensioned situation whose outcome will be an event of the greatest significance for the fate of the present war. The outcome of the present struggle in the eventual victory of Britain, America and the Free French will, it is hoped, ease the violence of the reaction and pave the way for a continuity of improvment in the life of Barbary.

THE IDEAL LIFE—

SOME POETS' DREAMS

BY

C. R. MYLERU' M.A.

" The life of every man is a diary in which he means to write one story, but writes another; and his humblest hour is when he compares the volume as it is with what he hoped to make it." *James M. Barrie.*

" I would so live as if I knew that I received my being only for the benefit of others" *Seneca.*

"Be such a man, and live such a life, that if every man were such as you, and every life a life like yours, this earth would be god's paradise" *Phillips Brooks.*

From the days of Plato down to our own times, as illustrated in the works of the late Mr. H. G. Wells, the human mind has always hankered after an ideal state and perfect life. It has attempted to picture its dreams in prose and verse, and present to us a world and society, which can supply the models for reforming this sorry and miserable existence of ours on this planet. But, in spite of all their scathing condemnation of our life here, and their praise for their ideal world as portrayed in their pages, humanity has jogged on at a snail's pace, through the ages, in the matter of approximating to their model. Shorn of the outward trappings of civilization and scientific advancement, we are little better than the primitive savages, our fore-fathers, who like them are ready to tear each other

---

A paper read before the " Essay Society on 25—9—47.

to pieces for no very great reason. But, there is this difference: our methods of destruction are complete and foolproof, so that we can reduce the whole of our civilization and our world to smithereens in a trice if we wish! This would not have been possible even to the most ferocious of our primitive forbears! The result is, one begins to wonder whether the world is progressing or regressing; one loses hope in human perfectibility, even after learning the horrible lessons of two world wars in one generation. When one looks at the scuffles and squabbles in the Security Council and the General Assembly of the United Nations, we naturally conclude that all the talk of "The Parliament of Man" and the "Federation of the world" is mere empty verbiage, which would always remain a distant and unrealisable dream. Mankind seems to be lost wandering in a maze, going from one terrific orgy of war and hate to another. No one seems to know the way out inspite of the various "Republics", "New Atlantises" "Erewhons" and "Utopias" written by poets and seers. Westerners think that our country India with its hoary and spiritual past, can point the way out for the salvation of humanity. But, the happenings in West and East Punjab, and even Delhi, our imperial city, make us doubt, whether we are in a position to show the rest of the world the way out; rather, we would want them or *others* to show *us* a solution for, our own internal difficulties! Compare the latest news of Pakistans appeal to Britain and the Commonwealth nations for help to solve her minority problem! Let us therefore leave all thoughts of world-planning, and world-reconstruction to top-ranking statesman and politicians who would never agree, and turn our attention to the more limited, but perhaps more easily workable sphere of individual life, and see how it can be perfected. Let us see what guidance we get from poets and writers. Again, like the pounds, the world will perhaps take care of itself, if individuals who are like the pence look after themselves well!

Among the ancient Romans, poets were called "vates" or "seers", who could look into the future and foretell coming events. This is what they attempt to do in their works, where they give pictures of their ideal world or life. With the help of their imagination they are able to picture clearly in all details, the kind of life they would like us to lead. Apart from this, some of them, in separate poems give us portraits of the sort of life, which they want to live. These are precious pieces where they reveal their innermost secrets, communicating to us as it were, in utmost confidence, what they want to make of their own lives. They also mean incidentally that if every one would live like them, then the world would be a much better place to live in, than at present. The first poem that struck my

attention this way, was an exquisite piece by our great national poet the late Subrahmanya Bharati, for, whom, we did not lift our little finger by way of help and encouragement, when he was alive, but now, are vying with each other in erecting monuments, and buildings in his memory and getting Governors to open them! This is just the fate of all great poets all over the world during their life time. As Carlyle puts it beautifully in his "Hero as a Man of Letters", "Your royal Johnson languishing inactive in garrets, or harnessed to the yoke of Printer Cave; your Burns dying brokenhearted as a Gauger; your Rousseau driven into mad exasperation, kindling French Revolutions by his paradoxes". As I was saying it was Bharati's poem, entitled "காணி நிலம்" ("An acre of land") which started me on this train of thought (viz.) "Ideal life:—some poets' dreams." Before I proceed further, here is the piece for you:—

1. காணி நிலம் வேண்டும்—பராசக்தி
காணி நிலம் வேண்டும்.—அங்கு
தூணிலழகிய தாய்—நன் மாடங்கள்
துய்ய நிறத்தினதாய்,—அந்தக்
காணி நிலத்திடையே—யோர் மாளிகை
கட்டித்தரவேண்டும்,—அங்கு
கேணியருகினிலே—தென்னைமரம்
கீற்று மிள நீரும்

2. பத்துப்பனிரண்டு—தென்னைமரம்
பக்கத்திலே வேணும்,—நல்ல
முத்துச்சுடர் போலே—நிலாவொளி
முன்பு வரவேணும் ;—அங்கு
கத்துங் குயிலோசை—சற்றே வந்து
காதிற்படவேணும்,—என்றன்
சித்தமகிழ்ந்திடவே —நன்றாயிளந்
தென்றல் வரவேணும்.

3. பாட்டுக் கலந்திடவே—அங்கே யொரு
பத்தினிப் பெண் வேணும்,—எங்கள்
கூட்டுக் களியினிலே—கவிதைகள்
கொண்டுதரவேணும்,—அந்தக்
காட்டு வெளியினிலே—அம்மா ! நின்றன்
காவலுற வேணும்;—என்றன்
பாட்டுத்திறத்தாலே—இவ்வையத்தை
பாலித்திட வேணும்.

In this piece, Bharati gives most vividly the kind of life that he would like to lead. It is a splendid picture which is simple, clear, easily

achievable, full of poetry and contact with beautiful Nature, and fine and artistic companionship with one's lady love whose songs are addressed to "Parāsakthi" or "Universal Mother" for the prosperity of the whole world and its various peoples. Every stanza, every sentence, why every line in this gem of a poem is worth deep study and thought. Now, before going further, let me translate it into English.

An acre of Land.

1. An acre of land—Oh Mother !
An acre of land I need. There
With fine pillars and storeys
Of white colour in that
Acre of land a noble house you
Must build for me. There
A nice well should be with
Cocoanut trees full of fruit.

2. Ten or twelve cocoanut trees
Near by I want. Like exquisite
Pearl-shine the moonlight
Must be enjoyed there. The song of
The Nightingale must fall just softly
On my ear. To gladden my
Heart the southern breeze must
Blow gently and always.

3. To sing and enjoy there
Must be a wife in the house ;
We both together in our happiness
Must produce beautiful poetry.
In that lonely place Oh Mother !
You must alone protect us !
By the power of my song
The whole world I want to comfort.

Now, let us appreciate the beauty and nobility of our poet's imagery and thought step by step. To start with, look at his wish to have his separate house by itself in an acre of land evidently according to the latest rules of town planning and house construction ! The house must look bright and attractive, as if built of marble, and not of any dingy or dull colour. There must be a well nearly, not a pipe line and taps, because the water supply through it might fail all of a sudden, and

we know the difficulty of not having a well in our houses only then! Round about the well he must have some cocoanut trees. Now, the cocoanut palms are certainly objects of beauty, when you see them outlined against the sky, whether clear or clouded, their tall stems going up evenly to a great height, the leaves at the top spreading like an umbrella, shining resplendently in our glorious sunshine, and the fruits at the middle just hanging together in clusters. European travellers to India and Ceylon, are lost in admiration at the sight of our cocoanut groves. Any one who has travelled in the back waters of Travancore and Cochin, would never forget the beautiful cocoanut groves fringing, the coast, and waving a welcome to you as it were! No wonder therefore that our poet chose some cocoanut trees for his garden round the house, rather than mango trees, or margosa trees, or even flower plants! Of course, there is the advantage of every part of the cocoanut tree being useful in the house, unlike other trees. So far about the first stanza.

Lest we should think that he wants a whole cocoanut grove, he says specifically in the next stanza that he wants just ten or twelve of them that is all! therefore it is not with a view to start a trade in cocoanuts or the other parts of the tree, but only for enjoyment of life in comfort, that he wants them. I am reminded of the first two lines of this stanza, whenever I travel in the Tanjore District, where you will see very often a small hut standing by itself on a raised piece of ground in the midst of green and undulating fields, with just a few, ten or twelve, cocoanut trees clustering round it, with naked children and hens and cocks staring at the passing train, with one or two dogs barking, and some women with water pots beautifully poised on their heads turning round slowly and looking at the rushing carriages! To come back to Bharati, it is not enough if he has the ten or twelve cocoanut trees; the moonlight must fall on his house and trees white like the pearl! If the cocoanut leaves look charming by daylight they are simply ravishing in moonlight. The great poet that he is, Bharati, has introduced the idea here very nicely. But even the moonlight is not enough. What about a musical background? For that, a nightingale must sing in a neighbouring grove, but not too loud; it must just fall on the ear, not disturb too much! Then, having all these things, supposing the atmosphere happens to be sultry, with no breeze at all, as is very common here, with mosquitoes starting their work on our naked bodies then, there is no enjoyment at all. So, Bharati says there must be a gentle and cool southern breeze blowing always. Not the northern or western wind which is not enjoyable, but a southern breeze, which Bharati can appreciate

being a man from the Tinnevelly district, who has enjoyed the Courtallam falls and the beautiful breeze there. But, with all these, it there is no companion after one's heart, namely one's wife, life will not be at all enjoyable. This is an important point emphasised by Hindusim, that any activity of a householder will not be complete or have fruit, unless his wife also joins him in it. No wonder therefore, that Bharati says for singing away his time and enjoyment he must have his wife in the house; please note that he says definitely a wife, and not any lady, for whom he might take a fancy! Then, their songs must not be useless, but they must be full of poetical ideas and they should be real and genuine poems, which he and his wife would sing. Bharati did not think that life is complete without woman, music and poetry! In all his poems, whenever he gets an opportunity, he introduces this favourite idea of his. In his "Vināyakar Nānmani-mālai", ("விநாயகர் நான்மணிமாலை"), he has some lines which mean, that as long as there are songs to be sung, women to keep company with men, and poems to be written why should one worry at all! Then, to continue our study, he wants the protection of "Parāsakthi" or the "Great Mother", because he is living alone in his house in his acre of land. This idea introduces godliness in the poem, which must always be there. Then, finally he says in a grand wish, that with the help of his power of song he must be able to comfort the whole world; and not merely get his own personal enjoyment and happiness. This idea is a great sentiment, namely, that he could be happy only if the whole world is happy, and that otherwise, there is no comfort for him. What an unselfish and noble sentiment, and how finely expressed, as a fitting crown to the lines preceding! I shall endeavour to show that in this respect, which is a very vital respect I should think, our poet Bharathi, is head and shoulders above all the other poets who have written on a similar subject. But, during his life time did he at all enjoy the kind of life he describes here? No, certainly not. Instead of the free acre of land, he had the most awfully crowded lanes of Triplicane; for a beautiful fine white storeyed house, he had a dungeon-like room or two in a house with ten co-tenants; for moonlight he did not even have good light from a kerosine-oil light; instead of the song of the nightingale he had to be contented with the shouts and cries of his and other people's children who were found in plenty there; as for enjoying his wife's company, he did not have even a moment of peace or privacy I suppose in that market of a house! Poor man, where was his dream, and where was the reality! As J. M. Barrie says in the quotation I have given at the top the contrast is terrible, and he must have felt it greatly.

Now we shall see some other poems written by English poets, on a similar subject. The first of these is by Sir Henry Wotton (1568--1639) called the "Character of the Happy Man". It reads :—

The man of light upright,
Whose guiltless heart is free
From all dishonest deeds,
Or thought of Vanity;
The man whose silent days
In harmless joys are spent,
Whom hopes cannot delude,
Nor sorrow discontent.

That man needs neither towers
Nor armour for defence,
Nor secret vaults to fly
From thunder's violence:
He only can behold
With unaffrighted eyes
The horrors of the deep
And the terror of the skies.

Thus, scorning all the cares
That fate or fortune brings,
He makes the heaven his book,
His wisdom heavenly things;
Good thoughts his only friends,
His wealth a well-spent age,
The earth his sober inn
And quiet pilgrimage.

This is a fine poem describing Wotton's ideal man of honesty and purity. It tells us clearly how a simple and pure-minded man need not fear anything or anybody; how his joys are harmless, and how he needs no protection from any one since he has no enemies at all. Since he has no hopes, he has no disappointments and consequently sorrows, echoing the precepts of Buddhism which says "Do away with desires; then there is no sorrow in the world!". He does not care for fate or fortune, since everything is one and the same to him. Heaven and heavenly things are in his thought always, along with good thoughts. He considers the earth an inn at which he stops temporarily on his way to Heaven or Godhead, unlike many of us who think this world and its things are permanent and everlasting and fight for them to the last. In this respect his idea is very much like the idea

preached in our sacred books which say. "The whole world is temporary, it is "māya"; don't believe it; consider your friends and relations as people in the market-place; don't be too much attached to life. Be like water-drops on the lotus-leaf always"! This is no doubt a good ideal which Wotton preaches, but does it not sound like a counsel of perfection, which it is not possible to practise in this mundane world? What about his own life? Was he like his honest man in his own private life? He worked as an agent and secretary under the earl of Essex, and was later British Ambassador in the Court of Venice and other places. He once defined an ambassador, which afterwards became famous; it was :- "An ambassador is an honest man, sent to lie abroad for the good of his country." Considered from this point of view we can understand why he was so particular about giving his description of the honest and happy man in his poem quoted above. He could be neither in his life as an ambassador! Before we take leave of this poem we should note that Wotton has not got any line in it, where any idea similar to Bharati's (*i.e.*) that the whole world must be saved by the happy man's work, is found. It is needless for one to draw the natural conclusion that in this important respect Bharati's piece is definitely superior to Wotton's.

Next, let us take a small poem by Ben Jonson, (1572—1637) the famous dramatist, and contemporary of Shakespeare. He describes his conception of a perfect life in it; it is a neat little piece which is justly famous: I remember once hearing Churchill quoting from this poem in one of his famous war-addresses, when he was the Premier of England in the war just over.

The Perfect Life :—

It is not growing like a tree
In bulk, doth make a man better be;
Or standing long an oak, three hundred years,
To fall a log at last, dry, bald, and sere;
A lily of a day
Is fairer far in May,
Although it fall and die that night;
It was the plant and flower of light.
In small proportions we just beauties see;
And in short measures, life may perfect be.

Jonson wanted perfection in life even in a small measure; he did not believe in physical growth in girth and height (though he himself was of generous proportions) nor in living for a number of years

without accomplishing something beautiful and nice, even in a small way. As far as his own personal attitude as a writer was concerned, he wanted to reform the English stage, from the horrors of Romantic drama, its want of form, mixture of comedy and tragedy, its highly melodramatic tone, its want of scholarship etc. All these he supplied in his works, which were the result of vast study and application, and of course, he thought them perfect. But, the people did not appreciate his plays at the beginning. But in course of time he also got a following, who looked up to him always for advicc and guidance ; they formed themselves into the " School or Tribe of Ben." When we compare this ideal of Ben Jonson, with Bharati's, we find that he doesn't even have the ambition to think loftily, leave alone accomplishing it ! Even the imagination seems to be severely restricted in its scope and flight, ! seeking for small things instead of soaring high in ideal conceptions !

The typical scholar's life far away from the "madding crowd's ignoble strife" always surrounded by his books and tomes in the recesses of his library, is described by Robert Southey (1774—1843) in his portrait of the "Scholar".

My days among the Dead are past ;
Around me I behold,
Where'er these casual eyes are cast,
The mighty minds of old.
My never-failing friends are they,
With whom I converse day by day
With whom I take delight in weal
And seek relief in woe ;
And while I understand and feel
How much to them I owe,
My cheeks have often been bedewed
With tears of thoughtful gratitude
My thoughts are with the Dead ; with them
I live in long past years,
Their virtues love, their faults condemn,
Partake their hopes and fears ;
And from their lessons seek and find
Instruction with an humble mind
My hopes are with the Dead ; anon
My place with them will be,
And I with them shall travel on
Through all Futurity,
Yet leaving here a name, I trust,
That will not perish in the dust.

The ideal preached by Southey in this poem, however excellent it might be, is too far removed from life and its problems. It is like shutting oneself up inside oneself, completely oblivious to all things happening outside. It is not a full and complete life that he pictures here. His life was mostly like what he describes here, so that his works breathe the air of the study-room, rather than the freshness of life. Towards the end of his life he got some brain-disease owing to over much of study. This too is a far cry from the vital, poetic and unselfish, ideal life that Bharati holds up before our eyes in his poem.

Shall we next turn to another picture of "ideal-life" by Alexander Pope (1688—1744), a poet who belonged to the previous age? Though Pope lived in London and described happenings in the court and high society and took part in the political controversies of his time, employing his wonderful heroic couplets with disastrous effect on his enemies, yet in a small, little poem entitled the "Quiet Life" he has told where really his heart lay. It is deservedly popular among all school-children, and it is one of those rare pieces which stick in our memory, long after we have forgotten our old schools, teachers, examinations annotations etc.!

Happy the man whose wish and care
A few paternal acres bound,
Content to breathe his native air,
In his own ground.
Whose herds with milk, whose fields with bread,
Whose flocks supply him with attire;
Whose trees in summer yield him shade
In winter fire.

Blest who can unconcern'dly find
Hours, days and years, slide soft away
In health of body, peace of mind
Quiet by day,
Sound sleep by night; study and ease
Together mixt, sweet recreation;
And innocence which most doth please
With meditation.

This is an idyllic picture of contentment and happiness which strongly appeals to us, because in India, such a sort of life is considered to be the best. Saint Tiruvalluvar said—"உழுதுண்டு வாழ்வாரே வாழ்வார், மற்றெல்லாம் தொழுதுண்டு பின்செல்பவர்." Paternal landed-property must never be alienated; it should be cultivated preferably

by oneself; even the breeze blowing on one's land is specially balmy! we should grow our own corn; we should get milk from our own cows; we should work in our fields and take shelter under our own trees in summer and use the fuel from the trees for our winter fires. We should get our clothes from the fleece of the flocks of sheep. Study and ease must be mixed together, and be indulged in alternately. Our whole life must be innocent and pure, and we should think of God whenever we can. Just such a life is what Gandhiji wants us to lead in our villages shaking off all the shackles of the 'so called" Western civilization. If everybody lived like this, where are the problems of "Food shortage; famine staring us in the face" "Acute cloth shortage; 5 yards of mill-cloth per year, and three shifts for mills! etc. that we read of in the news-papers? But the one serious criticism in this picture by Pope is, that there is absolutely on mention of the "happy man's" happy or unhappy wife, and the life that he seems to lead on his lands seems to be only for himself and himself alone, with no thought about his neighbours or the world in general, thoroughly selfish, completely oblivious of his duties to others.

We shall take up a few sonnets of Wordsworth (1770—1850) the great nature poet of England, where he gives us what he considers to be his ideal of life. They are entitled "Personal talk", where he tells freely, what his likes and dislikes are.

"I am not one who much or oft delight
To season my fireside with personal talk,—
Of friends, who live within an easy walk,
Or neighbours, daily, weekly, in my sight:
And, for my chance—acquaintance, ladies bright,
Sons, mothers, maidens withering on the stalk,
These all wear out of, one, like forms, with chalk
Painted on rich men's floors, for one feast night.
Better than such discourse doth silence long,
Long, barren silence, square with my desire;
To sit without emotion, hope or aim,
In the loved presence of my cottage fire,
And listen to the flapping of the flame,
Or Kettle whispering its faint undersong.

III. ....
....
Dream, books, are each a world; and books we know,
Are a substantial world, both pure and good
Round these, with tendrils strong as flesh and blood,
Our pastime and our happiness will grow.

There find I personal themes, a plenteous store,
Matter wherein right voluble I am,
To which I listen with a ready ear;
Two shall be named, pre-eminently dear,—
The gentle lady married to the Moor;
And heavenly Una with her milk-white lamb.

IV. Nor can I not believe that hereby
Great gains are mine; for thus I live remote
From evil speaking; rancour, never sought,
Comes to me nought; malignant truth, or lie.
Hence I have genial seasons, hence have I
Smooth passions, smooth discourse, and joyous thought.
And thus from day to-day my little boat
Rocks in its harbour, lodging peaceably.
Blessings be with them — and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and nobler cares—
The poets, who on earth have made us heirs
Of truth and pure delight by heavenly lays!
Oh! might my name be numbered among theirs,
Then gladly would I end my mortal days.

As we read these sonnets, we can picture to ourselves Wordsworth living near the lakes in the Lake Districts or on the mountains of Cumberland, Westmoreland and Northumberland in his own cottage, along with the other humble folk of those parts. He lived like them, observing their life, trying to appreciate their joys and sorrows. He never liked to be in big cities, in fashionable societies. The poet that he was, he could keep to himself and think about the day's happenings, "recollecting his emotions in tranquillity" and composing his poems in the simplest language possible. He could therefore sit in his cottage by himself, with his own thoughts for companions and the blazing fire in the oven; and the kettle on it "whispering its faint undersong." The description is vivid, and most inviting for a cup of tea along with him in his cottage! He had his books also for company; and among all of them he loved the story of "Othello" and Spensers' "Faery Queene," particularly. These two stories are never-ending delights in English Literature which generations of readers have read and gone into raptures about. The emotional shake-up or "Catharsis" as Aristotle would say, we get if we read Othello is an experience we can never forget. It was Johnson who said that after reading Shakespeare's tragedies, he thought the whole world to be bleak and full of sorrow and trouble. A certain lady who was witnessing a performance of Othello in a theatre was so lost in the

play, that she mistook it for reality. When Iago was poisoning Othello's mind against Cassio and Desdemona and the Moor was foaming in the mouth with anger, it appears the lady shouted to Othello, "Oh you fool of a Moor! don't you see, Iago is uttering nonsense! What he says is absolutely untrue ; kick him off from you immediately, "! at which all the members of the audience turned towards her, in wonder! Well that is the effect of a Shakespearian tragedy upon us. No wonder therefore that Wordsworth read it often. Similarly the story of Una and the Red Cross knight in Spenser's "Faerie Queene," is a never-ending source of pleasure, in the poet's fine and musical lines. We seem to be wafted along by his magic cadences, when we read Spenser's masterpiece. That again was a favourite of Wordsworth's. The advantages of his living like this are, that he is always busy with his own thoughts and studies, he has no time for gossip and the troubles consequent on its indulgence. He leads a calm and smooth life always happy. This also is a very fine and ideal kind of life, but even here we note the absence of a companion and thoughts for others, and the poet is occupied with how he also could become as great a poet as Shakespeare or Spenser. His sister Dorothy Wordsworth lived with him, and kept house for him. He doesn't mention it here in the poem, though. Well, perhaps such ideas are unusual among English people, who are supposed to think that their homes are their castles, and when once they are inside their castles, the whole world might as well not exist for them!

A piece by W. B. Yeats, (1865–1945) is called the "Lake of Innisfree," and it it a delightful piece at that.

I will arise and go now, and go to Innisfree,
And a small cabin build there, of clay and wattles made;
Nine bean rows will I have there, a hive for the honey bee,
And live alone in the bee-loud, glade,
And I shall have some peace there, for peace comes dropping slow,
Dropping from the veils of the morning to where the cricket sings;
There midnight's all a glimmer, and noon a purple glow,
And evening full of the linnet's wings.
I will arise and go now, for always night and day
I hear lake water lapping with low sounds by the shore
While I stand on the roadway, or on the pavements gray,
I hear it in the deep hearts' core.

The Irish poet thinks that he can have peace only by the side of Lake Innisfree in his native country, where he wants to build a small hut, with his own hands out of clay and twigs, unlike Bharati who wants a fine house on an acre of land. He will have just nine rows of beans, and a bee-hive there, and live all alone there, enjoying the glimmer of midnight and the purple glow of the noon, and the sound of the ripples of the lake which he describes nicely in musical language calling it " lake water lapping with low sounds by the shore ", and the sounds of the linnet's wings on evenings. But here also, he wants to be all alone as if underlining the world *alone* as if fleeing from everyone, with no one to disturb him ! Of course, when he cannot even think of a partner to share his happiness, thoughts about the world at large cannot be expected in him. !

Thus, we see how our poet Bharati's conception of his ideal life in his " காணி நிலம் வேண்டும் " is by far the best picture drawn by any poet on the subject. I do not claim by any means that this paper is exhaustive on this subject. It is just an attempt to follow a certain train of thought, which was aroused in me on the study of Bharati's poem, mentioned above. I shall be thankful to you for any poems which I might have omitted, if they are brought to my notice. There may be some pieces on the same subject in other languages also, which too may be kindly shown to me, because I want to expand these ideas further. Similarly in our ancient literatures too there may be references, a knowledge of which I should welcome. As would be seen in the foregoing pages, I have confined my attention only to poems separately written on this subject. Considered from a wider angle most of our ancient books deal with this subject. For instance the great " Bhagavat Gita " is nothing but Sri Krishna's revelation to Arjuna, his conception of the ideal life (i.e.) of a man who is always ready to do his duty, irrespective of consequences, and acts according to his bent of mind, leaving everything to God Almighty. The " Thirukkural " is the great poet's conception of the ideal man's life in all aspects, private, public, moral, etc. All our traditional teachings and concepts have been working in Bharati's mind, when he composed his poem. No wonder therefore that he has given certain new ideas, namely the necessity of the life-companion, the wife, to share one's joys and sorrows, and his wish that he must comfort the whole world with the power of his song, which are not found in the other poems we have studied. Only in the prosperity of every one have we Indians aimed at our individual happiness ; " Sarvōjanō Sukhinō Bhavantu" has been our attitude always. If only this outlook will spread, along with individual happiness, the establishment of world-peace will not be difficult.

உழவெழுபது

E. S. VARADARAJA AIYAR, B.A.

Back to land is the cry often heard now-a-days. The gross neglect of agriculture has culminated in a major calamity of the greatest magnitude and even India, where once flowed milk and honey, is now threatened daily and hourly with famine and pestilence. The majority are living on starvation rations and people are put to the severest trial. The division of India into Hindustan and Pakistan has contributed its quota to the enhancement of the difficulties. Transport of food-stuffs is now almost at a stand-still. Tanjavur, once the granary of South India, is now a place having half-a-dozen ration-shops, where the paddy that used to be measured in the days of Raja Raja the Great, by the biggest measure known as Adavallan, is being distributed now, in ounzes, to the great discontent and despair of the masses. What then is the panacea. There is no use in blaming the Government or any other body. Their help can go only half-way. Self-help is the best help.

Here are some wholesome advices in the shape of simple, and telling verses, and it is hoped that this composition will be justified if at least 25 % of the entire population, wake up from their slumber and take up in their hands the indispensable calling known as agriculture, which is the only method to put an end to the terrible agrarian distress that now prevails in the land

உழவெழுபது

துதி

மலர்சிறந்த காப்பாக மாண்புறவே கொள்வேன்
நிலமா மகள்சீர் தெரிக்கும்— பொலமார்
உழவெழுப தென்னுமொரு நூலுரைக்க உம்பல்
எழில்முகவன் பாத விணை
தேடிக் குறமகளைத் தேனார் திணைப்புனத்தே
கூடி யளித்த குழகனவன்—நீடியசீர்
ஒண்புவியிற் செய்யும் உழவெழுப தென்பனுவல்
பண்புறவே காக்கும் பரிந்து

நூல்

1. நிலங்கொண்டார் வீயா நிதிகொண்டார் மேழி
யலங்கொண்டார் கொண்டா ரணியை—நலங்கொண்டார்
பொன்னுழவைப் போற்றிப் பொருள் செய்ம்மின் எஞ்ஞான்றும்
சென்னி நிமிர்ந்துலவிச் சென்று

2. காளையுண் டேருங் கலப்பையுண்டு நற்காலை
வேளையுண்டு காற்றார் வெளியுண்டு—நீளநடும்
ஒன்று நூறாக வுதவும் நிலனுண்டு
வென்றியுழ வேற்பீர் விரைந்து

3. நாற்றங்கா லுண்டு நடவு வயலுண்டு
எற்றங்கொள் பெற்ற மிரண்டுண்டே—ஊற்ற
வுடலுண்டு நன்னிலத்தை யுற்றுழவைச் செய்யா
விடற்குறுதி கூறுவதே வீண்.

4. மாடுண்டு நீர்பாய் மடையுண்டு மண்டிவளர்
காடுண்டு சொந்தக் கரையுண்டு—தாடலைக்கொள்
பாடுண்டு மாறாப் பயனுண் டுழவகற்றி
வாடுண்டு நிற்றல் வழு.

5. நீரிருக்கப் பாங்கின் நிலனிருக்க நீர்பொழியும்
காரிருக்கக் காளையுங்கள் கையிருக்க—ஊர்நிலத்தைப்
பண்படுத்தி நல்லுழவைப் பண்ணீர்வா ளாமனத்தைப்
புண்படுத்திக் கொள்வீர் புலந்து

6. தன்னை அகழ்வாரைத் தாங்கும் தனிப்பொறைசால்
அன்னை நிலமா தருளிருக்கப்—பின்னை
மடிமைகொண்டு தாழ மனம்வைப்பீர் மீளா
வடிமைகொண்டு வாழ்தலழ கா.

7. இல்லாளி னூடுமுயல் வில்லா னிடத்தவனி
நல்லா ளெனச்சொற்றார் நாயனார்—தொல்லேரைப்
பூட்டுமின் உற்றுநுகம் பூண்மின் எருதுகட்டி
ஓட்டுமின் செய்ம்மின் உழவு

8. தோட்டந் துரவுண்டு தூயபுனற் பாய்வுண்டு
பாட்டங்கா லுண்டு பயிருண்டு—நாட்டமுடன்
போற்றி நிலக்கிழமை பொற்பார் தலைநிமிர்ந்து
வீற்றிருப்பீர் செல்வ மிகுந்து

9. மாரி வரவுண்டு வண்கால்வாய் நீருண்டு
நீரருகே சேர்ந்த நிலனுண்டு—ஏருழவால்
வாரி வளனுண்டு வயிறார வுண்டமர்க
சீரிய வாழ்விற் சிறந்து.

10. செய்யுண் டுழவுதனைச் செய்யின் விளைவுண்டு
வையுண் டருந்தவிட்டை வாரியுண்டு—பெய்கலன்கள்
ஆரப் பொழியுநிரை யாவுண் டெழிற்பயிர்செய்
வாரவர்க்கும் உண்டோ வடு.

11. பெற்ற மிருக்கநிலம் பெற்றிருக்க நுங்கிளைஞர்
சுற்றங்கை பார்த்தும்மைச் சூழ்ந்திருக்க—மற்றுழவைப்
பற்றிடீர் வாழ்நிலைக்குப் பற்றாத ஊதியத்தைச்
சற்றுதவும் வாழ்வுகப்பீர் தான்.

12. ஓதுவா ரெல்லாம் உழுவார் தலைக்கடையென்
றாதிப் புலவர் அறைந்ததொரு—கோதில்
மொழியுண்மை தேர்ந்துழவில் முந்திடீர் தீரா
வழியடிமை யாவீர் வலிந்து.

13. பிறனேவ லின்றிப் பெறுவதூண் என்றே
அறனுரைத்த ஔவை யருஞ்சொல்—திறனறியீர்
பெற்ற நிலத்தைப் பிறர்துய்ப்ப வேறுதொழில்
உற்றுழல்வீர் ஈதென் உணர்வு

14. பாடின்றியில்லை பயனென்ப மூரிவிடை
மாடுண்டு தாழ்ந்த வயலுண்டால்—ஆடுண்டு
கோழியுண்டு மற்றவற்றைக் கோதறவே போற்றி நின்று
வாழியுண்டுன் கைசெய் வளம்.

15. பாழைத் திருத்திப் பதஞ்செய்ம்மின் பாங்குடனே
வாழை நடுமின் வளஞ்செய்ம்மின்—மாழை[1] யாம்
அத்தனையும் நல்லுணவு மாகும் பயிர்செய்யச்
சித்தமாய் நிற்பீர் தெளிந்து.

---

1. பொன்.

16. வாய்க்காலு முண்டு வரப்புண்டு காலேயுண்டு
போய்க்கால்களாறப் புறஞ்சுற்றி—ஆய்ந்துபயிர்
இட்ட விளேபயன்கொண் டில்வாழ்வு செய்திடுமின்
நட்டமில்லே யெய்தும் நலம்.

17. ஆயக்கட் டுண்டோ ரளவு நிலந் தானுண்டு
பாயுங்கால் நீர்கொள் படப்பையுண்டு—தூயவிதை
தானுண்டு பெற்றமக்கள் தாமுண்டு நீர்வறப்பின்
வானுண்டு கொண்மினுழ வை.

18. எரிரண்டு கொண்மின் எருவிடுமின் தட்டின்றி
நீரிறை மின்களேயை நீக்குமின்—சோரரும்
பட்டி யெரு தும்பயிரைப் பங்குகொள வொட்டாமற்
கட்டிக்கா வல்செய்ம்மின் கள்

19. காலின்றே லாழ்ந்த கயமுண் டகழ்ந்திட நீர்
காலுங் கிணறுண்டு காவுண்டு—கூலம்
விளேத்திடுமின் சேவகத்தை விட்டிடுமின் வாழ்விற்
றிளேத்திடுமின் செல்வஞ் சிறந்து.

20. அகல வுழுவதினும் ஆழவுழவாற் சொல்[2]
மிகவளரும் என்றனர்முன் மேலோர்—சகமதனைத்
தாங்கும் உழவு தனையிகழா தின்னினியே
பாங்குபெறக் கொள்ககலப் பை.

21. நேர்த்தியுடன் ஆடியில் நீணிலத்திற் பெய்வித்துக்
கார்த்திகையில் நற்பலனைக் காட்டுமென்ப—வேர்க்கவுடல்
வெட்டித் திருத்தி விளேவாற்றி வாழ்நாளிற்
கட்டமின்றி வாழ்மின் களித்து.

22. நல்லேரை நன்னுளிற் பூட்டுமின் நன்குழைக்கும்
வல்லேற்றைக் கொண்டு வகைசெய்ம்மின்—சொல்லேற்ற
முற்று விளேய வுவகையுடன் சென்றறுத்துக்
கொற்றமிக வாழ்வீர் கொழித்து

23. விஞ்ஞானி கண்ட வியனெருவை நன்காய்ந்திட்
டஞ்ஞானம் தீர்ந்துழவை யாற்றுமின்—பொங்குவிளே
வாக்கிடுமின் உட்கொண் டகமகிழ்மின் அற்றூரைக்
காக்கமனங் கொண்மின் கனிந்து

24. தாளுண்ட நீரைத் தலேயாலே தானளிக்கும்
கோள்கொள்ளுந் தெங்கின் குலம்பெருக்கி—நீள்கமுகை
இஞ்சியை மஞ்சளே யேற்றமார் வெற்றிலேயை
நன்செயினிற் கொள்வீர் நயந்து.

---

2. நெல்

25. மாடுழவைச் செய்து வளமளித்த தாற்றனத்தை
மாடென்றூர் பண்டை மதிவல்லார்—நீடுசடை
ஈசன் பரியுமுயர் ஏறன்றோ அவ்வேற்றை
நேசமுடன் கொண்டுழுதல் நேர்.

26. வாய்த்த விளைவளித்து வைக்கோலைத் தானயிலும்
சேயின் உயர்செயலைத் தேர்ந்திடுமின்—பாய்விடையை
முன்னோர்கள் போற்று முறையினையே கைக்கொண்டு
பொன்னுழவைச் செய்ம்மின் புரிந்து.

27. உழுநாளி லூர்விட் டுறைந்தா லறுக்க
வெழுநாளி லாள்தேட லெற்றிற்—கழுநாளே
சோம்பினருக் கென்றறிஞர் சொல்லுக் கிலக்காகா
தேம்பலொடுங் கொள்கசுரத் தேர்.

28. நெல்லின் களஞ்சியமாய் நீடுபுகழ்த் தஞ்சையிலும்
ஓல்லாப்பங் கீடுவந் துற்றதே—பல்லுணவுப்
பஞ்சம் வலுத்ததே பண்பார் உழவைவிட்டுத்
துஞ்சினரே பல்லோர் துடித்து.

29. காவிரியும் பெண்ணைக் கவினதியும் கால்பலவாய்ப்
போய்விரியும் வைகைப் புதுப்புனலும்—பாய்நிலத்துப்
பொன்விதைத்தாற் பொன்விளையும் என்ப புரிகவுழ
வென் விளம்பம்[3] சோம்பா தெழு.

30. ஆளு முடிமன்னர் ஆக்கமெலாம் நல்லுழவன்
தாளுரத்தால் என்றே தகவுரைத்தார்—வாளுரமும்
ஊணின்றியில்லை யுறங்கா துழவினிதாய்ப்
பேணிநல் வாழ்வைப் பெருக்கு.

31. வரப்புயர நீருயரும் என்றமுத வாக்கால்
நிரப்பகற்றும் நல்லுழவின் நீர்மை—பரப்புலகில்
மூதாட்டி சொற்ற மொழிகொள் கரும்புள்ள
போதாட்டிக் கொள்தீம் புனல்

32. ஆதவனு முண்டிங் கயன ருதுக்களுண்டு
மாதமும் மாரி மழையுண்டு—கோதற்ற
தாளாண்மை கொண்டு தனியுழவைத் தான்செய்து
வேளாண்மை யாற்றல் விதி.

33. பாடிக் கொலவையிட்டுப் பள்ளியர்கள் நாற்றுநட
நீடு பசுஞ்சாலி நீதிமணம்—சூடியபெண்
நேரத் தலைகுனிந்து நிற்குமந்தக் காட்சிகண்டே
ஆரமகிழ் கொண்மின் அகத்து.

---

3. தாமதம்.

34. கற்று முதிர்ந்த கவினறிஞர் போற்சாலி
நெற்று முதிர்ந்திறைஞ்சி நின்றநிலை—உற்றிருந்து
காணீர் உழவுநலன் கண்டறியீர் நன்னெறியைப்
பேணீர் இதுவென் பிழைப்பு.

35. நவநீதம் கையிருப்ப நன்னெய்க் கழுவார்
சிவசிவா வீதென்ன செய்கை—நவமணிகள்
பல்கப் புரிந்துதவும் பார்மகளை நேர்மைசெய
மல்கும் மனைக்காம் வளம்.

36. தொழுதுண்டு செல்வர்பின் தொத்தித் திரிவார்
உழுதுண்டு வாழுநெறி யோரார்—பழுதுண்டு
வேறுபணிக் கென்றுரைத்த மேதகையாம் **வள்ளுவன்**றன்
சீறடியைத் தேர்ந்துழவைச் செய்.

37. ஏரேழுப தென்னு மெழில்நூலில் வேளாளர்
சீரெடுத்துக் **கம்பன்**முன் செப்பினன்—நீரெடுத்துக்
கொள்ளும் பணிபலவுள் கோதில் பணியுழவாம்
எள்ளன்மின் கைக்கொண்மின் ஏர்.

38. வயலுண் டுழவிரண்டு மாடுண்டு மாருப்
பெயலுண் டுழவளிக்கும் பேரும்--நயவுணவை
ஏழை யடியவருக் கிட்டுண்டு பல்லாண்டு
வாழுமின் உள்ளம் மகிழ்ந்து.

39. செங்கரும்பை யொத்துச் செழிக்கக் கதிர்ச்சாலி
பைங்கமுகை நேரப் பசுங்கன்னல்—பொங்கிமகிழ்
வெய்தியுழ வின்பயனை யேற்றுப் பிறர்க்குதவி
வெய்தகற்றி வாழ்வதுவே மேல்.

40. எல்லா நலனு மினிதெய்தும் நம்நாட்டிற்
கொல்லாத பஞ்சம் ஒளித்தோடும்—பல்லேர்கள்
பூட்டி யுழுமின் புரைதீர் உழவுயர்வை
நாட்டுமின் பூவில் நயந்து.

41. சம்பா வகையறியார் சார்குறுவை நன்கறியார்
கம்புபயிர் செய்முறையைக் கண்டறியார்—வெம்பகலிற்
பாடுபடு மக்கள் பரிந்துதவும் தானியத்தைக்
கூடியிருந் துண்பார் குறித்து.

42. காணித்தரமறியார் கண்டுமுத லையளக்கும்
தூணி[4] யறியார் துடவைதனைப்—பேணிப்
பயன்றருக்கள் போற்றிவளர் பண்பறியார் உண்டு
மயங்கிநிற்பார் செல்வ மலிந்து.

4. மரக்கால்

43. மீதாசையன்[5] கதையின் மேலாம் படிப்பினையை
யோதார்பொன் தெய்வமென வுன்னிடுவார் — தாதாகும்
பொன்னுண்டால் வெம்பசியும் போகுமோ நல்லுணவு
செந்நெலன்றோ வென்றறியா தே

44. ஓரே ருழவன் உழுநிலங்காக் கும்முறைக்குப்
போரே ருழவன் புரந்தளிக்கும்—நேர் முறையை
நல்லுவமை சொன்னவந்த நாவல்லோன்' [6]தன்கருத்தை
எல்லவரும் தேர்தல் இனிது.

45. கல்யாணப் பஞ்சங் களப்பஞ்ச மில்லையென்றே
பல்லோரும் சொல்வர் பழமொழிதான்—நல்லேரைக்
குண்டை[7]யினிற் பூட்டிக் குதூகலத்தோ டும் முழவைக்
கொண்டுணவுப் பஞ்சமதைக் கொல்.

46. கண்ணிருக்க ஆயுங் கருத்திருக்கக் கையிருக்க
மண்ணிருக்கக் கால்நடைகள் வாய்த்திருக்க—உண்ணவுண
வில்லை யெனமடியின் எங்குபவர் என்றென்றும்
மல்லற் புவிப்பொறையா மற்று.

47. நெல்லை யறுப்பார் நிலத்துளுந்து தான் விதைப்பார்
நல்ல குறுவை நடவுசெய்வார்—கொல்லையினில்
நற்காய் கறிவிளைக்க நாடுவார்க் கெஞ்ஞான்றும்
வற்கடந்[8] தானுண்டோ வகு.

48. காணிக்குச் சோம்பலொரு கோடிக்குக் கேடென்னும்
மாணிக்கச் சொல்லை மனங்கொண்மின்—ஊணுக்கு
வேண்டுவன செய்ம்மின் விரைந்துழவைக் கைக்கொண்மின்
மாண்டுவிடும் நாட்டுவறு மை

49. பொற்கட்டு மாளிகையும் பொன்னறைகள் பெற்றாலும்
நெற்கட்டின் றேற்குறைவாம் நீள்மனைக்கே—புற்கட்டும்
வையும் மழவிடையும் வண்பசுவும் நல்விருந்தும்
செய்யும் மனைக்குச் சிறப்பு.

50. மண்ணிற் சிதறு மணியினைத்தின் றின்புறுமால்
எண்ணி லெறும்புகளோ டேனையுயிர்—பண்ணிடீர்
வேறோர் அறமெனினும் மேன்மையிது வேயளிக்கும்
வீறுபெறும் நல்லுழவை வேண்டு.

51. கட்டி யெருதைக் கவினுழவைச் செய்துவிளை
வட்டிமனைக் காவனநன் காக்கியே—செட்டாக
வாழுந் திறமறியீர் வைத்தநிதி யைத் தொலைத்தே
ஆழுவீர் துன்பின் அலந்து.

---

5. **Midas the miser,** 6. கம்பன், 7. காளை. 8. பஞ்சம்

52. வானோக்கி வாழு முயிரென்ப மண்ணிலுழு
வானோக்கி யென்பேம்நல் வாரிதரும்—கானோக்கிக்
காலமறிந் துழவைக் கைக்கொண்டு முப்போகம்
ஞால முயத்தருத லான்.

53. குடியின்றேற் கூழி[9]ல்லை கொற்றவர்க்கு ஞாலம்
படியளக்கும் பாங்குமில்லை பார்க்கின்—மிடியடையக்
கோற்கொடுமை சாரும் குடியழியக் கொள்ளைகொளும்
வேற்கரத்தார் துன்ப மிகும்.

54. செய்யமனங் கொண்டெழில்நன் செய்யினைக்கைக் கொண்டுழவைச்
செய்விளைவைச் செய்யறத்தைச் செய்யெனவே—வையமுய்யச்
செய்திறங் கண்டே நிலத்தைச் செய்யென்றார் பூமகளும்.
செய்யவளே ஆனாள் சிறந்து.

55. மறங்கொண்டு மாக்கள் படைகொண் டறுத்துத்
திறங்கொண் டதரி திரிப்பார்—நிறங்கொள்
களங்கொள்வர் வாரிக் களதானம் செய்வர்
களமர்[10] அரசரெனக் காண்.

56. பூவரசாய் வாழ்வார் புரவலர்வே ளாண்மையரும்
பூவரசாய் வாழ்வார் புரந்துநிலம்—மாவகிப்பர்
மாடுண் டிவர்க்கு மணிமுடிவைக் கோலாட்சி
நீடுண் டிருவருமே நேர்.

57. எல்லாம் நிறைந்ததொரு வில்லமு மேராளன்
நல்லுழவாற் பண்பட்ட நானிலமும்—பல்லாருங்
கொண்டாடும் நல்ல குணப்பெண்டும் கொண்டானுக்
குண்டாக்கு மென்ப ருயர்வு.

58. போர்வல்லான் வேண்டும் பொருபடைகள் வாணிகத்தின்
சீர்வல்லான் வேண்டும் செழுநிதியம்—பார்விழைந்து
நிற்பா னிருபன் நிலம்வேண்டு வானுழவன்
பொற்பா ருலகினியல் பு.

59. பூமகளைத் தெய்வமெனப் போற்றியதும் நீணிலத்தார்
வாமமகட் கோயில் வகுத்துதவும்—சேமம்
உதவுமவள் தண்ணளியை யுன்னியெனில் நாமும்
நிதம்பரவல் நன்னிலத்தை நேர்.

60. நீர்வேட்கை யெய்துமுன் நீர்ப்பாய்ச்சலும் நிலத்தின்
சோர்வறிந் தோய்வளிக்கும் சூழ்ச்சியும்—சீர்ப்பயிரைக்
கொல்லுங் களையைக் குறைத்தலு மிம்மூன்றும்
நல்லுழவன் செய்கையென நாட்டு.

9. பயிர். 10. மருதநிலத்துழவர்

61. ஓரரக்கன் முன்னு ளொளித்தருள வேன[11] மெனப்
பாரணங்கை மீட்ட பரந்தாமன்—தாரமென
அன்னவளைக் கொண்ட தறியீரோ பல்பொருள்செய்
நன்னுதலைப் போற்றீர் நயந்து.

62. புலங்கொண் டுழுவாரும் போரிற் புயத்தின்
வலங்கொண் டுழுவாரு மாண்பார்—அலங்கொண்
டுழுவார் தருபயனை யுட்கொண்டே யென்னில்
வழுவாம் நிலமதியா மை.

63. தம்மக்க ளுக்குத் தகுதிசால் மாந்தரவர்
செம்மைபெறச் செய்யுஞ் செயலிரண்டு—மும்மையினும்
சென்றுதவுங் கல்வியொன்று செய்திருத்தி நற்பயன்கொள்
வென்றி யுழவிரண்டாய் விள்.

64. செய்யவுழவுச் செயலும் தெய்வவழி பாடும்
வையத்திற் பூட்டும் வயப்பரியும்—பையவே
தன்கைக்கொண் டாற்றல் தலையாம் பணிசெய்வோர்
பன்னூ றிருப்பினுமென் பார்.

65. நல்லவிதைக் கீரம் நற்பயிர்க்குக் காட்டெலிகள்
பல்கும் விளைவிற்குப் பல்பூச்சி—சொல்லிற்
கருங்கேடு கூட்டும் அறிந்தவற்றை நீக்க
வருங்கேடின் றென்றே வகு.

66. போர்ப்படையா லாவதெவன் போக்கும் பலவுயிரை
ஏர்ப்படையே யாக்கம் இனிதளிக்கும்—தேர்ப்படையும்
வாட்படையு மெல்லாம் வயிற்றுப் படையுணவால்
ஆட் படும்நல் ஏரோ ரகத்து.

67. மார்கழியிற் பெய்மாரி மண்ணிற் குதவாது
கார்வரவு கண்டுழவைக் கைப்பற்றி—நேர்பெறவே
நற்றழையும் பிண்ணாக்கும் நல்லெருவா யூட்டிச்சொற்
புற்றழைக்கு மாறு பரி.

68. உடலிறுக்கும் எள்ளும் உருசி யளிக்கும்
கடலைப் பயறெண்ணெய்க் காணம்—திடமளிக்கும்
சோளம் பனிக்கம்பு தூயவர கென்றிவற்றை
வேளையறிந் தேபயிர்செய் வீர்.

---

11. ஏனம்-வராகம்

69. பொற்றனமும் பொன்னாற் புனையணியும் வாழ்க்கையினில்
மற்றுதவும் பண்ட வகையினவும்—உற்றவிடம்
எய்யா வகையிரியும் என்றும் உதவுவது
செய்யதற்கிங் காவதனைச் செய்.

70. நையா துலகம் நலந்தருவாழ் வுண்டாகும்
வெய்யாரெனும் பேர் விரவாது—செய்யாவும்
நன்கு திருத்தி நடுமி னுமதிற்கண்
பொன் கொழித்து வாழ்வள் புரிந்து.

உ

நம்பியாண்டார் நம்பிகாலம்

திரு. T. V. சதாசிவபண்டாரத்தாரவர்கள்

நம்பியாண்டார்நம்பியென்பார் சிதம்பரத்திற்கு மேற்கேயுள்ள திருநாரையூரிலிருந்த ஓர் ஆதிசைவ அந்தணராவர். இவர் இளமையிற் பொல்லாப்பிள்ளையாரை வழிபட்டு அருள்பெற்றவர் என்பதும் இராசராச அபயகுலசேகரன் வேண்டிக்கொண்டவாறு சைவசமய குரவர்களும் பிற சிவனடியார்களும் பாடியருளிய பதிகங்கள் எல்லாவற்றையும் தேடிப் பதினொரு திருமுறைகளாக வகுத்துத் தொகுத்தவர் என்பதும் திருமுறைகண்டபுராணத்தால் அறியப்படுகின்றன[1]. அந்நூலிற் குறிப்பிடப்பெற்ற இராசராச அபயகுலசேகரன் என்பான் முதல் இராசராச சோழனுவன் என்றும் அவ்வேந்தனே நம்பியாண்டார்நம்பியின் துணைகொண்டு திருமுறைகளைத் தேடிக்கண்டு, பின்னர் அவற்றைத் தொகுப்பித்தவன் என்றும் ஆராய்ச்சியாளர்கள் கூறுகின்றனர். அதுபற்றியே அம்மன்னனும் திருமுறைகண்டசோழன் என்று வழங்கப்படுகின்றனன். தமிழகச் சைவசமய வரலாற்றில் உறுதிப்படுத்தப்பட்டதாகக் கருதப்படும் இக்கொள்கையிற் சில ஐயங்கள் தோன்றுவதால் இதனை மீண்டும் ஆராய்வது இன்றியமையாததாகும்.

---

[1] திருமுறைகண்ட புராணம், பாடல்கள் 24—29.

நம்பியாண்டார்நம்பி இயற்றிய பத்துநூல்கள் பதினோராந் திருமுறையிற் காணப்படுகின்றன. அவற்றுள், திருத்தொண்டர் திருவந்தாதி என்பதும் ஒன்றாகும். அது, சேக்கிழாரடிகள் திருத் தொண்டர் புராணமாகிய பெரிய புராணம் பாடுவதற்கு ஆதாரமாகக் கொண்ட நூல்களுள் ஒன்று. அவ்வுண்மையை,

"அந்த மெய்ப்பதி கத்தடியார்களை
நந்த நாதனும் நம்பியாண் டார்நம்பி
புந்தி யாரப் புகன்ற வகையினால்
வந்த வாறு வழாமல் இயம்புவாம்"[1]

என்னும் அவ்வடிகளது திருவாக்கினால் நன்கறியலாம். எனவே, திருத் தொண்டர் வரலாற்றை மிகச் சுருக்கமாகக்கூறும் வகைநூலாகிய திருத் தொண்டர் திருவந்தாதி நம்பியாண்டார் நம்பியினால் இயற்றப்பெற்றது என்பதிற் சிறிதும் ஐயமில்லை. அந்நூல், தொகையடியார் ஒன்பதின்மர், தனியடியார் அறுபத்து மூவர் ஆகிய எழுபத்திரண்டு சிவனடியார் வர லாற்றையும் எண்பத்தொன்பது இனிய பாடல்களிற் கூறுகின்றது. தனி யடியார்களை அறுபத்து மூவர் என்று கணக்கிட்டு முதலில் உணர்த்திய வர் நம்பியாண்டார் நம்பியேயாவர்.

இப்பெரியார், தமது திருத்தொண்டர் திருவந்தாதியில், புகழ்ச் சோழர், இடங்கழியார், கோச்செங்கட்சோழர் ஆகிய அடியார்களைப் பற்றிய பாடல்களில் தம் காலத்துச் சோழமன்னன் ஒருவனைக் குறிப்பிட் டுள்ளனர். தம்மை அன்புடன் ஆதரித்துப் போற்றிவந்த அரசர், வள்ளல் முதலானோரின் பெயர்கள் என்றும் நின்று நிலவுமாறு அவர் களைத் தம் நூல்களிற் புகழ்ந்து பாடிவைப்பது நம் தமிழ் நாட்டில் முற் காலத்தில் வாழ்ந்த புலவர்பெரு மக்களின் வழக்கம் என்பது தொன் னூலாராய்ச்சியுடையார் யாவரும் அறிந்ததொன்றாம். அத்தகைய செயல் புலவர்களின் நன்றி மறவாமையாகிய அருங்குணத்தை உணர்த் தும் எனலாம்.

பாரதவெண்பாவின் ஆசிரியர் பல்லவ அரசனாகிய தெள்ளாறெறிந்த நந்திவர்மனையும், கவிச்சக்கரவர்த்தியாகிய கம்பர் வெண்ணெய் நல்லூர்ச் சடையவள்ளலையும், சேக்கிழாரடிகள் மூன்றாங் குலோத்துங்கசோழனையும்,

---

[1] பெரியபுராணம், திருமலைச்சிறப்பு, பா. 39.

புகழேந்திப்புலவர் முரணைநகர்ச் சந்திரன் சுவர்க்கியையும், வில்லிபுத்தூராழ்வார் கொங்கர்கோமானாகிய வரபதியாட்கொண்டானையும், அருணகிரிநாதர் விசயநகர வேந்தனான இரண்டாம் தேவராயனையும், துறைமங்கலம் சிவப்பிரகாச முனிவர் அண்ணாமலைரெட்டியாரையும் நன்றி பாராட்டு முறையிற் புகழ்ந்து பாடியிருத்தலை அப்புலவர் பெருமான்கள் இயற்றியுள்ள நூல்களிற் காணலாம்.

சைவப் பெரியாராகிய நம்பியாண்டார் நம்பியும் தம்மை அன்புடன் ஆதரித்து வந்த ஆதித்தன் என்ற சோழ மன்னன் ஒருவனைத் தம் திருத்தொண்டர் திருவந்தாதியில் மூன்று பாடல்களிற் பாராட்டியுள்ள செய்தியை அந்நூலை ஒருமுறை படிப்போரும் உணர்ந்து கொள்ளலாம். அப்பாடல்கள்,

'புலமன்னியமன்னைச் சிங்கள நாடு பொடிபடுத்த
குலமன்னியபுகழ்க் கோகன நாதன் குலமுதலோன்
நலமன்னியபுகழ்ச் சோழனை தென்பர் நகுசுடர்வாள்
வலமன்னிய எறிபத்தனுக் கீந்ததொர் வண்புகழே' (திரு. அ. 50)

'சிங்கத் துருவனைச் செற்றவன் சிற்றம் பலமுகடு
கொங்கிற் கனக மணிந்த ஆதித்தன் குலமுதலோன்
திங்கட் சடையர் தமரதென் செல்வ மெனப்பறைபோக்
கெங்கட் கிறைவன் இருக்குவே ளூர்மன் இடங்கழியே' (ஷை-65)

'செம்பொன் அணிந்துசிற் றம்பலத் தைச்சிவ லோகமெய்தி
நம்பன் கழற்கீ ழிருந்தோன் குலமுதல் என்பர்நல்ல
வம்பு மலர்த்தில்லை ஈசனைச் சூழ மறைவளர்த்தான்
நிம்ப நறுந்தொங்கற் கோச்செங்க ணானெனும் நித்தனையே'
(ஷை-82)

என்பனவாம். இவற்றில் அச்சோழன் கொங்கு நாட்டிலிருந்து பொன் கொணர்ந்து தில்லைச்சிற்றம்பலத்தைப் பொன் வேய்ந்தவன் என்றும், ஈழநாட்டை வென்றவன் என்றும், புகழ்ச்சோழர் கோச்செங்கட்சோழர் ஆகிய அடியார்களைத் தன் முன்னோர்களாகக் கொண்டவன் என்றும் இவ்வாசிரியர் கூறியது உணரற்பாலதாகும். ஆகவே, இப்புலவர் பெருமான் அவ்வரசன் காலத்தில் இருந்திருத்தல் வேண்டும் என்பது தேற்றம். இனி, அவ்வேந்தன் யாவன் என்பது ஆராயற்பாலதாம்

சோழ மன்னருள் ஆதித்தன் என்னும் பெயருடையார் இருவர் உள்ளனர். அவர்களுள் முதல்வன், பரகேசரி விசயாலயசோழன் புதல்வனாகிய முதல் ஆதித்தசோழன் என்பான். மற்றையோன் சுந்தரசோழன் மூத்த மகனும் முதல் இராசராசசோழன் தமையனுமாகிய இரண்டாம் ஆதித்த சோழன் ஆவன்; அவனை ஆதித்த கரிகாலன் என்றும் அந்நாளில் வழங்கியுள்ளனர். அவன் தன் தந்தையினாட்சியில் இளவரசனாகவிருந்த நாட்களிற் சில அரசாங்க அலுவலாளர்களாற் கொல்லப்பட்டுப்போனான் என்பது தென்னார்க்காடுஜில்லா சிதம்பரந் தாலூகாவிலுள்ள உடையார்குடியிற் காணப்படும் ஒரு கல்வெட்டால் அறியப்படுகின்றது[1]. எனவே அவ்வரசிளங்கோ தன் இளமைப் பருவத்திற் கொலையுண்டிறந்தமை தெள்ளிது. ஆகவே, அவன் சிற்றம்பலத்தைப் பொன்வேய்ந்து சிவலோக மெய்தினான் என்று கூறுவதற்குச் சிறிதும் இடமில்லை. இந்நிலையில், சிற்றம்பலத்தைப் பொன் வேய்ந்ததாக நம்பியாண்டார்நம்பி தம் திருத்தொண்டர் திருவந்தாதியிற் குறிப்பிட்டுள்ள ஆதித்தன் என்பான், விசயாலயசோழன் புதல்வனும் முதற் பராந்தக சோழன் தந்தையும் கி. பி. 870 முதல் 907 வரையில் சோழ மண்டலத்தை ஆட்சிபுரிந்த பெருவேந்தனுமாகிய முதல் ஆதித்தசோழனே யாவன். இவன் பல்லவ அரசனாகிய அபராசிதவர்மனைப் போரில் வென்று தொண்டை மண்டலத்தைக் கைப்பற்றிய காரணம்பற்றித் 'தொண்டைநாடு பரவின சோழன் பல்யானைக் கோக்கண்டனாயின ராசகேசரிவர்மன்[2]' என்று வழங்கப் பெற்றுள்ளனன். இவன் ஆட்சியிலேதான் சோழராச்சியம் உயர்நிலையை எய்தியது. இவன் கொங்குநாட்டைக் கைப்பற்றித் தலைக்காடு என்ற நகரையும் பிடித்துக்கொண்டான் என்று 'கொங்குதேசராஜாக்கள்' என்னும் வரலாற்று நூல் கூறுகின்றது[3]. ஆகவே, கொங்குநாட்டைக் கைப்பற்றிய இம்மன்னர்பிரான்[4] அந்நாட்டிலிருந்து பொன் கொணர்ந்து

1. **Epigraphia Indica, Vol. XXI. No. 27.** *பிற்காலச் சோழர் சரித்திரம், பக். 76—8.*

2. **South Indian Inscriptions, Vol. III. No. 89.**

3. *செந்தமிழ்—தொகுதி 16, பக். 394.*

4. *முதற்பராந்தகன் கல்வெட்டுக்கள் கொங்குநாட்டிற் காணப்படுதலாலும் அவன் அதனைக் கைப்பற்றியதாகக் கூறிக்கொள்ளாமையாலும் அந்நாடு அவன் தந்தை முதல் ஆதித்தனால் கைப்பற்றப்பட்டிருத்தல்வேண்டும் என்பது திண்ணம்.*

தில்லேச்சிற்றம்பலத்தைப் பொன்வேய்ந்திருத்தல் வேண்டும் என்பது நன்கு துணியப்படும். இவன் காவிரியாற்றின் இருமருங்கும் பல சிவாலயங்களேக் கற்றளிகளாக அமைத்த சிவபக்தன் என்று அன்பிற் செப்பேடுகள்[1] கூறுவது ஈண்டு அறியத்தக்கது.

இனி, இவ்வாதித்தன் புதல்வன் முதற் பராந்தகசோழன் என்பான் தில்லேச்சிற்றம்பலத்தைப் பொன்வேய்ந்தான் என்று ஆனேமங்கலச் செப்பேடுகளும்[2] திருவாலங்காட்டுச் செப்பேடுகளும்[3] உணர்த்துகின்றன. கொங்குதேசராசாக்கள் சரிதமும் இச்செய்தியை உறுதிப்படுத்துகின்றது. எனவே, முதற் பராந்தக சோழனது ஆட்சிக்காலத்திலும் தில்லேச்சிற்றம்பலம் மீண்டும் பொன்வேயப்பட்டது என்று கொள்வதே பொருத்தமுடையதாகும். அங்ஙனமே, முதற்குலோத்துங்கசோழனது ஆட்சியின் 44-ஆம் ஆண்டாகிய கி. பி. 1114ல் அவன் தங்கை குந்தவையென்பாள் தில்லேக்கோயிலேப் பொன்வேய்ந்தனள் என்று அக்கோயிற் கல்வெட்டொன்று[4] அறிவிக்கின்றது, அவன் மகன் விக்கிரமசோழன் என்பான் கி. பி. 1128-ல் சிற்றம்பலத்தைச்சூழ்ந்த திருச்சுற்று மாளிகையையும் திருக்கோபுரத்தையும் பொன்வேய்ந்தான் என்று அவன் மெய்க்கீர்த்தி கூறுகின்றது.[5] அவன் படைத்தலேவனுகிய மணவிற் கூத்தன் காலிங்கராயன் என்பவன் தில்லேயிற் பொன்னம்பலத்தைப் பொன்வேய்ந்தான் என்று அங்குள்ள கல்வெட்டுக்களுள் ஒன்று தெரிவிக்கின்றது[6]. விக்கிரமசோழன் மகனுகிய இரண்டாங்குலோத்துங்கசோழன் தில்லேச்சிற்றம்பலத்தையும் பிறவற்றையும் பொன் வேய்ந்தான் என்று இராசராசசோழனுலா உணர்த்துகின்றது.[7]

இவற்றையெல்லாம் கூர்ந்து நோக்குமிடத்து, சோழமன்னர் ஆட்சிக்காலங்களில் தில்லேச்சிற்றம்பலம் பன்முறை பொன்வேயப்பெற்றிருத்தல் வேண்டும் என்பது நன்கு புலனுகும். ஆனுல், அதனே முதலில் பொன்வேய்ந்த சோழமன்னன் விசயாலயன் புதல்வனுகிய முதல்ஆதித்தனேயாவன்

---

1. Ep. Ind. Vol. XV, No. 5. Verse 18.
2. Ibid. Vol. XXII, No. 34. Verse 17.
3. S. I. I. Vol III, No. 205. Verse 53.
4. Ep. Ind. Vol. V, No. 13 C.
5. S. I. I. Vol. V, No. 458.
6. Ibid. Vol. IV. No. 225.
7. இராசராசசோழன் உலா, வரிகள் 59—66.

என்பது நம்பியாண்டார் நம்பியின் திருவாக்கினுல் வெளியாகின்றது. இப்பெரியார், தம் காலத்தில் இவ்வேந்தன் அவ்வரும் பணியாற்றிய காரணம்பற்றி அச்செயலைத் தம் திருத்தொண்டர் திருவந்தாதியிற் பாராட்டியுள்ளனர் என்பது தெள்ளிது. இவர் சிதம்பரத்திற்கு அண்மையிலுள்ள திருநாரையூரிலிருந்தவராதலின் இவ்வரசன் தில்லையிற் புரிந்த அத்திருத்தொண்டில் தாம் நேரிற் கலந்துகொண்டு அதனை அறிந்திருத்தலும் இயல்பேயாம்.

ஆகவே, நம்பியாண்டார்நம்பி இவன் ஆட்சிக்காலமாகிய கி. பி. ஒன்பதாம் நூற்ருண்டின் இறுதியிலும் பத்தாம் நூற்ருண்டின் தொடக்கத்திலும் வாழ்ந்தவராதல்வேண்டும். இக்கவிஞர்பெருமான் அந்நூலிலுள்ள 82-ஆம் பாடலில் இவன் சிவபெருமான் திருவடி நீழலெய்திய செய்தியையும் குறிப்பிடுதலால் இவனுக்குப் பிறகு கி. பி. 907ல் பட்டம் பெற்ற இவன் புதல்வன் முதற்பராந்தக சோழன் ஆட்சியின் முற்பகுதியிலும் சில ஆண்டுகள் வரையில் இருந்திருத்தல்கூடும்.[1]

இனி, ஆதித்தன் சிங்களநாடுவென்ற செய்தியொன்று நம்பியாண்டார்நம்பியால் திருத்தொண்டர் திருவந்தாதியிற் சொல்லப்பட்டுள்ளது. அதனை உறுதிப்படுத்தக்கூடிய வேறுசான்றுகள் இந்நாளிற் கிடைக்கவில்லை. எனினும், அதனை எளிதாகத் தள்ளிவிட இயலவில்லை. சோழர் பேரரசை நிறுவும்பொருட்டு வடக்கும் மேற்கும் படையெடுத்துச்சென்று முறையே தொண்டை மண்டலத்தையும் கொங்குமண்டலத்தையும் கைப்பற்றித் தன் ஆளுகையின் கீழ்க் கொண்டுவந்த இம்மன்னர்பிரான் தென்கிழக்கேயுள்ள சிங்களநாடாகிய ஈழமண்டலத்தின்மேலும் படையெடுத்துச்சென்றிருத்தல்கூடும். இவன் புதல்வன் முதற்பராந்தக சோழன் அந்நாட்டின்மேல் படையெடுத்துச்சென்று அதனைக் கைப்பற்றினன் என்பது அவன் கல்வெட்டுக்களால் அறியப்படுகின்றது. எனவே, ஆதித்தசோழன் முதலில் தொடங்கிய அச்செயலை அவன் புதல்வன் தன் ஆட்சியில் நிறைவேற்றியுள்ளமை குறிப்பிடத்தக்கது. ஆகவே, ஆதித்தனது சிங்களநாட்டுப் படையெழுச்சியைப்பற்றி நம்பியாண்டார்நம்பி கூறியிருப்பது சிறிதும் புனைந்துரையாகாதென்க.

---

1. இவர் முதல் இராசராசசோழனைத் தம் திருத்தொண்டர் திருவந்தாதியிற் குறிப்பிடாமையொன்றே இவர் அவ்வேந்தன் காலத்தவரல்லர் என்பதை நன்கு புலப்படுத்துவதாகும்.

இனி, திருமுறைகண்டபுராணத்திற் கூறப்பெற்றுள்ள இராசராசன் அபயகுலசேகரன் என்பான் யாவன் என்பது ஆராயற்பாலதாம். அவ்வேந்தனை முதல் இராசராசசோழன் எனக்கருதி, அவன் காலத்தில் இருந்தவர் நம்பியாண்டார்நம்பி என்று ஆராய்ச்சியாளரெல்லோரும் உறுதிசெய்துள்ளனர். திருமுறைகண்டபுராணம் பிற்காலத்தில் எழுதப் பெற்ற ஒரு நூலாகும். அதனை உமாபதி சிவாசாரியர் பாடினார் என்று கூறுகின்றனர். அதற்குத் தக்க சான்றுகள் இல்லை. அப்புராணத்தில் கூறப்பட்டுள்ள அரசன் பெயரே ஐயத்திற்கு இடந்தருகின்றது. இராசராசன் என்று கூறிய அதன் ஆசிரியர் அதனோடு அமையாமல் அபயகுல சேகரன் என்ற பிறிதொருபெயரும் குறித்துள்ளனர்.

சோழ மன்னர்களுள் முதற்குலோத்துங்கசோழனுக்கு அபயன் என்ற பெயர் வழங்கியுள்ளது என்பது கலிங்கத்துப்பரணியாலும் அவன் கல்வெட்டுக்களாலும் புலப்படுகின்றது.[1] அவனுக்குப் பிறகு அவன் பெயரன் இரண்டாங்குலோத்துங்கனுக்கும் அப்பெயர் வழங்கி வந்தமை குலோத்துங்கசோழன் பிள்ளைத் தமிழாலும்[2] உலாவினாலும்[3] நன்கறியக் கிடக்கின்றது. எனவே, அப்பெயர் முதல் இராசராசசோழனைக்குறிக்கும் என்று கொள்வது எங்ஙனம் பொருந்தும்?[4] அன்றியும், குலசேகரன் என்னும் பெயர் இதுகாறும் ஆராய்ந்து கண்ட அளவிற் சோழமன்னருள் யாருக்கும் இருந்ததாகத் தெரியவில்லை. அப்பெயருடைய சில பாண்டிய மன்னரும் சேரமன்னரும் உள்ளனர் என்பது கல்வெட்டுக்களாலும் தமிழ் நூல்களாலும் புலப்படுகின்றது, ஆகவே, அபயகுலசேகரன் என்பது படைத்து மொழிந்த பெயராகக் காணப்படுகிறதேயன்றி உண்மையில் வாழ்ந்த ஒரு சோழ மன்னன் பெயராகப் புலப்படவில்லை, இராசராசன் என்னும் பெயருடைய சோழமன்னர் மூவர் உள்ளனர். எனினும் வீரராசேந்திரன்[5] விக்கிரமன்[6] முதலான சோழமன்னர்களும் சில

1. கலிங்கத்துப்பரணி, பாக்கள், 2, 4, 12, 16, 42, 82, 88. **S. I. I. Vol. IV. No. 1338. Travancore Archaeological Series, Vol. IV, pp. 130-39.**

2. குலோத்துங்கசோழன் பிள்ளைத்தமிழ், பாக். 3, 4, 6, 8, 10, 11, 45.

3. குலோத்துங்கசோழனுலா, வரிகள், 298, 317.

4. முதல் இராசராசனுக்கு அபயன் என்று பெயர் வழங்கவில்லை என்பது கல்வெட்டுக்களால் நன்கு புலப்படுகின்றது.

5. **Ep. Ind., Vol. XXI, No. 38.**

6. **Epigraphia Carnatica, Vol. X, Sd. 8 (b)**

பாண்டிவேந்தர்களும்[1] தம்மை இராசராசன் என்று கூறிக்கொள்வதைக் கல்வெட்டுக்களிற் காணலாம். ஆகவே, இராசராசன் என்பது அக்காலங்களில் அரசர்கட்குப் பொதுப் பெயராகவும் இருந்தது எனலாம். இந்நிலையில் தெளிவின்றியமைந்துள்ள இராசராச அபயகுலசேகரன் என்ற தொடர் முதல் இராசராசசோழனைக்குறிக்குமென்று கருதுவது எவ்வாற்றானும் பொருந்தாதென்க.

முதல் இராசராசசோழன் என்பான் நம்பியாண்டார் நம்பியின் துணைகொண்டு சமயகுரவர் மூவர்திருப்பதிகங்களையும் தேடிக்கண்டனன் என்னுங் கொள்கைக்கு முரணாக, அவ்வேந்தனுடைய முன்னோர்களான முதல் ஆதித்தன், முதற்பராந்தகன், உத்தமசோழன் ஆகிய சோழ மன்னர்களின் ஆட்சிக்காலங்களிற் கோயில்களில் அம்மூவருடைய பதிகங்களையும் நாள்தோறும் பாடுவதற்கு நிவந்தங்கள் அளிக்கப்பெற்றுள்ளன. இவ்வுண்மையை அவர்களுடைய ஆட்சியிற் பொறிக்கப் பெற்றுள்ள கல்வெட்டுக்களால் நன்கறியலாம். முதல் ஆதித்தசோழனுட்சியில் கி. பி. 873ல் திருஎறும்பியூரிலும்[2] கி. பி. 876ல் பழுவூரிலும்[3] முதற்பராந்தகசோழன் ஆட்சியில் கி.பி. 910ல் திருவாவடுதுறையிலும்[4] கி.பி. 911ல் அல்லூரிலும்[5] கி. பி. 944ல் திருத்தவத்துறையிலும்[6] உத்தமசோழனுட்சியில் கி. பி. 977ல் கோனேரிராசபுரம்[7] என்னும் திருநல்லத்திலும் கி. பி. 984ல் அந்துவநல்லூரிலும்[8] திருப்பதிகங்கள் பாடுவதற்கு நிவந்தங்கள் வழங்கப்பட்டுள்ளன. இவையெல்லாம் முதல் இராசராசசோழனுட்சிக்குமுன்னர் நிகழ்ந்தவையாகும். எனவே, அம்மன்னனுட்சிக்காலத்திற்குப் பல ஆண்டுகட்கு முன்பே சமயகுரவர் மூவருடைய திருப்பதிகங்களும் கோயில்களிற் பாடப்பெற்று வழக்கிலிருந்து வந்தன என்பது வெளிப்படை. ஆகவே நம்பியாண்டார் நம்பியின் துணைகொண்டு திருமுறை கண்டவன் முதல் இராசராசசோழன் என்று கூறுவது ஏற்புடைத்தன்றாம்.

---

1. S. I. I. Vol. VIII, No. 247.
2. Ins. 129 of 1914.
3. Ins. 349 of 1918.
4. Ins. 139 of 1925.
5. S. I. I. Vol. VIII, No. 687.
6. Ins. 99 of 1929.
7. S. I. I. Vol. III. No. 151 A.
8. Ibid, No. 139.

இதுகாறும் ஆராய்ந்தவாற்ருல் நம்பியாண்டார்நம்பி முதல் இராசராசசோழன் காலத்திலிருந்தவரல்லர் என்பதும், முதல் ஆதித்தசோழனுட்சிக்காலத்திலும் அவன் புதல்வன் முதற்பராந்தகசோழனுட்சியின் முற்பகுதியிலும் இருந்தவராவர் என்பதும் நன்கு விளங்குதல் காண்க. எனவே, இப்புலவர்பெருமான் கி. பி. ஒன்பதாம் நூற்ருண்டின் இறுதியிலும் பத்தாம் நூற்ருண்டின் முற்பகுதியிலும் நம் தமிழகத்தில் வாழ்ந்தவர் என்பது தெள்ளிது.

THOLKAPPIYAM PORUL ADHIKARAM *

BY

AVVAI S. DORAISWAMY

(*Research Dept.*)

The English knowing public must be thankful to Dr. P. S. S. Sastri for his translation in English of Tholkāppiyam Poruḷ Adhikāram, which has appeared in the pages of the Journal of Oriental Research, Madras. It may be recalled that he has translated into English the Eḻutthadhikāram and Solladhikāram of Tholkāppiyam and that the present work is a continuation of these.

In his Tamil work called Tholkāppiya Solladhikāra-k-kuṛippu, the learned Doctor employed a strange method of criticism and viewed every Tamil Sūtram in "the Sanskritic way". Conformity with Vidhi and Vidheya was strictly followed by him, not neglecting at the same time the dialectical order Utheśam, Lakṣaṇam and Parīkṣa. But he has hardly realised that the construction and arrangement of Sūtrams of Tamil works follow quite a different way and that the rules and regulations for framing sūtrams in Sanskrit have nothing to do with those for Tamil, and that Tamil is peculiar and completely unique in its treatment of grammar and allied topics. His adoption of the Sanskritic method to Tamil has been responsible for many errors in his English translation and has led him to commit grievous blunders.

Even a casual perusal of the sūtras and the translation published by him in the Journal of Oriental Research, Madras (Vol. XIV, part IV, June '46) reveals that the learned professor of Sanskrit has either failed to revise the manuscript before he sent it for publication or has not understood the real meanings of the sūtrams in the proper light.

In translating the sūtram 1,

"கைக்கிளை முதலாப் பெருந்திணை யிறுவாய்
முற்படக் கிளந்த எழுதிணை யென்ப",

the learned Doctor has erred miserably; he writes, "They say that the groups commencing with Kaikkiḷai and ending with Peruntiṇai *mentioned before* (italics ours) are the seven tiṇais". According to this translation,

* A Review of Dr. P. S. Subramania Sastri's translation of Tolkappiyam; Porul Adhikaram.

mention must have been made of these tiṇais before *i.e.* either in Eḻutthadhikāram or in Solladhikāram, but nowhere has it been done. Hence the first sūtram itself must be wrong in its statement, which is not the case. It is the interpretation of the learned Doctor that is wrong and not Tholkāppiyam. What it states is this: The tiṇais commencing with Kaikkiḷai and ending with peruntiṇai put forth at the outset are seven, so say the ancient grammarians. In the succeeding notes, this statement must be explained that in dealing with Poruḷ, these seven tiṇais have to be put forth as a rule at the outset and this has been done by the predecessors of Tholkāppiyar. The expression muṟ-paṭa-k-kiḷanta is an adjectival phrase qualifying tiṇai which is seven in all. If the Doctor knew that the term tiṇai is mentioned in Solladhikāram (Sūt. 41 and 42 of Peyariyal) and said here that the same tiṇai is repeated here with its seven classifications, he would not be far wrong.

Again in his Note 1, Sūtram 1: the learned Doctor says that Kaikkiḷai-mutal-ā-p-peruntiṇai-y-iruvāy is "anmoḻi-t-tokai". One is at a loss to note what the Doctor means by anmoḻi-t-tokai. He seems to be unaware of what aṇmoḻi-t-tokai is. According to the rules regarding aṇmoḻi-t-tokai in Tamil, the learned Doctor's statement is mistaken. The seven tiṇais which should be pronounced at the outset are from Kaikkiḷai to Peruntiṇai. Instead of translating thus the learned Doctor mutilates the sūtram and confuses the readers with ill understood matter drawn from various commentaries.

In his Note 4, Sūtram 1, the Doctor wants to cite an instance for a word ending in vāy and goes to Sangam literature; he is not aware of the word Eḻuvāy. Is this not more familiar than the one he goes after? ā which is curtailed from āka is a viṉai-yechcham and it must have its predication completed by another verb. No explanation has been offered by the translator with respect to this viṉai-yechcham about which he makes much needless fuss.

Note 5, Sūtram 1, says that Ēḻ+tiṇai becomes eḻu-tiṇai and from this he draws a conclusion that "the change of ēḻ to eḻu takes place not only when the following word denotes measurement, weight or number as is mentioned in Tol. Eḻut. 390, but also in other places". This badly exposes serious gaps in his understanding of Tamil grammar. According to the general rules ēḻ will become eḻu whenever the following word has a consonant as its commencing letter *e.g.* ēḻ + kaṇai = eḻukaṇai; ēḻ + silai = eḻusilai; ēḻ + thisai = eḻuthisai; ēḻ + paḍai = eḻupaḍai. If the following word commences with a vowel, then eḻ will not undergo the said change. Among the Tamil consonants, Ya is an exception. The learned translator must know that there has been difference of opinion among the ancient Tamil grammarians regarding the form of the word eḻ; some hold it as eḻ and some as eḻu.

That he has failed to understand the meaning of several of the words and phrases of the sūtrams which are considered to be the easiest of all sūtrams found in other grammars both ancient and mediaeval is clear from note 1 appended to sūtram 1. As per the expression pāḍaluṭ-payiṉṟavai, an ordinary reader of Tholkāppiyam will easily understand that the mudal, karu and uri are very often employed in poetics and it will thus lead him to conclude that so much importance will not be attached to these three in prose. Even granting that the aim of Tholkāppiyam Poruḷ Adhikāram is to deal with the Poruḷ described in poetry, the learned Doctor ought not to have forgotten that according to Tholkāppiyam, prose is also a kind of poetry and that he (the Doctor) is not justified in stating that "Poruḷ adhikāram deals with Poruḷ described in poetry and hence it may be called the Section on the Science of Poetics".

Again the learned Professor of Sanskrit thinks that Poruḷ Adhikāram must deal with syntax in as much as Eḻuthu deals with phonology, and Sol with morphology. A cursory reading of his own translations, erroneous as they are, will clearly show that not only phonology, but etimology and orthography are also dealt with in Eḻuthu; in Sol, not only morphology but Syntax also is dealt with. Mr. Sastri must see at least now that Poruḷ Adhikāram is peculiar to Tamil alone and the way in which it is dealt with must be studied very carefully before any attempt to translate, comment or criticise is made. One cannot help feeling that he has undertaken such a big task without consulting his equipment therefor.

In Sūtram 2, the learned Doctor would have understood that the analytical method he adopts to translate does not help him to understand and that he should follow the way of the Tamilian Commentators in this respect. He is not aware of the simple rule of Tamil grammar that the noun Paṇpu and other nouns of its order stand both for singular and plural and are therefore called Pāl-pahā-ahṟiṇai-p-peyar. To say that "Paṇpu is in singular number and Oḻiya should be taken as plural verb" and that "it seems to me that it might have been an interpolation" is to say the least silly. Not content with misinterpreting the sūtra, the author adds insult to injury by criticising the interpretation of Nachiṉārkkiṉiyar as "laboured".

In his Note 4, Sūtram III, Mr. Sastri says that "the whole section Poruḷ Adhikāram dealt with poetry and not History of the Tamil Country or Social Custom". This statement is as audacious as it is unwarranted. Contradicting his own statement, he says in another place (Sūtram V), "This is one of the important sūtrams in Tholkāppiyam" and that "it tells that Dravidians and Aryans should have lived together so closely for a very long time". Evidently Doctor P. S. S. Sastri does not consider this piece of information regarding Dravidians and Aryans as historical. A translator who cannot rid his mind of bias and partiality lays himself

open to severe censure. In this connection we would commend to him the course adopted by Mr. Ramachandra Dhikshit in his exemplary English translation of Silappadhikāram, published by the Madras University.

In order to prove that Murugan is not a Dravidian God, the learned Doctor has cited copious instances from Sanskrit works, not one of which mentions the name Murugan. Those who hold Murugan as a Dravidian God do not approve Subramaniam—Murugan identity. Instead of proving that Murugan and Subramaniam are one and the same, the learned Doctor evades the issue and argues irrelevantly. This is a needless intrusion in his translation.

Note 6, Sūtram 5, contains an amusing piece of philological research where Doctor Sastri seeks to show that the word Māyon should have been derived from the Sanskrit Mā which has found its usage in "early Tamil literature". If the root is Mā of Sanskrit, then it should take the form Māvan and subsequently get changed into Māvōṉ instead of Māyōṉ found in the original. Moreover to refute the theory that the word Māyōṉ means one who is black in colour, the learned Doctor tries to screen his incapacity by suggesting that it is better to have the meaning "one having Lakshmi".

It is a pity that he has betrayed his ignorance of the distinction between Peyarechcham and Viṉaiyālaṇaiyum peyar in translating this great treatise on Tamil grammar.

The instances cited above are sufficient proof that the English translation of Tholkāppiyam Poruḷ Adhikāram by Dr. P. S. S. Sastri is inaccurate, biassed and faulty in presentation. One is forced to remark that more harm than good is done by publications of this kind. This can only be compared with his own translation into Tamil of the celebrated Sanskrit work Dhwanyālōka. The disservice done to learning in either case is incalculable.

BHAVANAVIVEKA

WITH

VISAMAGRANTHIBHEDIKA

BY

SRI V. A. RAMASWAMI SASTRI

AND

SRI K. A. SIVARAMAKRISHNA SASTRI

कर्तृव्यापारे तदाप्तिविरहिणः[1] कर्मता । उच्यते—

[2] अन्यार्थाप्तिविवक्षायामकर्मातिशयाद्विना ।
उद्देशादन्यवृत्त्यापि फलमेवेष्यतेतराम् ॥ ३८ ॥

तदाप्तिविरहिणः कर्मतेति । अयमर्थः — करणविषयत्वे कर्तृव्यापारस्य करण एव पर्यवसानं स्यात्, न कर्मकारकव्याप्तिः । ततश्च कर्तृव्यापारव्याप्तिविरहिणः कर्मणः कथं कर्मतेति । अस्य चोद्यद्वयस्योत्तरमाह— उच्यते—

अन्यार्थाप्तिविवक्षायामकर्मातिशयाद्विना ।
उद्देशादन्यवृत्त्यापि फलमेवेष्यतेतराम् ॥

अयमाशयः — कर्तृव्यापारविषयतां प्रतिपद्यमानमपि करणादिकारकं कर्म न संभवति । अन्यार्थाप्तिविवक्षायां अन्यस्यार्थस्य प्राप्तिः यदा विवक्ष्यते उद्देश्यतयाभिसन्धीयते तदान्यत् कारकं नान्तरीयकतया विषयतां प्रतिपद्यमानमपि न कर्म भवति। अतिशयाभावादीप्सितत्वस्य, ईप्सिततमत्वस्य च कर्मलक्षणत्वात् । तस्मान्न करणस्य कर्मताप्रसङ्गः इति प्रथमचोद्यपरिहारः श्लोकप्रथमार्धस्यार्थः । [3] उद्देशादित्युत्तरार्धेन द्वितीयस्य चोद्यस्योत्तरमुक्तम् । कथम्? क्रिययाप्तुमिष्टतमं हि कर्म, न क्रियाविषयमात्रम् । तत्र यद्यन्यगोचरया क्रियया अन्यदाप्तुमिष्येत ततः कर्म भवत्येवेति ।

---

1. विरहिणः फलस्य (ख, ग, घ, ङ.)
2. विवक्षायां न कर्मा (ङ.)
3. उत्तरार्धेन चोद्यस्योत्तरं (छ.)

[1]यत्खलूद्दिष्टवस्त्वन्तराया[2] [3]नान्तरीयकत्वेन [4]विषयतामुपयदभि-संहितं[5] तदकर्म अतिशयाभावात्। [6]उद्देश्यं तत्कर्मान्यगोचरयापि क्रियया तस्यैवाप्तु-

अत्रैवमक्षरयोजना — अन्यवृत्त्या अन्यगोचरयापि क्रियया फलमेवातिशयेनाप्तु-मिष्यते उद्देशादभिसन्धानादिति । एतद्विवृणोति—

यत् खलूद्दिष्टवस्त्वन्तराया नान्तरीयकत्वेन विषयताम् उपयदभिसंहितं तदकर्मातिशयाभावादिति पूर्वार्धस्य [7]विवरणम् । अस्यायमर्थः — उद्दिष्टं वस्त्वन्तरं यस्यां क्रियायां सेयमुद्दिष्टवस्त्वन्तरा क्रिया तस्या यत्तन्नान्तरीयकत्वेनोद्दिष्टवस्त्वन्तर-विषयत्वान्यथानुपपत्त्या विषयतामुपयदभिसंहितं भवति तन्न कर्म अतिशयाभावा-दीप्सातिशयाभावात् । तस्मान्न करणस्य कर्मताप्रसङ्ग इति ।

उत्तरार्धं विवृणोति — **उद्देश्यं तत् कर्मान्यगोचरयापि क्रियया तस्यैवाप्तु-**

---

1. यत् खल्पदिष्ट (ग, घ.)
2. वस्त्वन्तरायाः क्रियायाः (ग.); वस्त्वन्तरानान्तरी (ख.)
3. क्रियाया दर्शनेऽविरुद्धम् (ङ.)
4. तामुपैति (ग, घ, ङ.); विषयतोपैति (क.)
5. अनभिहितं तदकर्म इच्छातिशयाभावात् (ख.); अनभिसंहितं तत्कर्म, इच्छाविषयाभावात् (क.) अभिसंहितं नेदं कर्म, इच्छाविषयाभावात् (ग, घ, ङ.)
6. फलन्तु कर्मान्यसमवेतयापि क्रियया तस्याप्तुमिष्यमाणत्वात्तदभिसान्धिप्रवृत्ताया (क.)
7. विवरणम् , अयमर्थः (छ.)

मिष्यमाणत्वात् तदभिसन्धिप्रवर्तिताया इतरसंबन्धस्य नान्तरीयकत्वात् ।

अतः करणस्यापि धात्वर्थस्य साध्यत्वप्रतीतिनिदर्शने [1] **अविरुद्धे ।**

मिष्यमाणत्वात् तदभिसन्धिप्रवर्तितायाः इतरसंबन्धस्य नान्तरीयकत्वादिति । अस्यायमर्थः — यदुद्देशेन या क्रिया निर्वर्त्यते तत्तस्याः कर्म । कथं तर्हि तद्व्यतिरिक्तकरणादिगोचरायाः प्रवृत्तेः तत् कर्म भवतीत्याशङ्क्योक्तम् **अन्यगोचरयापी**त्यादि । करणादिगोचरयापि क्रियया तस्य फलस्याप्तुमिष्यमाणत्वात् ।

कथं तर्हि फलस्यैवाप्तुमिष्यमाणत्वे तद्व्यतिरिक्तस्य क्रियासंबन्ध इत्याशङ्क्योक्तम्— **तदभिसन्धिप्रवर्तिताया** इति । [2] फलाभिसन्धिप्रवर्तितायाः क्रियाया इतरेण करणादिना संबन्धो नान्तरीयकोऽन्यथानुपपत्तिकृतः साक्षात् फलसंबन्धानुपपत्तिकृतः साक्षात् फलसंबन्धानुपपात्तिप्रयुक्तः । क्रियायाः करणादिना संबन्धो न फलेनेव स्वरूपप्रयुक्तः । [3] फलार्थितया प्रवर्तमानः पुरुषः साक्षात् फले प्रवर्तितुं अशक्नुवन् अन्यथानुपपत्त्या करणादि स्वेन व्यापारेण गोचरीकरोति । अतः कर्तृव्यापारस्य [4] फलसंबन्धोपपादकत्वेन करणसंबन्ध इति न करणमात्रपरिक्षयितया कर्मव्याप्तिविरह आशङ्कनीय इत्यभिप्रायः ।

एवम् उक्तेन प्रकारेण भावनायाः करणभूतस्यापि सतो धात्वर्थस्य नान्तरीयकं साध्यत्वमपि विद्यत इति या तस्य साध्यत्वप्रतीतिस्तिङन्ते भावनाहेतुत्वेनोक्ता, यच्च भेदेन निदर्शनं हेतुत्वेनोक्तं ते अविरुद्धे इति दर्शयति—**अतः करणस्यापि धात्वर्थस्य साध्यत्वप्रतीतिनिदर्शने अविरुद्धे** इति ।

---

1. न विरुद्ध्येते (क॰)
2. सन्ध्या (छ॰)
3. फलार्थितया हि (छ॰)
4. सम्बन्धानुपपादकत्वेन (क, ख, ग, घ, ङ, च.)

यथा परशुना छिनत्तीति [1] परशोरुद्यमननिपात्यमानत्वप्रतीतिः परशुमुद्यच्छति निपातयति द्विधाभवनायेति निदर्शनं [2] प्रयुङ्क्ते चेति ।

यत्तु कर्तृव्यापारोऽधिश्रयणादिः धात्वर्थान्तरात्मक इति,

एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति—**यथा परशुना च्छिनत्तीति परशोरुद्यमननिपात्यमानत्वप्रतीतिः परशुमुद्यच्छति [3] निपातयति द्विधाभवनायेति ।**

परशुना च्छिनत्तीत्युक्ते परशोरुद्यमननिपातनविषया प्रतीतिरस्त्येव द्विधाभवनाय परशुमुद्यच्छति निपातयतीति न तथा परशुना छिनत्तीत्यस्यार्थनिदर्शनं कुर्वन्ति — परशुना छिनत्तीत्यस्यायमर्थः — परशुमुद्यच्छति निपातयति द्विधाभवनायेति । तथापि न परशोः कर्मता करणत्वबाधो वा । एवं धात्वर्थस्यापत्त्यभिप्रायः । इदानीं परोक्तदूषणान्तरमनुभाषते — **यत्तु कर्तृव्यापारोऽधिश्रयणादिर्धात्वर्थान्तरात्मक इति —**

कर्तृव्यापार इष्टश्च पच्यादौ यदि भावना ।
धात्वर्थान्तररूपः स्यात् सोऽप्यधिश्रयणादिकः ॥

इत्यत्र यदुक्तं 'यदि कर्तृव्यापारो भावनाभ्युपगम्यते स च पचत्यादावधिश्रयणादिकः

1. रुद्यम्यमानत्वनिपात्यमानत्व प्रतीतिः (ग.) ; उद्ययननिपात्यमानताप्रतीतिः (क.)
2. प्रयुक्तं चेति (ग, घ, ङ.)
3. निपातयतीति (छ.)

[1]अत्राहुः—

कथ्यमानाद्रूपभेदाद् द्विधा [2]धात्वर्थसङ्गतिः ।
अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना किं प्रदुष्यति ॥ ३९ ॥

सर्वथा [3]पचति [4]यजतीति प्राक्प्रयुज्यमानगोचरो[5] न [6]भवतीति प्रतिपादितम्, धात्वन्तरैस्त्वभिधानं करोतिभावयतिभ्यामिव[7] न पक्षक्षतिमावहति।

अधिश्रयत्यादिधात्वभिधेयगुणविशेषवैलक्षण्येन [8]करोत्यर्थ एव । तेन न धात्वर्थतामतिवर्तत इति । एवमनुभाष्योत्तरमाह—अत्राहुः—

कथ्यमानाद्रूपभेदाद् द्विधा धात्वर्थसङ्गतिः ।
अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना किं प्रदुष्यति ॥

अयमर्थः—यद्यपि धात्वन्तरार्थः कर्तृव्यापारोऽधिश्रयणादिः तथापि पचतीत्यत्र भावनात्वं प्रतिपद्यत एव भाव्यभावनानुकूलात्मत्वात् । तथा हि पचतीत्यत्र पाकस्याधिश्रयणस्य च रूपभेदः कथ्यते—पाकं करोतीति । ततश्च कथ्यमानाद्रूपभेदाद् द्विधा धात्वर्थयोः पाकाधिश्रयणयोः सङ्गतिः, पाकस्य कारकत्वेन पाकम् इत्येवं कर्मतया निर्दिश्यमानत्वात् अधिश्रयणादेः क्रियात्वेन करोतीत्येवं निर्दिश्यमानत्वात् । अतो विषयान्तरे धात्वर्थस्यापि सतः अधिश्रयणादेः कर्तृव्यापारस्य पचतीत्यत्रान्योत्पादसमर्थव्यापाररूपतया भावनात्वे संभवति न कथञ्चित् भावना दुष्यतीति, एतद्विवृणोति—**सर्वथा पचति यजतीति प्राक् प्रयुज्यमानगोचरो न भवतीति प्रतिपादितम् धात्वन्तरैस्त्वभिधानं करोतिभावयतिभ्यामिव न पक्षक्षतिमावहति** इति ।

---

1. तत्राहुः (क, ख.); तत्रोच्यते (ग, घ, ङ.)
2. भिन्ना धात्वन्तराद्गतेः (ग, घ, ङ.)
3. पचतीति (ङ.)
4. यजतीति प्रयुज्यमान (क, ख.)
5. मानधातुगोचरो (ग, घ, ङ.)
6. भावनेति (क, ख.)
7. भवतिभ्यामिव (क, ख.)
8. व्यापारात्मा करोत्यर्थः (छ.)

अयमभिप्रायः — भवतु धात्वन्तरैरभिधानं कर्तृव्यापारस्य। सर्वथा पचति यजतीत्याख्यातप्रत्ययात् पूर्वो यो धातुः प्रयुज्यते तस्य धातोर्गोचरो न भवति कर्तृव्यापारः, किन्त्वाख्यातगोचर एव। धातोस्तत्सङ्कल्पविक्लित्त्यादिरेव गोचर [1] इत्येतत्प्रतिपादितम् 'विक्लित्तिमात्रसङ्कल्प' इत्यादौ। यत्त्वधिश्रयत्यादिधात्वन्तरैरभिधानं तन्न काञ्चिदपि पक्षक्षतिमावहति, यथा करोतिभावयतिभ्यामभिधानम्। नह्येकान्ततः कर्तृव्यापारस्य धातुगोचरत्वं नेष्यते। विषयान्तरे धातुगोचरत्वमपीष्यत एव। न चैतावता सर्वत्र धात्वर्थतां नातिवर्तते। यत्र त्वन्योत्पादसमर्थव्यापारात्मना निरूप्यते तत्र भावनात्वं प्रत्ययार्थत्वं च प्रतिपद्यत इत्यर्थः।

केचिदस्मिन् श्लोके द्विधाशब्दस्थाने विना शब्दं पठन्ति 'कथ्यमानाद्रूपभेदाद्विना धात्वर्थसङ्गतिः' इति, तेषामेषोऽर्थः —धात्वर्थस्याधिश्रयणादेः अधिश्रयत्यादिना धातुना या वाच्यतया सङ्गतिः, धातोर्वा अधिश्रयत्यादेरधिश्रयणादिनार्थेन या वाचकत्वेन सङ्गतिः सा कथ्यमानाद्रूपभेदाद्विना। योऽयं भाव्यभवनानुकूलात्मा रूपभेदोऽधिश्रयणादेः कर्तृव्यापारस्य सोऽधिश्रयत्यादिना धातुना कथ्यमानो न भवति। किं तु अधिश्रयणादिरूपेण सोऽभिधीयते। ततश्चान्योत्पादानुकूलात्मा कर्तृव्यापारः धात्वर्थतामतिवर्तते, प्रपद्यते च भावनात्वं प्रत्ययार्थत्वं चेत्यभिप्रायः। अस्मिन् पक्षे सर्वथेत्यादिः विवरणग्रन्थोऽप्येतदनुसारेण व्याख्येयः। एवमधिश्रयत्यादिधात्वन्तरार्थस्यैव कर्तृव्यापारस्य पचतीत्यत्रान्योत्पादानुकूलतया भावनात्वं प्रत्ययार्थत्वं

---

1. इत्यादि (च.)

[1] धातूनामभिधानीयान्कर्तृकर्मसमाश्रयान् ।
[2] लब्धात्मनोऽक्रियारूपान्विशेषान्प्रतिजानते ॥ ४० ॥

[3] यथा श्रयतेश्चुल्लीस्थालीसंयोगविशेषः [4] आसिञ्चतेरासिच्यमानाधार-[5] संयोगविशेषः । एवं सर्वत्र यावत्पचेस्तण्डुलावयवानां [6] विभागाः प्रशिथिलावयव [7] संयोगविभागाः ।

चाभ्युपगम्यवादेनोक्त्वा इदानीं पाकाधिश्रयणादिसाधारणीं धात्वर्थातिरिच्यमानशरीरां भावनां प्रतिपादयितुं धात्वर्थस्वरूपनिरूपणमाह —

धातूनामभिधानीयान् कर्तृकर्मसमाश्रयान् ।
लब्धात्मनोऽक्रियारूपान् विशेषान् प्रतिजानते ॥

अयमभिप्रायः — सिद्धस्वभावा एव गुणविशेषा धात्वर्थाः, न पुनर्व्यापारात्मानः इति । अत्रैषाऽक्षरयोजना — लब्धात्मनः [8] सिद्धस्वभावान् गुणविशेषान् अक्रिया-रूपान् धातूनामभिधानीयान् अभिधेयान् प्रतिजानते विद्वांसः । ते पुनर्गुणविशेषाः धात्वभिधेयाः किमाश्रया इत्यपेक्षायामुक्तम् — **कर्तृकर्मसमाश्रयानिति** ।

कर्तृस्थाः केचिद्धात्वर्थाः, केचित्तु कर्मस्था इति । एतदेव स्पष्टीकरोति — **यथा श्रयतेश्चुल्लीस्थालीसंयोगविशेष आसिञ्चतेरासिच्यमानाधारसंयोगविशेषः एवं सर्वत्र यावत्, पचेस्तण्डुलावयवानां विभागाः प्रशिथिलावयवसंयोगविभागाः** इति ।

1. अथवा (ख, ग) ; अपि च (ङ.)
2. लब्धात्मनः क्रिया (ग, घ.)
3. यथाधिश्रयतेः (ख, ग.)
4. आसिञ्चतेरपि सिच्य (क, ख.)
5. संयोगभेदः (क, ग.) ; संयोगविभागभेदः (ख.)
6. विभागः (ग, घ, ङ.)
7. संयोगा वा (क.) ; संयोगो वा (ग, घ, ङ.)
8. स्वभावान् विशेषान् गुणविशेषान् (छ.)

उदासीनत्वविच्छेदलक्ष्यं [1] धात्वर्थकारणम् ।
स्पन्दव्यापारपर्यायं [2] करोत्यर्थं प्रचक्षते ॥ ४१ ॥

अस्यायमर्थः — चुल्लीस्थाल्योर्यः संयोगविशेषः कर्माधिकरणयोर्व्यासज्य वर्तमानः सोऽधिश्रयतेः धातोरर्थः । आसिञ्चतेः पुनः आसिच्यमानस्योदकस्य तदाधारेण स्थाल्यादिना यः संयोगः सोऽर्थः । एवं सर्वत्र यावद्वाच्यं द्रष्टव्यम् । पचतेस्तु धातोस्तण्डुलावयवविभागाः प्रशिथिलावयवसंयोगा वा अवयवस्था अपि तद्वारेणावयवितण्डुलसंबद्धाः कर्मस्था अभिधेयाः । एवं यजतीत्यादिष्वप्यूह्यम् ।

इदानीं उक्तलक्षणधात्वर्थवैलक्षण्येन भावनास्वरूपं निरूपयति—

उदासीनत्वविच्छेदलक्ष्यं धात्वर्थकारणम् ।
स्पन्दव्यापारपर्यायं करोत्यर्थं प्रचक्षते ॥

अयमाशयः — धात्वभिधेयगुणविशेषवैलक्षण्येन व्यापारात्मा करोत्यर्थः प्रत्यक्षेणावसीयते इति । इदानीमक्षरानुलोम्यं प्रदर्श्यते — उदासीनत्वविच्छेदेनौदासीन्यप्रच्युत्या लक्ष्यं निरूप्यमाणाकरं धात्वर्थकारणं धात्वर्थस्य हेतुभूतं तत एव तस्माद् भिन्नं स्पन्दव्यापारशब्दाभ्यां पर्यायेणाभिधीयमानं करोत्यर्थं प्रचक्षते विचक्षणा इति ।

---

1. लक्षणं त्वर्थकारणम् (ङ.)
2. पर्यायः (ख.)

[1]तथाहि—अधिश्रयति [2]उदकमासिञ्चति पचति पठतीति वा अधिश्रयणादिसंयोगभेदेभ्यो [3] व्यापारात्मको भेदेन करोति स्पन्दते चेष्टते व्याप्रियते इति व्यापाररूपमध्यक्ष्यते [4] । [5]न चैष [6]तज्जन्यत्वाभिमतविशेषालम्बनः प्रत्ययः, यतः—

व्यापारबुद्ध्युपजनो न संयोगविभागयोः ।
सतोरपि हि चेष्टित्वा विरामं समुपागते ॥ ४२ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति — तथाहि- अधिश्रयत्युदकमासिञ्चति पचति पठतीति वाधिश्रयणादिसंयोगभेदेभ्यो व्यापारात्मको भेदेन करोति स्पन्दते चेष्टते व्याप्रियते इति व्यापाररूपमध्यक्ष्यते इति । गुणविशेषेभ्यो धात्वर्थेभ्यो भेदेन [7]व्यापारात्मा करोत्यर्थः पचति पठति गच्छतीति प्रत्यक्षेणानुभूयते इत्यभिप्रायः ।

ननु एष प्रत्ययः तज्जन्यत्वाभिमतसंयोगविभागालम्बन इत्युक्तं पुरस्तादित्याशङ्क्याह —

न चैष तज्जन्यत्वाभिमतविशेषालम्बनः प्रत्ययः, यतः —
व्यापारबुद्ध्युपजनो न संयोगविभागयोः ।
सतोरपि हि चेष्टित्वा विरामं समुपागते ॥

---

1. यथा हि स्थाली अधि (ङ.)
2. सिञ्चति पठतीति (क, ख.); सिञ्चति पचति चेति (ग, घ.)
3. भेदेभ्यो भेदेन करोति (क, ख.); भेदेभ्योऽव्यापारात्मकेभ्यो भेदेन (ग, घ, ङ.)
4. मवेक्ष्यते (ग, घ, ङ.)
5. न वैषः (क, ख.)
6. जन्याभिमत (ग, घ, ङ.); मतगुणविशेषालम्बनः (क, ख.); मतसंयोगविभागालम्बन एव प्रत्ययः (ग, घ, ङ.)
7. अव्यापारात्मकेभ्यो भेदेन (छ.)

[1] **न चलित्वा [2] स्थिते क्रियाप्रभवपूर्वोत्तरदेशविभाग [3] संयोगाभावः, तदालम्बनो व्यापारप्रत्ययो न जातु विरमेत् ।**

अयमाशयः — न चलतीति व्यापारप्रत्ययः तज्जन्यत्वाभिमतसंयोगविभागमात्रालम्बनो भवितुमर्हति, चलित्वा स्थितेऽपि देवदत्ते तद्भावप्रसङ्गात् । संयोगविभागयोस्तत्रापि भावात् । न चलित्वा स्थिते चलतीति प्रत्ययोऽस्ति । तस्मान्नैष संयोगविभागमात्रालम्बनः, किन्तु तद्धेतुभूतव्यापारालम्बन एवेति । अत्रैषाक्षरयोजना — सतोरपि संयोगविभागयोः व्यापारबुद्धेश्चलतीत्येवंरूपाया उपजन उत्पत्तिर्नास्ति । **क्वेदं दृष्टं** इत्यपेक्षायामुक्तं **— चेष्टित्वा** चेष्टां कृत्वा विराममवसानं समुपागते प्राप्ते देवदत्तादाविति । अतः प्रागपि न तदालम्बनो भवितुमर्हतीति वाक्यशेषः । अस्यैवार्थस्य स्पष्टीकरणायाह — **न चलित्वा स्थिते क्रियाप्रभवपूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगाभावस्तदालम्बनो व्यापारप्रत्ययो न जातु विरमेदिति ।**

अयमर्थः **—** क्रियाप्रभवौ यौ पूर्वोत्तरदेशसंयोगविभागौ न तयोश्चलित्वा [4] स्थितेऽप्यभावः । किं तु भाव एव । अतः तदालम्बनोऽभ्युपगम्यमानो व्यापारप्रत्ययो न कदाचिदपि विरामं गच्छेत् । गच्छति च विरामं चलित्वा स्थिते चलतीति प्रत्ययः । यदप्येतद्दोषपरिजिहीर्षयोक्तम् 'अच्छिन्नोत्पत्तयो देशविभागत्यागसंगमाः' इति ।

---

1. न हि चलित्वा (ग, घ, ङ.)
2. स्थितस्य (ख, ग, घ, ङ.)
3. संयोगाभावः, अतः तदा (ख, ग, घ, ङ.)
4. स्थितेरप्यभावः (छ.)

[1] विभागेन समुच्छेदात्संयोगप्रचयः कुतः ।
भविष्यद्वृत्तिसंयोगविभागाध्यक्षता कथम् ॥ ४३ ॥

अत्राह —

विभागेन समुच्छेदात्संयोगप्रचयः कुतः ।
भविष्यद्वृत्तिसंयोगविभागाध्यक्षता कथम् ॥

अयमाशयः — न संयोगप्रचयः क्वचिदपि संभवति, पूर्वोत्तरसंयोगयोः सहवृत्त्यसंभवात् । तदभावे प्रचयानुपपत्तेः । कथं पुनः पूर्वोत्तरसंयोगयोः साहित्याभावः? पूर्वविभागेन विनोत्तरसंयोगोत्पत्त्यनुपपत्तेः, विभागेन च पूर्वसंयोगस्य समुच्छेदादुत्तरसंयोगस्य प्राक्तनविभागसमुच्छिन्नसंयोगेन न साहित्यं संभवति । अतो न संयोगप्रचयः [2] ।

ननु संयोगसमुच्छेदात् कोऽन्यो विभागो नाम? स एव खलु सन् [3] । नह्यनयोर्भेदमुपलभामहे । सत्यपि वानयार्भेदे पौर्वापर्यं कुतोऽवसीयते पूर्वं विभागः पश्चात् संयोगसमुच्छेद इति? असति पौर्वापर्ये भेदे च विभागेन समुच्छेदादिति कथं तयोर्हेतुफलभावाभिधानमिति? अत्रोच्यते — क्रियाजन्याद्विभागात् पूर्वसंयोगसमुच्छेद [4] उत्तरदेशसंयोग इत्येवं तावत् प्रक्रिया । न च संयोगसमुच्छेदविभागयोरेकत्वम्, विभागस्यापि संयोगवद्भावान्तरत्वात् । संयोगाभावव्यतिरेकेण विभागो नामान्यो भावो नोपलभ्यत इति चेन्न, संयोगेऽपि तुल्यत्वात् । सोऽपि हि विभागाभावव्यतिरेकेण नोपलभ्यत इति वदन्न दण्डैः पराणुद्यते । संयोगविनाशादन्य एव विभागः तद्धेतुभूतः । यच्चोक्तमनयोः पौर्वापर्यं नानुभूयत इति, सत्यं, अतिसूक्ष्मत्वात् क्षणभेदस्यानुभवाभावः

---

1. अत्राह — विभागेन समुच्छेदादिति (च.)
2. प्रचयो न हि (ग, घ, ङ.)
3. सः (छ.)
4. उत्तरसंयोगः (छ.)

[1-2] **यदप्यविच्छिन्नोत्पाददेशसंयोगविभागप्रचयालम्बन** [3] **इति,**

सुकुमारोत्पलपत्रशतच्छेदादिष्विवेति सन्तोष्टव्यम्। अथवा संयोग(नाश) एव विभागो नान्यस्तथापि तत्पूर्वक एवोत्तरसंयोग इति विभागव्यवहितत्वान्न पूर्वोत्तरयोः संयोगयोः साहित्यम्। अतो न तत्प्रचयः। ननु पूर्वविभागोत्तरसंयोगयोर्यौगपद्यं विद्यते। न हि तयोः क्षणभेदे प्रमाणमस्ति। न चानयोः कार्यकारणभावः सिद्धः, येन तद्बलात् पूर्वापरकालसंबन्धोऽवधार्येत। अन्वयव्यतिरेकौ चानयोरनवधारितपौर्वापर्ययोर्न कार्यकारणभावं प्रमातुं शक्नुतः, सव्यदक्षिणविषाणान्वयव्यतिरेकवत्। सत्यपि कार्यकारणभावे क्रमपूर्वं यौगपद्यं विद्यते। तस्मात् पूर्वविभागोत्तरसंयोगयोः साहित्यं विद्यत इति चेत्, उच्यते— भवतु तयोः साहित्यम्। किमायातं प्रकृते? तयोः प्रत्यय-विषयत्वं स्यादिति चेन्न, चलित्वा स्थितेऽपि प्रसङ्ग इत्युक्तोत्तरत्वात्। एतेन विभागप्रचयस्यापि चलतिप्रत्ययविषयत्वं प्रत्युक्तम्, चलित्वा स्थितेऽपि तद्भावात्। अतो विभागप्रचयस्य केवलस्यैव संयोगसहितस्य वा चलित्वा स्थितेऽपि भावात् संयोगप्रचयस्य विभागेन समुच्छेदात् स्वयमभावान्न चलतिप्रत्ययस्य विषयतेति स्थितम्।

ननु पूर्वोत्तरसंयोगानामसहभावेऽपि एकाश्रयवृत्तितया प्रचलिताः सन्तः चलतिबुद्धिविषया भविष्यन्तीति एषा शङ्का अपाकृता भविष्यद्वृत्तीत्यादिश्लोकोत्तरार्धेन। कथम्? एवं हि ब्रुवाणेन भविष्यतामपि संयोगविभागानां वर्तमानैः सह प्रत्यक्ष-विषयतोक्ता स्यात्। न चैतद्युक्तम्, प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रविषयत्वादिति।

अत्राक्षरानुलोम्यं प्रदर्श्यते — भविष्यद्वृत्तयः भविष्यत्कालसंबन्धिनो ये संयोगविभागास्तेषामध्यक्षता प्रत्यर्थि(क्ष)ता कथं? कथंचिदपि नोपपद्यत इति। इदानीमस्यार्थस्य स्पष्टीकरणायाह —**यदप्यविच्छिन्नोत्पादसंयोगप्रचयालम्बन इति,**

---

1. यद्यप्यवि (क, ग, घ, ङ.)
2. उत्पादसंयोग (क.)
3. प्रचयालम्बनमिति (ख.)

तदपि न सम्यक् । [1]नह्युत्तरसंयोगः पूर्वविभागादृते । न [2]विभागः संयोगेन [3]सहैकत्र । [4]तद्विभागोच्छेदात्कुतस्तत्प्रचयः?

[5]अच्छिन्नोत्पादश्च [6]नियोगभाव्युत्तरसमवेतता [7]वर्तमानानां । तेषु वर्तमानानागतेषु[8] तदविषयं कथमिन्द्रियं धियं जनयेत्?

तदपि न सम्यगिति । अनेन ग्रन्थेन श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कां निदर्श्य तन्निराकरणं प्रतिजानीते । तत्र हेतुमाह—**नह्युत्तरसंयोगः पूर्वविभागादृते । न विभागः संयोगेन सहैकत्र । तद्विभागोच्छेदात् संयोगस्य कुतस्तत्प्रचय** इति ।

अयमर्थः — न तावत् पूर्वदेशविभागमन्तरेणोत्तरदेशसंयोगः संभवति, किमतो यद्येवमित्याशङ्क्योक्तं—'न विभागः संयोगेन सहैकत्र' इति । उत्तरदेशसंयोगहेतुभूतो विभागः पूर्वसंयोगेन सहैकत्र क्षणे न वर्तते । अत्र हेतूक्तिः— [9]तद्विभागोच्छेदात् संयोगस्येति । उत्तरसंयोगहेतुभूतेन विभागेन पूर्वसंयोगस्योच्छेदात् तत्र कुतस्तत्-प्रचयः? तस्य संयोगस्य प्रचयः कुतः? न कथञ्चिदप्युपपद्यते संयोगप्रचय इत्यर्थः ।.

एवं श्लोकपूर्वार्धं व्याख्यायेदानीं उत्तरार्धं व्याचष्टे—**अच्छिन्नोत्पादश्च नियोगभाव्युत्तरसमवेतता वर्तमानानां । तेषु वर्तमानानागतेषु तदविषयं कथं इन्द्रियं धियं जनयेदिति** ।

---

1. उत्तरदेश (ग, घ, ङ.)
2. विभागेन संयोगेन (क.); न च विभागः संयोगेन (ग, घ.)
3. सहैव वा (ग, घ, ङ.)
4. संयोगस्य कुतस्तत्प्रचयः (क.); तद्विभागेनोच्छेदात् कुतस्तत्प्रचयः (ग, घ, ङ.)
5. अविच्छिन्नो (क, ख, ग, घ, ङ.)
6. नियोगभवाप्युत्तर (क.); नियोगभवोऽपि (ख); नियोगभाव्युत्तरकालानां (ग, घ, ङ.)
7. स वर्तमानानां (ग, घ, ङ.)
8. गतेषु कथमिन्द्रियं (ग, घ, ङ.); तत्र वर्तमानां धियं जनयेत् (ख.); तत्र वर्तमानां धियन्तु ...... (क.)
9. तद्विभागेनोच्छेदात् (छ.)

मनोऽपि चागणितकुशलस्य [1]नैवमर्थम् ।

[2]अपि च–स्थाणौ पूर्वोत्तरश्येनाभ्यां[3] संयोगविभागाभ्यां [4]व्यापारधीः स्यात् ।

अस्यार्थः — निरस्ते साहित्ये अच्छिन्नोत्पादवाचा वर्तमानानां [5]संयोगादीनां उत्तरकालेऽवश्यं भाविभिः संयोगैरेकस्मिन्नाश्रये समवायो वाच्यः । ततश्चानागतैः संभूय वर्तमानाः संयोगविभागाः चलतिप्रत्ययगोचरा उपेताः स्युः । तच्चानुपपन्नम्, इन्द्रियस्य वर्तमानमात्रविषयत्वात् अनागतविषयबुद्ध्युत्पादकत्वानुपपत्तेरिति ।

ननु मा भूत् बाह्यमिन्द्रियमनागतविषयावगाहि, मनस्तु भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**मनोऽपि चागणितकुशलस्य नैवमर्थमिति ।**

गणितशब्देन मानसोऽभ्यासो योगोऽभिधीयते । तत्कुशलमस्य [6]मनः अनागतादिविषयमपि भवति । यः पुनरयोगकुशलस्तस्य मनो नैवंजातीयकमर्थमवगमयितुमलं, बाह्येन्द्रियापेक्षप्रवृत्तित्वादिति । अथवा गणितकुशलो दैवज्ञः । अगणितकुशलोऽदैवज्ञः इति । इतोऽपि न संयोगविभागमात्रालम्बनश्चलतिप्रत्ययः इत्याह — **अपि च स्थाणौ पूर्वोत्तरश्येनाभ्यां संयोगविभागाभ्यां व्यापारधीः स्यादिति** । स्थाणावपि श्येनद्वयसंयोगविभागवति चलतिप्रत्ययप्रसङ्गः ।

---

1. नैव समर्थम् (ग, घ, ङ.)
2. नैवमर्थम्, अपि च—अनयोर्मध्येऽयं भागोऽधिकं दृश्यते (ग, घ, ङ.) मातृकासु — 'यथैकादिक्रमेण गणयतो विंशत्यादिषु विंशत्यादिज्ञानं भवति, नागणयतः । तद्वदिह संयोगविभागान्गणयतः चलतीति बुद्धिः स्यान्नागणयतः ।'
3. श्येननिबन्धनाभ्यां (ग, घ, ङ.)
4. व्यापारगीः (क.)
5. संयोगानां (छ.)
6. मनोगतादि (छ.)

आधारदेशसंयोगविभागाभ्यां सेति[1] च न युक्तम्। तथाहि—

जलावयवसंयोगविभागौ स्थिरमूर्तिषु।
जलाधारेषु मत्स्येषु व्यापारप्रत्ययाद्विना ॥ ४४ ॥

प्रतीतं हि जलं देशो मत्स्यानाम्, न स्थाणोरिव श्येनो न देशः।

ननु आधारसंयोगविभागाभ्यां व्यापारधीः [2]संभवति, न संयोगविभागमात्रेण। न च स्थाणोराधारसंयोगविभागौ स्त इत्याशङ्क्याह— **आधारदेशसंयोगविभागाभ्यां सेति च न युक्तमिति।** सा व्यापारधीराधारदेशेन(यौ) संयोगविभागौ ताभ्यामेव भवतीत्येतन्न युक्तमित्यर्थः। एतदुपपादयति–**तथाहि**—

जलावयवसंयोगविभागौ स्थिरमूर्तिषु।
जलाधारेषु मत्स्येषु व्यापारप्रत्ययाद्विना ॥

अयमर्थः— आधारदेशसंयोगविभागयोः सतोरपि जलाधारेषु मत्स्येषु स्थिरमूर्तिषु व्यापारप्रत्ययो न दृष्टः। तस्मान्नैष तदालम्बन इति।

अत्रैषाक्षरयोजना— जलेन सह स्वावयवानां यौ संयोगविभागौ स्थिरमूर्तिषु निश्चलशरीरेषु मत्स्येषु तौ व्यापारप्रत्ययाद्विना दृष्टाविति। एतदेव व्यनक्ति— **प्रतीतं हि जलं देशो मत्स्यानां, न स्थाणोरिव श्येनो न देशः।**

---

1. सेति न युक्तम् (क, ख.); सेति चेत्, तदयुक्तम् (ग, घ, ङ.)
2. भवति (छ.)

[1] तदवयवसंयोगविभागसद्भावेऽपि तेषु महत्त्वादकम्पनीयेषु बलवद्विधारकप्रयत्न-विधृतात्मसु[2] न [3]क्रियावत्त्वाभ्युपगमः। तस्मान्न तन्निबन्धनः ।

नभसस्त्वप्रत्यक्षत्वात् तद्वृत्त्योः संयोगविभागयोर्दुर्लभा प्रत्यक्षता ।

तदवयवसंयोगविभागसद्भावेऽपि तेषु महत्त्वादकम्पनीयेषु बलवद्विधारकप्रयत्न-विधृतात्मसु न [4]क्रियावत्त्वाभ्युपगमः। तस्मान्न तन्निबन्धन इति ।

अयमर्थः — यथा स्थाणोः श्येनो न देशो भवति, प्रसिद्ध्यभावात्, न तथा जलं मत्स्यानां न देशः, किन्तु देश एव, प्रसिद्धेः। तथाहि 'जले मत्स्याः' 'मत्स्यानां जलं देशः' इति प्रतियन्ति लौकिकाः। ततश्च [5]देशभूतजलावयवसंयोगवत्स्वपि मत्स्येषु महत्त्वात् कम्पयितुमयोग्येषु बलवतो जलौघादेर्विधारकेण प्रयत्नेन विधृतात्मसु उपष्टब्धशरीरेषु न क्रियावत्त्वावगतिरस्ति । तस्मान्नाधारदेशसंयोगविभागमात्रालम्बनश्चलतिप्रत्ययः ।

ननु पदार्थानामाकाशं देश इत्युक्तं अवकाशदानात्, तत्संयोगविभागाश्च स्थिरमूर्तिषु मत्स्येषु न सन्ति। अतो न तत्र क्रियावत्त्वावगमप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह— **नभसस्त्वप्रत्यक्षत्वात् तद्वृत्त्योः संयोगविभागयोः दुर्लभा प्रत्यक्षतेति ।**

अस्यायमर्थः — आकाशस्याप्रत्यक्षत्वात्तदाश्रितयोः संयोगविभागयोः प्रत्यक्षता नोपपद्यते। कथं पुनराकाशस्याप्रत्यक्षता? उच्यते — न तावच्चाक्षुषप्रत्यक्षगोचरत्वम् अरूपत्वात्। रूपवत्त्वे स्पर्शवत्त्वस्यापि प्रसङ्गात् । तस्य चाभावात् । अत एव न त्वगिन्द्रिय-ग्राह्यत्वम् । न चेन्द्रियान्तरगोचरत्वं, प्रमाणाभावात् । न चेन्द्रियान्तरगोचरत्वम्,

---

1. तदवयवानां (क.) ; तदवयवानां च (ग, घ, ङ.)
2. नीयेषु प्रयत्नविधृता (क.)
3. क्रियावगमः (ग, घ, ङ.) ; नैष (ख, ग, घ, ङ.)
4. क्रियावत्त्वावगमः (छ.)
5. हेतुभूत (च.)

तत्संयोगविभागयोश्चाक्षुषत्वे उपयुज्यते । किं पुनराकाशे प्रमाणम्? अनुमानमिति केचित् । शब्दः कश्चिद्गुणविशेषो भवितुमर्हति, नियमेनैकेन्द्रियग्राह्यत्वात्, रूपादिवत् । यश्च तस्य [1] गुणी स आकाश इति ।

अपरे तु आकाशस्य मनोमात्रगोचरत्वं वर्णयन्ति । सर्वथापि न चाक्षुषप्रत्यक्षगोचरत्वम् ।

ननु चाक्षुषत्वमपि कैश्चिदाकाशस्येष्टम् । सत्यमिष्टं, न तु युक्तं प्रमाणाभावात्, पूर्वोक्तविरोधाच्च । यद्यपि तद्युक्तं तथापि अप्रत्यक्षपक्षमङ्गीकृत्यैतदाचार्येणोक्तमित्यनवद्यम् ।

नन्वाश्रयाग्राहकेणापि इन्द्रियेणाश्रितं किञ्चिद् गृह्यमाणं दृश्यते—यथा शब्दगन्धादि । (एवं) प्रत्यक्षानाश्रितयोरपि संयोगविभागयोः प्रत्यक्षता स्यादितिचेत्, नैतत् सारम् । तत्र हि विस्पष्टं शब्दादिविज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमिति गत्यन्तराभावात् अप्रत्यक्षाश्रितस्यापि प्रत्यक्षयोग्यता कल्प्यते । इह तु चलतिप्रत्ययस्याप्रत्यक्षता(क्षा)काशसंयोगविभागव्यतिरिक्तेति (क्त)विषयत्वेनापि गतिः संभवति । अथवा एतद्दोषपरिहारार्थं सविशेषणोऽत्र हेतुः प्रयुज्यते—संयोगविभागावप्रत्यक्षावेव, वायुवनस्पतिसंयोगादिवदिति । न चैवं सति अनैकान्तिकत्वं, संयोगविभागयोरप्रत्यक्षाश्रितयोः क्वचिदपि प्रत्यक्षानुपलब्धेरिति ।

---

1. गुणी आकाश इति (छ.)

न च [1] वियद्विततालोकनिबन्धनः, सन्तमसे झटिति [2] विद्युति क्रियाप्रत्ययात् ।

तस्मादस्ति [3–4] धातूपादानतदाहितविशेषातिरिक्तात्मा [5] क्रियापदार्थो भावनापर्यायः ।

ननु [7] मा भूतामाकाशसंयोगविभागौ चलतिप्रत्यक्षविषयौ। वियति विस्तीर्णे(र्णः) आलोकनिवह(हः)प्रभासमूह(हः)तदवयवसंयोगविभागविषयः [8] चलतिप्रत्ययो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**न च वियद्विततालोकनिबन्धनः, सन्तमसे झटिति विद्युति क्रियाप्रत्ययादिति ।**

अयमर्थः — तमसा व्याप्ते व्योमनि स्फुरन्त्यां विद्युति झटिति चलतीतिप्रत्ययः प्रादुर्भवति। न च तस्यालोकनिवहावयवसंयोगविभागालम्बनत्वं शक्यते निरूपयितुम्, अग्न्याद्यालोकस्य तदानीं तत्राभावात्। तदेतत् सन्तमसग्रहणेन दर्शितम्। न च विद्युदालोकनिवहसंयोगविभागालम्बनो विद्युच्चलतीति प्रत्ययः, [9] वैद्युतस्यालोकस्य चलत्याश्रयात् प्रथग्भूतस्य प्रसारितस्यास्यामवस्थायामभावात्। तदेतद् झटितिग्रहणेन दर्शितम्।

इदानीं धात्वर्थाद् भावनाया भेदं [10] प्रतिपादयितुमुपसंहरति — **तस्मादस्ति धातूपादानतदाहितविशेषातिरिक्तात्मा क्रियापदार्थो भावनापर्याय इति ।**

---

1. विततालोकावयविनिवहावयविनिबन्धनत्वं (ग, घ, ङ.)
2. प्रतिपत्तिक्रिया ; विच्छित्तिक्रिया (ख.)
3. धातूरूपक्रियापदार्थो (क.)
4. उपात्त तदाहित (ग, घ, ङ.)
5. अतिरिच्यमानात्मा (ग, घ, ङ.)
6. भावनापरपर्यायः (ख.)
7. मा आकाश (छ.)
8. चलतिप्रत्ययविषयो (च.)
9. आलोकनिवहस्य (छ.)
10. प्रतिपादितं (छ.)

नन्वेवं भावनातो [1] धात्वर्थनिष्पत्तिः, [2] ततः फलस्येति कथं तन्निष्पाद्यो धात्वर्थः तस्याः [3] करणं? [4] स्वर्गादि वातत्साध्यं कर्म?

अयमर्थः — तस्मात्-उक्तहेतुतः धातूपादानात् धात्वर्थात्-तदाहितविशेषात्-तेन क्रियापदार्थेनाहितादुपजनिताद् गुणविशेषादतिरिच्यमानात्मा क्रियारूपः—पूर्वापरीभूतात्मा पदार्थो भावनाभिधानश्चलत्यादिप्रत्ययविषय आख्यातप्रत्ययस्य चाभिधेयो विद्यत इति। कथं [5] पुनररूपा क्रिया चक्षुर्गोचरा स्यात्? रूपिद्रव्याश्रितत्वादिति वदामः। तत्र पुनः पूर्ववादी चोदयति—**नन्वेवं भावनातो धात्वर्थनिष्पत्तिः, ततः फलस्येति कथं तन्निष्पाद्यो धात्वर्थस्तस्याः करणं, स्वर्गादि वातत्साध्यं कर्मेति।**

अयमभिप्रायः — उपवर्णितन्यायेन भावनानिष्पाद्ये धात्वर्थेऽभ्युपगम्यमाने तस्य भावनायां करणत्वं न संभवति, तन्निष्पाद्यत्वादेव। न हि येन यन्निष्पाद्यते तदेव तस्य साधनं भवितुं शक्नोति। न चैवं सति स्वर्गादेर्भावनाकर्मत्वमपि संभवति, भावनानिष्पाद्यधात्वर्थसाध्यत्वेन भावनासाध्यत्वाभावात्। अतो यागादेर्भावनाकरणत्वं स्वर्गादेश्च भावनाकर्मत्वमिष्टं न सिद्ध्यतीति तात्पर्यम्।

इदानीमक्षरानुलोम्यं प्रदर्श्यते — एवं — पूर्वोक्तेन प्रकारेण, भावनातो धात्वर्थस्य निष्पत्तिः, ततो — धात्वर्थात्स्वर्गादेः फलस्य निष्पत्तिरित्यतः तन्निष्पाद्यः — तया भावनया निष्पाद्यो धात्वर्थः तस्या — भावनायाः कथं करणं स्यात्? न कथंचिदपि स्यादिति भावनातो धात्वर्थनिष्पत्त्यङ्गीकरणात् प्रसक्तोऽयं दोषः। अतत्साध्यं — तया

---

1. धात्वर्थस्य (ख, ग, घ, ङ.)
2. ततश्च (ग, घ, ङ.)
3. तस्यां (ग, घ, ङ.)
4. स्वर्गादि वा तत्साध्यं (च, छ.); स्वर्गादि वा अश्रुतं (ख.); स्वर्गादिचान्यसाध्यं (ग, घ, ङ.)
5. पुनरनुरूपा (च.)

[1]तस्मात् स एव धात्वर्थस्तथा भावना अस्तु, स्वर्गं धात्वर्थश्चान्तरा[2] व्यापारान्तरानुपलब्धेरित्युक्तम् ।

उक्तोत्तरमेतत् । तथाहि—

फले न साक्षात् करणे कर्तुश्चेष्टा फलार्थिनः ।
करणत्वं प्रधानांशे [3]ताद्रूप्यं वा यतस्ततः ॥ ४५ ॥

भावनया यत्साध्यं न [4]सभवति स्वर्गादि धात्वर्थसाध्यत्वात् तस्या भावनायाः कथं तत् (कर्म) स्यात्, न कथंचिदपि स्यादिति भावनातो धात्वर्थनिष्पत्त्यङ्गीकरणात् प्रसक्तोऽयमनिष्टापत्तिदोषः ।

एवं पूर्ववादी भावनापक्षे दोषप्रसङ्गं दर्शयित्वा स्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मात् स एव धात्वर्थस्तथा भावनास्तु स्वर्गं धात्वर्थं चान्तरा व्यापारान्तरानुपलब्धेरित्युक्तमिति** । तस्मात् — उक्तहेतुतः, स एव—फलसाधनत्वेनाभ्युपगतः धात्वर्थः तथा — फलभावनसामर्थ्यापेक्षया भावना भवतु, नार्थान्तरं । यदि धात्वर्थनिष्पादकव्यापारातिरेकेण धात्वर्थनिष्पाद्योऽन्यो व्यापारः फलधात्वर्थयोरन्तराले विद्येत तदा तस्मिन् व्यापारे स्वर्गधात्वर्थयोः कर्मकरणत्वे स्याताम् । न च सोऽस्तीत्युक्तं — 'न हि धात्वर्थकरण' इत्यादौ ।

इदानीं [5]सिद्धान्तवाद्याह **— उक्तोत्तरमेतदिति** । उक्तमस्य चोद्यस्योत्तरमस्माभिः "करणं खलु सर्वत्र कर्तृव्यापारगोचर" इति । अत्र हि भावनाविषयस्यापि

---

1. तस्माद्धात्वर्थ एव भावना अस्तु (ख, ग, घ, ङ.)
2. अन्तरेण (क, ख.)
   अनुपलम्भात् (ख, ग, घ, ङ.)
3. कर्तृत्वं वा यतस्ततः (ख.)
4. भवति (छ.)
5. सिद्धान्त्याह (च.)

सतो धात्वर्थस्य करणत्वं लोकप्रसिद्धम् परश्वादिकरणसाधर्म्यप्रदर्शनेन प्रतिपादितम् । कथम्?

[1] **अन्यार्थाप्तिविवक्षायामकर्मातिशयाद्विना ।**
उद्देशादन्यवृत्त्यापि फलमेवेष्यतेतराम् ॥ इति ।

अत्र फलस्य कर्मत्वोपपत्तिः करणस्याकर्मतोपपत्तिश्चोक्ता । तस्मान्नेह किंचिद्वक्तव्यमस्ति । तथाप्यजानतो भवतः तदेव स्पष्टीक्रियते इत्यनेनाभिप्रायेणाह -- **तथाहि**—

फले न साक्षात् करणे कर्तुश्चेष्टा फलार्थिनः ।
करणत्वं प्रधानांशे ताद्रूप्यं वा यतस्ततः ॥

अयमर्थः — सर्वत्रापि फलार्थिनः कर्तुर्न साक्षात् फले चेष्टा, किन्तु करणे । तथापि सा फलकर्मतां न जहाति, फलाभिसन्धानेन निर्वर्त्यमानत्वात् । तदेतत् फलार्थिन इति विशेषणनिदर्शितम् ।

ननु यदि कर्तुश्चेष्टायां करणस्य विषयभावः, क्व तर्हि करणभावः तस्य? न ह्येकस्यामेव चेष्टायामुभयथा सम्बन्धो घटते इत्याशङ्कापाकरणायोक्तं — करणत्वं प्रधानांश इति । एतदुक्तं भवति — न भावनायां साक्षात् करणस्य करणत्वं, किं तु प्रधानांशे— फलांशे प्रधानभूतफलांशकरणत्वद्वारेण तद्वत्यां भावनायां करणत्वमुच्यते । साक्षादेव वा भावनायां करणत्वमित्येतत्प्रतिपादनायोक्तं—ताद्रूप्यं वा यतस्तत इति ।

ततो—धात्वर्थात्, ताद्रूप्यं—भावनारूपत्वं व्यापारस्येति । अतः करणत्वमुपपद्यत इति । एतदुक्तं भवति — भाव्यसम्बन्धिरूपं व्यापारस्य भावनात्वं नाम । तच्च रूपं धात्वर्थाद् भवति । अतः भावनारूपेण करणसाध्यं व्यापाररूपेण च तत्साध्यमित्यविरोधः[2] ।

---

1. अन्यार्थास्ति (च.)
2. इत्यप्यविरोधः (च.)

नेमे [1] अन्यकर्मकरणत्वविलक्षणे फलधात्वर्थकर्मकरणत्वे [2]। [3] दर्शितं परशुना छिनत्तीत्यपि न [4] द्विधाभवने [5] कर्तृव्यापृतिः, [6] अपि तु करणे [7] साधननियोगादिलक्षणत्वात्कर्तुः [8]

अधुना श्लोकस्यार्थव्याचिख्यासयाह — **नेमे अन्यकर्मकरणत्वविलक्षणे फलधात्वर्थकर्मकरणत्वे इति ।**

अयमर्थः — फलस्य स्वर्गादेर्यत्कर्मत्वं यच्च धात्वर्थस्य यागादेः करणत्वमिमे [9] नान्यकर्मकरणत्वविलक्षणे — यत् खल्वन्यत् कर्म लोकप्रसिद्धं द्वैधीभावादि, न तत्कर्मत्वाद्विलक्षणं स्वर्गादिकर्मत्वम्, यच्चान्यत् लोकप्रसिद्धं करणं परश्वादि, न तत्करणत्वाद्विलक्षणं यागादेर्धात्वर्थस्य करणत्वं, किन्तु तादृशमेव। अतो न पर्यनुयोगयोग्यमित्यभिप्रायः । कथं पुनः लोकप्रसिद्धकर्मकरणत्वसाम्यं फलधात्वर्थकर्मकरणत्वयोः इत्याकाङ्क्षायामाह— **दर्शितं परशुना छिनत्तीत्यपि न द्विधाभवने कर्तृव्यापृतिः, अपि तु करणे, साधननियोगादिलक्षणत्वात् कर्तुरिति ।** उक्तमेतत् पुरस्तात् —

---

1. कर्मविलक्षणे (क.); कर्मकरणविलक्षणे (ख, ग, घ, ङ.)
2. विलक्षणे कर्मकरणत्वे (क.); फलधात्वर्थयोः कर्मकरणत्वे (ग, घ, ङ.)
3. दर्शितं हि छिनत्तीति (क.); दार्शितं छिनत्तीति (ख.)
4. न द्विधाभवन्नकर्तृ (क.); न हि द्विधाभावे कर्तृ (ग, घ, ङ.)
5. व्यावृत्तिः (क, ख, च, छ.)
6. किन्तु (क, ख.)
7. साधने (क, ख.)
8. वियोगादि (ग, घ, ङ.)
9. नान्यत् (च.)

[1] **तत्रैव चैष व्यापारः तदभिसन्धानात्,** [2] **अनन्यप्रकारत्वात्** ।

करणविषय एव साक्षात् कर्तृव्यापारः सर्वत्रेति 'करणं खलु सर्वत्र' इत्यादौ। तदेव पुनः स्पष्टीक्रियते। परशुना छिनत्तीत्यत्रापि हि न द्विधाभवनाख्ये फलेऽभ्यर्थ्यमानेऽपि साक्षात् कर्तृव्यापारः, अनुपपत्तेः। क्व तर्हि? करणे परश्वादौ। तद्वा कुत इत्याशङ्क्योक्तं— साधननियोगादिलक्षणत्वात् कर्तुरिति। साधनानां नियोगः (अ)प्रवृत्तानां प्रवर्तनं आदि-शब्दादनिवृत्तानां निवर्तनं च यतः कर्तुः लक्षणं अतस्तद्व्यापारस्य करणविषयता युक्ता।

नन्वेवं सति करणस्यैव परश्वादेः कर्मत्वं स्यात्, न फलस्य द्विधाभवनादे-रित्याशङ्क्याह— **तत्रैव चैष व्यापारः तदभिसन्धानादिति** ।

अयमर्थः— एषः — कर्तृव्यापारः, तत्रैव—फल एव, न करणमात्रपर्यवसायी। कुतः? तदभिसन्धानात्—फलाभिसन्धानात्। एतदुक्तं भवति — फलार्थिताप्रयुक्तः कर्तृव्यापारः साक्षात् करणविषयोऽपि न तन्मात्रे पर्यवस्यति, किन्तु तद्व्यवधानेन फलमपि व्याप्नोति। तदभिसन्धानात् फलाभिसन्धानाद्धि प्रवर्तमानः पुरुषः तन्निबन्धन-(तन्निर्वर्तन)समर्थे[3] कर्तृव्यापारे कर्तृत्वं अनुभवति। न चैकान्ततोऽन्यविषयस्य व्यापारस्या-न्यनिर्वर्तनसामर्थ्यम्। अतः करणव्यवधानेन फलमपि विषयीकरोति कर्तृव्यापार इति।

नन्वेवं तर्हि फलस्य कर्मत्वमेवौपचारिकं स्यात् करणव्यवधानादित्याशङ्क्याह — **अनन्यप्रकारत्वादिति** ।

---

1. तत्रैव व्यापारः (ग, घ, ङ, च, छ.)
2. तदभिसंज्ञानात् (क, ख.)
   प्रकारत्वाच्च (क, ख.)
3. समर्थे व्यापारे (छ.)

इयांस्तु [1] विशेषः — [2] धात्वर्थस्योत्पादेन [3] विनियोगः, [3] परश्वादेस्तु [4] सिद्धस्योद्यमननिपातनादिना । [5] वृक्षादेस्तु कर्मत्वं द्विधाभवने कर्तृत्वात्तदर्थं [6] परशुनिपातनोद्यमनलक्षणम् ।

नान्यः प्रकारः करणव्यवधाननिरपेक्षः कर्मसंबन्धेऽस्ति, किन्तु तत्सापेक्ष एव। अतो मुख्यस्यान्यस्य लोकप्रसिद्ध्यभावादिदमेव फलस्य मुख्यं कर्मत्वम् । तस्माल्लोकप्रसिद्धफल(कर्म)करणत्वाभ्यां फलधात्वर्थकर्मकरणत्वयोर्नास्ति विशेषः। किं कियानपि विशेषो नास्तीत्याशङ्क्याह — **इयांस्तु विशेषः — [7] धात्वर्थस्योत्पादेन विनियोगः, परश्वादेस्तु सिद्धस्योद्यमननिपातनादिनेति** ।

[8] इयान् विशेषः — परश्वादेः करणाद्धात्वर्थस्य करणस्य । परश्वादि स्वयं सिद्धस्वभावत्वात् स्वरूपेण न साध्यते किन्तु [9] उद्यमनादिव्यापाराविष्टतया। धात्वर्थस्तु स्वयमसिद्धस्वभावत्वात् स्वरूपेणैवोत्पाद्यते कार्योत्पादनाय फलार्थिभिः। कर्तृव्यापारविषयभूतस्तूभयत्रापि न विशिष्यते । भवतु कर्तृव्यापारविषयस्यापि परश्वादेः करणस्य करणत्वम्, वृक्षादेस्तु कर्मणः कथं कर्मत्वं किंलक्षणं, यत्र परश्वादेः करणत्वमित्यपेक्षायामाह — **वृक्षादेस्तु कर्मत्वं द्विधाभवने कर्तृत्वात् तदर्थं परशुनिपातनोद्यमनलक्षणं** इति। अस्ति हि वृक्षादेः द्विधाभवने कर्तृत्वम् । अतः छेदने कर्मता

---

1. भेदः (क, ख, ग, घ, ङ.)
2. उत्पादमा (क.); उत्पादनं (ग, घ, ङ.)
3. नियोगः (ग, घ, ङ.)
   परश्वादेश्च (क, ख.)
4. उद्यमनादि (क.); उद्यमनादिः (ख.); उद्यमनिपातनादिः (ग, घ, ङ.)
5. वृक्षादेश्च (क, ख, ग, घ, ङ.)
6. परशूद्यमननिपतनलक्षणं (क, ख.); परशुतिष्ठितं? निपातनोद्यमनादिलक्षणं (ग, घ, ङ.)
7. उत्पादनवियोगः (छ.)
8. एतावान्विशेषः (छ.)
9. व्यापारविशिष्टतया (च.)

भवनकर्तुर्हि भावना । ततश्च भवनकर्तृवृक्षाद्यर्थपरशुनिपातोद्यमनलक्षणं तस्य वृक्षादेः कर्मत्वमित्येतद् तदर्थेत्यादिनोक्तं कर्मलक्षणम् ।

ननु ईप्सिततमत्वं कर्मलक्षणम्, किमिदमन्यदुच्यते? नेदमन्यत्, किन्तु तदेव । तथाहि—यद् वृक्षाद्यर्थतया परश्वादेः करणस्य प्रवर्तनं तदेव वृक्षादेरीप्सिततमत्वम् । ननु वृक्षसमवायीप्सिततमत्वं अन्यच्चान्यसमवायि । कथमनयोरेकत्वम्? उच्यते—एकस्यैवोभयत्र व्यासज्य वृत्त्युपपत्तेः उभयाश्रितव्यवहारसंभवाददोषः सादृश्यादिवत् । तथाहि —(यथाहि) सादृश्यं एकमेव गोगवययोर्वर्तते, एक एव भेदो घटपटयोः, तथेहापि स्यादिति ।

अथवा कर्मत्वरूपोपाधिभूतार्थान्तरोक्त्या तदेव [1] विवक्ष्यतामिति । तथापी(हि-ई)प्सिततमत्वमतिशयेनेप्साविषयत्वम् । तच्च [2] तादर्थ्येनान्यस्यापि क्रिययाप्तुमिष्टत्वे सति भवति, तदपेक्षयेप्सातिशयोपपत्तेः । अतः यत्स्वयमेव अनन्यार्थया क्रिययाप्तुमिष्यते [यच्चान्यत्] तत् कर्मेत्युक्तं भवति ।

नन्वेवं सति सुखप्राप्तिदुःखपरिहारव्यतिरिक्तस्य न कस्यचिदपि कर्मता स्यात्, तद्व्यतिरिक्तस्योक्तलक्षणविरहात् । न हि वृक्षादिरपि छेदनादिकर्मत्वाभिमतोऽनन्यार्थतयाप्तुमिष्यते, किन्तु अन्यार्थतया । सत्यं, तथापि न तस्य कर्मत्वव्याघातः, क्रियान्तरापक्षेत्वादन्यार्थतायाः । तथाहि — योऽयं परशूद्यमनादिलक्षणः कर्तृव्यापारः न तेनैव वृक्षव्यतिरिक्तं प्रयोजनं प्रेप्स्यते, किन्तु तत्कर्मीभूतवृक्षसाध्यक्रियान्तरद्वारेण । वृक्षस्तु तेनैव, व्यापारान्तरानुपलब्धेः । तस्मादेकव्यापारविषयीभूतानां धात्वर्थानां यस्यैकस्य तद्व्यापारविषयीभूतेतरपदार्थप्रेप्सितत्वानपेक्षया प्रेप्सितत्वं यत्प्रेप्सितत्वोपाधिकं चान्यत्र तत्रेप्सितत्वातिशययोगात् कर्मलक्षणविरहाभावाद्युक्तं वृक्षादेः कर्मत्वमित्यनवद्यम् ।

---

1. विवक्ष्यत इति गृह्यताम् (छ.)
2. तादात्म्येन (च)

द्विधाभवनं [1] प्रति करणत्वं च परशोः छिनत्तौ [2] प्रधानापेक्षम्, ताद्रूप्यस्य वा तदधीनत्वात् ।

इदानीं 'करणत्वं प्रधानांशे' इति श्लोकोत्तरार्धसूचितमर्थमाविष्कर्तुमाह — **द्विधाभवनं प्रति करणत्वं च परशोः छिनत्तौ प्रधानापेक्षं ताद्रूप्यस्य वा तदधीनत्वादिति** । अनेन ग्रन्थेन परशोः छेदने तदुद्यमननिपातनलक्षणे करणत्वानुपपत्त्याशङ्का अपनीयते । का पुनस्तदाशङ्का? उच्यते — द्विधाभवनं हि परशुव्यापाराधीनात्मलाभम् न छेदनव्यापारः परशूद्यमनादिलक्षणः तदधीनात्मलाभः; तत्र कथं परशोः करणत्वमिति । इयमाशङ्कापनीयते । कथम्? प्रधानभूते फलांशे द्विधाभवनलक्षणे परशोः करणत्वम्, तद्द्वारेण चांशिनि व्यापारे करणत्वोक्तिः, न साक्षात्करणत्वेनेति ।

अत्रैषाक्षरयोजना — द्विधाभवने यत्करणत्वं परशोस्तच्छिनत्तौ प्रधानापेक्षमिति । 'ताद्रूप्यं वा यतस्ततः' इति [3] श्लोकैकदेशव्याख्यानायोक्तम् — 'ताद्रूप्यस्य वा तदधीनत्वात्' इति । ताद्रूप्यं भावनारूपत्वं व्यापारस्य तदधीनं परशुव्यापाराधीनम् ।

ननु द्विधाभवनमेव परशुव्यापाराधीनम्, न भावनात्वमपि । नैवं, द्वयस्यापि तदधीनत्वात् । न हि केवलं द्विधाभवनमेव परशुव्यापाराधीनम्, किन्तु उद्यमननिपातनरूपस्य व्यापारस्य छेदनभावनारूपत्वमपि । न चान्यथासिद्धिराशङ्कनीया, परशुव्यापारात् द्विधाभवनम् द्विधाभवनाद् व्यापा(रे)छेदनभावनारूपत्वमिति यतो न भाव्यभावनोत्तरकालं भावनारूपः ...... किन्तु तत्कालमेव ।

---

1. करणत्वं छिनत्तौ (क, ख); करणत्वं तच्च परशोः करणत्वं छिनत्तौ-(ग, घ, ङ)
2. प्रधानांशसापेक्षं, तदनपेक्षायां च करणत्वात् ताद्रूप्यस्य वा (क); प्रधानांशसापेक्षं, तदनपेक्षायां च कर्तृत्वात् ताद्रूप्यस्य वा (ख.)
3. श्लोकस्य व्या (च.)

नह्युद्यमन [1] निपातनमात्रमसम्भवद्द्विधाभवनं छिनत्तीति निरूप्यते ।

[2] तस्मादिहापि धात्वर्थस्योत्पादकोऽनुग्राहको वा कर्तृव्यापारः [3] समुद्दिष्ट-फलभवनतया प्रतिलब्धभावनाव्यपदेशो [4] धात्वर्थोपनिबद्धप्रधानांश [5] ताद्रूप्यफल-कर्मको धात्वर्थकरणकश्चेति न दोषः ।

अथवा विपरीतेनान्यथासिद्धिः । परशुव्यापारो ह्युद्यमनादिकर्तृव्यापारैकतामुप-गच्छंस्तमेव यावत् फलोदयं दीर्घ इत्येतस्य (दीर्घयति-एतस्य) फलभावनानुकूलस्वभावापादनेन भावनारूपतामापादयति । ततश्च लब्धभावनारूपात् व्यापारात् द्विधाभवनं वृक्षस्य सम्पद्यते । अतो युक्तमेवोक्तम् — ताद्रूप्यस्य वा तदधीनत्वादिति । कथं पुनरिदमवगम्यते परशोः छिनत्तौ प्रधानापेक्षं करणत्वं ताद्रूप्यस्य वा तदधीनत्वमिति ? अत आह — **नह्युद्यमन-निपातनमात्रमसंभवद्द्विधाभवनं छिनत्तीति निरूप्यते इति ।**

अयमर्थः — यत्र द्विधाभवनस्य फलस्यासंभवो निश्चितो भवति कठिनतरशिलातलादौ, न तत्र परशूद्यमननिपातनलक्षणो व्यापारः परशुना छिनत्तीत्यने(न) निरूप्यते, किन्तु उद्यमननिपातनमात्ररूपेण 'उद्यच्छति परशुं निपातयति च' इति । तत्र च परशोः कर्मत्वमेव । अतो यत्रोद्यमनादिव्यापारः छेदरूप (पाप) आपन्नो भवति तत्र परशोः करणत्वं, तदपेक्षितद्विधाभवनसंपादनात् तद्रूपेण [6] ताद्रूप्यस्योपपादनाद्वा । एवं लोकप्रसिद्धस्य कर्मणः करणस्य च स्वरूपमुपदर्श्याधुना तत्साम्यं फलधात्वर्थयोर्निगमयति — **तस्मादिहापि धात्वर्थस्योत्पादकोऽनुग्राहको वा कर्तृव्यापारः समुद्दिष्टफलभवनतया प्रतिलब्धभावनाव्यपदेशो धात्वर्थोपनिबद्धप्रधानांशताद्रूप्यफलकर्मको धात्वर्थ-करणकश्चेति न दोष इति ।**

---

1. असंभवनं (ख.)
2. अस्मात् (ख.); तस्मादपि (घ.)
3. व्यापारसमुद्दिष्ट (क, ख.)
4. निबन्धन (क, ख.)
5. तद्रूप (क, ख, च, छ.)
6. ताद्रूप्य संपादनाद्वा (च.)

न हि द्विधाभवति (भावयति) परशुनेति परशुं[1] द्विधाभवनं चान्तरेण कर्तृव्यापार [2]एकोऽपरसाध्योऽपरसाधन[3] उपलभ्यते । न च करणत्वं विरुद्धम्, प्रधानांशनिष्पत्तेस्तदधीनत्वात् । तथेहापि

इहापि—यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ। धात्वर्थस्य—यागादेः संकल्पात्मकस्योत्पादकोऽयं प्रयत्नरूपः कर्तृव्यापारोऽनुग्राहको वा दृष्टेतिकर्तव्यतारूपानुष्ठानरूपः[4] स्वर्गादिफलकर्मको धात्वर्थकरणकश्चेति न विरुध्यत इति । व्यापारस्यैव विशेषणं समुद्दिष्टफलभवनतया प्रतिलब्धभावनाव्यपदेश इति । समुद्दिष्टमभिसंहितं फलभवनं यस्मिन् सोऽयं समुद्दिष्टफलभवनो व्यापारस्तस्य भावः समुद्दिष्टफलभवनता तया हेतुभूतया प्रतिलब्ध-भावनाव्यपदेशः— प्रतिलब्धः प्राप्तः आसादितः भावनाव्यपदेशः — भावनेतिव्यवहारः येनासौ प्रतिलब्धभावनाव्यपदेशो व्यापारः । उत्पाद्यानुग्राह्यधात्वर्थनिबन्धनः प्रधानांशः फललक्षणस्ताद्रूप्यं भावनारूपत्वं वा यस्य स धात्वर्थनिबद्धप्रधानांशताद्रूप्यः । स एव व्यापारो धात्वर्थविषयोऽपि फलकर्मको युज्यते फलाभिसन्धानप्रवर्तितत्वात्, धात्वर्थ-करणकश्च तदधीनप्रधानांशत्वात्तदधीनांशभावनारूपत्वाद्वा । अतो धात्वर्थफलयोरन्तराले व्यापारान्तरानुपलम्भो न दोष इत्यर्थः ।

व्यापारान्तरानुपलम्भस्यादोषत्वख्यापनायाह — **न हि द्विधाभवति (भावयति) परशुनेति परशुं द्विधाभवनं चान्तरेण कर्तृव्यापार एकोऽपरसाध्योऽपरसाधन उपलभ्यते । न च करणत्वं विरुद्धं प्रधानांशनिष्पत्तेस्तदधीनत्वादिति ।**

अयमर्थः— फलकरणान्तराले अन्यस्य कर्तृव्यापारस्याभावो लोकेऽप्यविशिष्टः । तत् कथम्? न हि परशुना द्विधाभावयतीत्यत्रापि परशुद्विधाभवनयोर्मध्ये कर्तृव्यापार एकः — प्राचीनपरशुविषयोद्यमननिपातनलक्षणः (णकर्तृ)कर्तृव्यापारादन्योऽपरेण परशुना साध्योऽपरस्य द्विधाभवनस्य साधनभूत उपलभ्यते, किन्तु एक एव । तथापि परशोः करणत्वं न विरुध्यते फलांशनिष्पत्तेः तदधीनत्वात् । एतत् प्रकृते योजयति—**तथेहापीति ।**

1. भावनं (क॰)
2. एकस्य साध्यो (ङ.)
3. साधनभूतः (क, ख.)
4. रूपानुष्ठानं (च॰)

[1-2] **फलभूतक्रियांशापेक्षत्वात्कारकविभक्तिविभागव्यवस्थायाः ।**

तथाहि —

[3] **प्रधानांशमुपादाय साधनान्येकवाक्यताम् ।**
व्रजन्ति नान्यव्यापारो रूपतो ह्यन्यसाधनः ॥ ४६ ॥

इहापि [4] धात्वर्थस्य व्यापारान्तराभावेऽपि [5] प्रधानांशनिष्पादनेन करणत्वमविरुद्धमित्यर्थः । अवश्यं च प्रधानांशापेक्षमेव करणत्वमभ्युपेयमितरकारकत्वस्यापि तथैवाभ्युपगन्तव्यत्वादित्याह — **फलभूतक्रियांशापेक्षत्वात् कारकविभक्तिविभागव्यवस्थाया इति** ।

अयमर्थः — न क्रियास्वरूपापेक्षा कारकविभागस्य कर्तृकरणादिरूपस्य तद्विभक्तीनां तृतीयादीनां व्यवस्था । अपि तु क्रियायां प्रधानभूतो योंऽशस्तदुपकारकत्वप्रकारभेदापेक्षया । अतो न केवलं करणत्वमेव [6] प्रधानांशापेक्षम्, किन्तु अन्यदपि सर्वं कारकत्वं तथैवेत्यभिप्रायः । एतदुपपादयति —

तथाहि —

प्रधानांशमुपादाय साधनान्येकवाक्यताम् ।
व्रजन्ति(नान्य)व्यापारो रूपतो ह्यन्यसाधनः ॥ इति ।

---

1. फलभूते (ग, घ, ङ.)
2. क्रियापेक्षत्वात् (क.); क्रियापेक्षित्वात् (ख.)
3. मुपाश्रित्य (क, ख.) .
4. धात्वर्थव्यापारा (च.)
5. प्रधाननिष्पादनेन (च.)
6. प्रधानापेक्षं (च.)

[1] **तस्मादनुपालम्भोऽयं व्यापारानुपलम्भ**[2] **इति । यच्चात्मकर्तृकेषु** [3] **यजत्यादिष्वसंभव इति, तत्र केचित् —**

भाष्ये यतेतेति गिरा प्रयत्नं प्रतिपेदिरे ।
अचेतने प्रयोगस्य प्राचुर्यान्नोपचारधीः ॥ ४७ ॥

अयमभिसन्धिः — एकस्मिन् व्यापारेऽनेकानि साधनानि प्रधानांशमपेक्ष्यान्वयं प्रतिपद्यन्ते, न व्यापारस्वरूपमपेक्ष्य, यतोऽन्यसाधनो व्यापारः स्वरूपतोऽन्यसाधनसाध्यो न भवति । एतदुक्तं भवति — व्यापाररूपेण व्यापारस्य स्वाश्रयव्यतिरिक्तसाधनापेक्षा न भवति स्वाश्रयमात्रेणैवात्मलाभात्। अतस्तद्रूपापेक्षया न साधनानामेकवाक्यभावः । [4] यस्तु तस्य भावनात्मतामापन्नस्य फलांशस्तत्साधनांशप्रकारभेदापेक्षया कारकाणि यथा-योगमन्वयं प्रतिपद्यन्ते फलांशतयैव च भावनयेतरांशापेक्षणात् । उपसंहरति— **तस्मादनुपालम्भोऽयं व्यापारानुपलम्भ इतीति ।**

तस्मादिदं दूषणं न भवति — यदुक्तं फलधात्वर्थयोर्मध्ये व्यापारान्तरं न दृश्यते इति, तदभावेऽप्यभिमतवस्तुसिद्धेः । अतः स्थितमेतद् गुणविशेषधात्वर्थातिरिक्तो व्यापारः करोत्यर्थः इति ।

यत्पुनरुक्तं व्यापारस्वरूपविचारावसरे परिस्पन्दव्यापारभावनापक्षे दूषणम्, तन्निराकरणायानुभाषते — **यच्चात्मकर्तृकेषु यजत्यादिष्वसंभव** इति । यदा परिस्पन्दः करोत्यर्थः तदा तस्यात्मकर्तृकेषु यजति जानातीत्यादिष्वसंभव इति ।

एवमनुभाष्य परमतमवलम्ब्य परिहारमाह — **तत्र केचित्—**

भाष्ये यतेतेति गिरा प्रयत्नं प्रतिपेदिरे ।
अचेतने प्रयोगस्य प्राचुर्यान्नोपचारधीः ॥

---

1. तस्मादुपालम्भो (च, छ.)
2. व्यापारान्तरानुपलंभादिति (क, ख, ग, घ, ङ.)
3. यजत इत्यादिषु (क, ख, ग, घ, ङ.)
4. यत्तु (च.)

'तथा यतेत [1] यथा यत्किंञ्चिद्भवतीति [2] फलभा(भ)वनानुकूलः प्रयत्न एवाख्यातार्थो दर्शितः । [3] अचेतने त्वाख्यातप्रयोग उपचारात् । [4] प्रयोगप्राचुर्यान्नौपचारिकः (कप्र) प्रत्ययः । [5] इदन्तु समाधानं [6] सिद्धे तद्भावे स्यात् । न च प्रत्यये समाने हेत्वन्तरे [7] चासति तत्प्रसिद्धिरस्ति, [8] विपर्ययावगमस्याशक्यवारणत्वात् ।

'तथा यतेत यथायत्किञ्चिद्भवति' इति आख्यातस्य भावनार्थताव्याख्यानपरे भाष्यवाक्ये यतेतेति प्रयत्नार्थाभिधानात् प्रयत्नमेव भावनां केचिदङ्गीकृतवन्तः । कथं तर्हि तस्याचेतने प्रयोगः? उपचारात् । कथं तर्ह्युपचारबुद्ध्यभावः? प्राचुर्यात् । प्रयोगप्राचुर्याद्धि औपचारिकोऽपि शब्दो मुख्यवदेवास्खलितां स्मृतिं जनयतीति । एतद् व्याचष्टे—**तथा यतेत यथा यत्किञ्चिद् भवतीति फलभा(भ)वनानुकूलः प्रयत्न एवाख्यातार्थो दर्शितः । अचेतने त्वाख्यातप्रयोग उपचारात्, प्रयोगप्राचुर्यान्नौपचारिकः (कप्र) प्रत्यय** इति ।

अस्यायमर्थः—प्रयत्न एव भाव्यभवनानुकूलतया भावनारूपतां प्रतिपन्न आख्यातार्थो दर्शितो भाष्यकारेण 'तथा यतेत यथा यत्किञ्चिद् भवति' इति ब्रुवाणेन । ननु आत्मकर्तृकप्रयत्नाभावेऽपि अचेतने आख्यातप्रयोगो दृष्टो रथो गच्छतीत्यादावित्युक्तम् इत्याशङ्क्योक्तम्— अचेतने त्वाख्यातप्रयोग इत्यादि । नात्र तिरोहितं किञ्चिदस्ति ।

एवं पराभिमतं समाधानमनुभाष्येदानीं एतन्निराकरणायाह—**इदं तु समाधानं सिद्धे तद्भावे स्यात् । न च प्रत्यये समाने हेत्वन्तरे चासति तत्प्रसिद्धिरस्ति, विपर्ययावगमस्याशक्यवारणत्वादिति** ।

---

1. यथा किञ्चिद्भवतीति (ग, घ, ङ.)
2. भवतीति भवनानु (ख.)
3. आख्यात उपचारात्प्रयोगः । प्राचुर्याच्च (क.)
4. प्राचुर्यात्तु (ग, घ, ङ.)
5. इदञ्च (क)
6. प्रासिद्धे (ख, ग, घ, ङ.)
7. वासति (क, ख.)
8. रित्यस्ति (क, ख.)

उदासीनत्वविच्छेदसामान्यात्मा ततो मतः ।
[1]करोत्यर्थो [2]द्वयोश्चेह तद्रूपप्रत्ययोद्भवः ॥ ४८ ॥

अयमाशयः — यद्याख्यातस्य प्रयत्नमात्रवचनत्वं निश्चितं स्यात्तदा तदभावे प्रयोग औपचारिक इति कल्पना स्यात् । औपचारिकत्वनिश्चयपूर्विका च प्रयोग-प्राचुर्यादुपचारबुद्ध्यभाव इति कल्पना । न चैतद् द्वयमपि सिद्धम् । कथं? न तावत् आख्यातस्य प्रयत्न एवार्थो न परिस्पन्दो भवतीति शक्यते नियन्तुम्, चेतनव्यापार इवाचेतनव्यापारेऽपि प्रयोगात् । नह्युभयत्रापि प्रयोगाविशेषे एक एवार्थो ग्रहणमर्हति । अत एवाचेतने प्रयोगस्यौपचारिकत्व-मसिद्धं भवति । ततश्च 'प्राचुर्यात् नोपचारधीः' इत्यनुपपन्नम् इति ।

अत्राक्षरयोजना— प्राचुर्यान्नोपचारधीरिति यदिदं समाधानं—परिहारः स सिद्धे (तद्भावे—) सति स(त)द्भावनिश्चये संभवति तस्यौपचारिकस्य प्रयोग(स्य भावे अचे) स्तद्भावो चेतनविषयस्य प्रयोगस्यौपचारिकत्वे सिद्ध एवेदं उपपद्यते नासिद्धे । न च तस्य प्रसिद्धिरस्तीति व्यवहितेन संबन्धः । तत्र हेत्वपेक्षायामुक्तम् 'प्रत्यये' इत्यादि । प्रत्यये — विज्ञाने समाने सति हेत्वन्तरे चौपचारिकत्वप्रतिपत्तिहेतावसत्यविद्यमान इति ।

विपर्ययावगमस्याशक्यवारणत्वादिति । अयमर्थः — विपर्ययस्यावगमो विपर्यया-वगमः । विपर्ययो वैपरीत्यं तदवगमस्य वारणं न शक्यमिति, यतो न प्रसिद्धिरस्ति । एतदुक्तं भवति — यदि प्रत्यये समाने हेत्वन्तरे चासत्यपि प्रयत्न एवाख्यातस्य मुख्योऽर्थः, परिस्पन्दे तूपचारात् प्रयोग इति स्वेच्छामात्रेण परिकल्प्यते, तदा परिस्पन्द एव मुख्योऽर्थः [यत्र] रथो गच्छतीत्यादि प्रयोगदर्शनात्; आत्मकर्तृके तु प्रयत्नाख्ये व्यापारे यजते जानातीत्यादिप्रयोग उपचारादिति कस्मान्नेष्यते इति वदन् न दण्डैः पराणुद्यत इति । तस्मादसमञ्जसं समाधानमिति ।

प्रयत्नपरिस्पन्दसाधारण्येन भावनारूपं निरूपयितुमाह —

उदासीनत्वविच्छेदसामान्यात्मा ततो मतः ।
करोत्यर्थो द्वयोश्चेह तद्रूपप्रत्ययोद्भवः ॥

1. करोत्यर्थद्वये (घ); करोत्यर्थान्वये (ख); करोत्यर्थो द्वये (ग, घ.)

[1]उदासीनत्वविच्छेदो हि करोत्यर्थः, उदासीने [2]क्रियाज्ञानाभावात् ।

अयमर्थः — यदुभयोः प्रयत्नपरिस्पन्दयोरनुवर्तमानं रूपम् उदासीनत्वविच्छेद-सामान्याकारबुद्धिसंवेद्यं तत्स्वभावः करोत्यर्थः इत्युभयत्रापि आख्यातप्रयोगोपपत्तिरिति । इदानीं अक्षरयोजना — तत इत्यत्र यत इत्यध्याहर्तव्यम् । यतः प्रयत्नमात्रस्य करोत्यर्थत्वे पूर्वोक्तो दोषो दुर्वारः ततस्तन्मात्रातिरिक्त उदासीनत्वविच्छेदसामान्यात्मा करोतेरर्थः । उदासीनत्वं — निर्व्यापारत्वं तस्य विच्छेदः, सामान्यं — साधारणं प्रयत्नपरिस्पन्दयो-रुदासीनत्वविच्छेदसामान्यम्, तदेवात्मा स्वरूपं यस्य सोऽयं उदासीनत्वविच्छेदसामान्यात्मा करोत्यर्थोऽभिमतः । इह द्वये प्रयत्नपरिस्पन्दात्मके तद्रूपप्रत्यययोद्भवः उदासीनत्व-विच्छेदरूपस्य प्रत्ययस्योद्भवः उदयोऽस्ति । अतस्तद्रूपप्रत्यययोद्भवस्योभयत्रापि भावात् तद्रूपोऽर्थोऽनुवर्तमानो दृश्यते । ततश्च स एव करोत्यर्थो भावना आख्याताभिधेय इति ।

ननु किमिदमुदासीनत्वं नाम? व्यापाराभाव इति चेन्न; व्यापारस्यैव जिज्ञासनात् । इह हि व्यापारस्यैव स्वरूपं मृग्यते । तत्र कथं तत्सिद्धवत्कारेण तल्लक्षणोक्तिः संभवति । कश्चायमुदासीनत्वस्य विच्छेदो नाम? तस्याभाव इति चेत् — कथमभावस्याभावः? कथं वा अभावरूपस्य करोत्यर्थता? उच्यते — उदासीनत्वशब्देन निर्व्यापारत्वमेवोच्यते । तस्य च व्यापाराभावरूपस्य विच्छेदो व्यापाराभाव (रभाव) एव । नह्यभावस्य विच्छेदो भावादन्यः सर्वत्रापि समस्ति । तस्मान्न करोत्यर्थस्याभावताप्रसङ्गः ।

यदुक्तमसिद्धे व्यापारे लिलक्षयिषिते तदवच्छिन्नेनार्थेन तल्लक्षणमयुक्तमिति; तदपि न, देवदत्तादिपदार्थाश्रितपूर्वापरीभूतस्वभावव्यापारप्रतिपत्त्युपलक्षणार्थ-त्वादुदासीनत्वविच्छेदवाचोयुक्तेः । तथाहि— यः सिद्धरूपपदार्थस्य पूर्वापरीभूतात्मावस्था-विशेषः सिद्धपदार्थविलक्षणाकारव्यापारप्रत्ययः (य) संवेदनीयः स करोत्यर्थ इति व्यापार-बुद्धिरेव यथोक्तलक्षणा व्यापारलक्षणत्वेनोदासीनत्वविच्छेदवाचा विवक्ष्यते इत्यनवद्यम् । इदानीं श्लोकं विवृणोति — **उदासीनत्वविच्छेदो हि करोत्यर्थः, उदासीने क्रियाज्ञानाभवादिति** ।

1. औदासीन्य (ग, घ, ङ.)
2. क्रियात्माभावात् (क, ख.)

[1] **उदासीनताप्रच्युतिधियश्च द्वैधम्, आत्मनि प्रयत्नात्,** [2] **अन्यत्र परिस्पन्दात्।**
[3] **तथाहि —**

[4] **प्रयत्नवन्तमात्मानमनुदासीनं कुर्वाणं व्यापारवन्तमवैति, परिस्पन्दमानं** [4] **चान्यत्। अतः** [5] **प्रयत्नपरिस्पन्दयोरौदसीन्यविच्छेदसामान्ययोस्तदाभासधी** [6–7] **विषयत्वेन क्रियापदार्थत्वान्नात्मकर्तृकेषु तदभाव इति।**

अयमाशयः — उदासीने स्तिमिते स्वरूपमात्रेणावस्थिते क्रियाप्रतीतिर्नास्ति। अनुदासीने च अस्ति। ततोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामुदासीनत्वविच्छेदः क्रियाज्ञानस्य विषय इति स एव करोत्यर्थः। औदासीन्यस्य प्रच्युतिः (तिप्र) प्रतिपत्तिश्च प्रकारद्वयेन भवति आत्मानात्मनोः। आत्मनि प्रयत्नवति परिस्पन्दशून्ये प्रयत्नाद्भवति। अनात्मनि तु प्रयत्नशून्ये परिस्पन्दवति परिस्पन्दादेव। तदेतदाह -- **उदासीनताप्रच्युतिधियश्च द्वैधमात्मनि प्रयत्नादन्यत्र परिस्पन्दादिति।** एतदुपपादयति — **तथाहि — प्रयत्नवन्तमात्मानमनुदासीनं कुर्वाणं व्यापारवन्तमवैति परिस्पन्दमानश्चान्यदिति।**

अयमर्थः — सर्वोऽयं लोको व्यापारं कुर्वाणमात्मानं प्रयत्नवन्तमनुदासीनमवैति। प्रयत्नवत्त्वादनुदासीनं व्यापारवन्तमवैतीति। आत्मनोऽन्यच्छरीरादिकं परिस्पन्दमानमनुदासीनमवैतीति सम्बन्धः, परिस्पन्दमानत्वादचेतने शरीरादावित्यर्थः। भवतू- [8] दासीनत्वविच्छेदबुद्धिविषयत्वमुभयोरपि प्रयत्नपरिस्पन्दयोः, किमतो भवतीत्यत आह — **अतः प्रयत्नपरिस्पन्दयोरौदासीन्यविच्छेदसामान्ययोस्तदाभासधीविषयत्वेन क्रियापदार्थत्वान्नात्मकर्तृकेषु तदभाव इति।**

---

1. उदासीना प्रच्युतिश्च द्वेधा (क, ख.); औदासीन्यप्रच्युतेश्च द्वैधं (ग, घ, ङ.)
2. अन्यत्न रथादौ (ग, घ.)
3. तथा प्रयत्न (क, ख.)
4. कथं यतमानमात्मानं (ग, घ, ङ.)
   चान्यं (क, ख, ग, घ.)
5. औदासीन्यप्रच्युतिसामान्य (क, ख.); औदासीन्यविच्छेदसामान्यांश (ग, घ, ङ.)
6. तदवभास (ग, घ, ङ.)
7. विषयत्वेनाक्रियापदत्वं नानात्म (ख.)
8. उदासीनत्वबुद्धिविच्छेदाविषयत्वं (छ.)

तदुक्तम् — 'न परिस्पन्द एवैकः क्रिया नः कणभोजिवत्' इति ।
अथापि [1]परिस्पन्देन [2]प्रयोजनम्, असौ —

मनोभूतपरिस्पन्द आत्मनस्तत्प्रयत्नजः ।
विक्लित्त्यादिर्यथा तस्मिन्साधनोपनिपाततः ॥ ४९ ॥

अयमर्थः — द्वयोरपि प्रयत्नपरिस्पन्दयोरौदासीन्यविच्छेदसामान्यरूपता कुत इत्यपेक्षायामुक्तं — तदाभासयोः[3] क्रियापदार्थत्वादात्मकर्तृकेषु जानातीत्यादिषु न तस्याः क्रियाया अभावप्रसङ्गः । प्रयत्नपरिस्पन्दयोरौदासीन्यविच्छेदसामान्यरूपता कुत इत्यपेक्षायामुक्तं — तदाभास(धी)विषयत्वेनेति । उदासीनत्वविच्छेद-सामान्याकारबुद्धिस्तदाभासधीः तस्य (स्या) विषयत्वेन हेतुना तद्रूपत्वम् ततश्चोभयोरपि प्रयत्नपरिस्पन्दयोः क्रिया (त्वं) विद्यते एवेत्यर्थः । उक्तं च परिस्पन्दव्यतिरेकेण प्रयत्नस्यापि क्रियापदार्थत्वं भट्टाचार्यैः इत्याह — **तदुक्तं — "न परिस्पन्द एवैकः क्रिया नः कणभोजिवद्" इति ।** उत्क्षेपणादिपञ्चप्रकारभेदाभिन्नः परिस्पन्द एवैकः क्रियापदार्थः न प्रयत्न इति [4]कण-भुजो मतम् । न तथास्माकम् प्रयत्नस्यापि परिस्पन्दवत् क्रियापदार्थत्वाभ्युपगमादित्यर्थः ।

यदि मन्येत—यथा परिस्पन्दे स्फुटतरा क्रियाप्रसिद्धिर्लोके न तथा प्रयत्ने । अतः आत्मकर्तृकेषु परिस्पन्देन प्रयोजनं तस्यैव क्रियात्वव्यवहारसंभवादिति, तर्ह्यसावपि परिस्पन्द आत्मनः कथंचित् संभाव्यत इत्याह — **अथापि परिस्पन्देन प्रयोजनम्, असौ —**

मनोभूतपरिस्पन्द आत्मनस्तत्प्रयत्नजः ।
विक्लित्त्यादिर्यथा तस्मिन्साधनोपनिपाततः ॥ इति ।

अथापीति शङ्कानुभाषणम् । तत्परिहारश्लोको मनोभूतेत्यादि । तत्र श्लोकादधस्तान्निर्वाहकोऽसावित्यसौ शब्दः श्लोकोपनिविष्टपदैकवाक्यभावेन योजनीयः असौ परिस्पन्द आत्मनोऽप्यस्तीति ।

---

1. स्पन्देनात्मनः प्रयोजनं (ख.); स्पन्देन वः प्रयोजनं (ग, घ, ङ.)
2. प्रयोजनं आत्मप्रयत्नजं (क.)
3. औदासीन्यविच्छेदसामान्यरूपयोः (छ.)
4. कणभोजिमतं (च.)

[1] **आत्ममनस्संयोगविशेषाद्विज्ञानसङ्कल्पाद्युत्पत्तिः । तन्निबन्धनमात्मसमवेतादृष्टप्रयत्नहेतु**[2] **मनसि कर्म**[3] **परिस्पन्दरूपमुपेयते । आत्मप्रयत्नापेक्षश्च भूतेषु**[4] **द्रव्योपादानादिलक्षणः परिस्पन्दः ।**[5] **उभयोऽप्ययमात्मनस्तदधीनत्वात् ,**

ननु सर्वगतस्यात्मनः कथं परिस्पन्द इत्याशङ्कापाकरणायोक्तम् — **मनोभूतपरिस्पन्द** इति ॥ मनसो भूतानां च पृथिव्यादीनां देहेन्द्रियाकारेण परिणतानां यः परिस्पन्दः स आत्मनः परिस्पन्द इत्युच्यते, न पुनरात्मसमवेतः । अतो नोक्तदोषः । कथं पुनर्मनोभूतसमवेतः परिस्पन्द आत्मनः स्यात् , स्वाश्रिते हि व्यापारे स्वयं कर्ता भवति इत्यत उक्तम् — **तत्प्रयत्नज** इति । तस्यात्मनः प्रयत्नाज्जातत्वान्मनोभूताश्रितोऽपि परिस्पन्द आत्मन इत्युच्यते, नात्माश्रितत्वेन । कथं पुनस्तत्प्रयत्नजत्वमात्रेणान्याश्रितोऽपि व्यापारस्तस्य स्यादित्यत उक्तम् — **विक्लित्त्यादिर्यथा** इति । यथा विक्लित्त्यादिस्तण्डुलादिसमवेतोऽपि देवदत्तस्य व्यापारस्तथेहापीति ॥

ननु विक्लित्त्यादिर्देवदत्तादीनां व्यापार इत्येतदेव कुत इत्यत आह — **तस्मिन्साधनोपनिपातत** इति । तस्माद्वि(स्मिन् वि)क्लित्त्यादौ कर्त्रादीनां साधनानां यत उपनिपात अन्योन्यसम्बन्धो न स्वाश्रितव्यापारमात्रे । अतो देवदत्तादिसाधनाधीनात्मलाभतया तदाश्रितो विक्लित्त्यादिस्तत्क्रियात्मतां न जहातीत्यर्थः ।

इदानीं श्लोकं विवृणोति — **आत्ममनस्संयोगविशेषाद्विज्ञानसङ्कल्पाद्यु-**[6] **त्पत्तिस्तन्निबन्धनमात्मसमवेतादृष्टप्रयत्नहेतु**[7] **मनसि कर्म परिस्पन्दरूपमुपेयते । आत्मप्रयत्नापेक्षश्च भूतेषु द्रव्योपादानादिलक्षणः परिस्पन्दः । उभयोरपि (योऽप्ययं) आत्मनस्तदधीनत्वादिति ।**

---

1. संयोगाद्विज्ञानसंकल्पविशेषाद्युत्पत्तेः (ख.)
2. हेतुकं (ख.)
3. कर्म स्पन्द (ख.)
4. दानलक्षणः (क.)
5. रप्यात्मनः (ख.); रप्यसावात्मनः (ग.)
6. उत्पत्तितन्निबन्धन (च.)
7. हेतुः (छ.)

अयमर्थः — मनोभूतपरिस्पन्द आत्मप्रयत्नाज्जायते[1]। कथम्? आत्ममनसोऽयंः संयोगविशेषः तस्मादसमवायिकारणादात्मनि समवायिकारणे विज्ञानं सङ्कल्पविशेषश्च [2]यागादिर्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागादिरूप उत्पद्यते। आदिग्रहणादिच्छादयश्च। यश्चासौ ज्ञानाद्युत्पत्तिहेतुः[3] आत्ममनस्संयोगः तस्य निबन्धनं कारणं मनसि परिस्पन्दरूपं कर्माभ्युपगम्यते।

नन्वात्ममनसोः संयोगो नित्यः। तस्य कथं मनःपरिस्पन्दो हेतुः (न) स्यात्? उच्यते — [4]आत्मप्रदेशविशेषेणाप्राप्तेन मनसो यः कादाचित्कः संयोगः स ज्ञानाद्युत्पत्तिहेतुरिति तस्य मनःपरिस्पन्दो हेतुरिहोच्यते इति। किंकारणं किं (णकं) पुनस्तन्मनसि कर्मेत्यपेक्षायामुक्तम् — आत्मसमवेतादृष्टप्रयत्नहेत्विति। आत्मनि समवेतं यददृष्टं धर्माधर्मलक्षणं प्रयत्नश्च तावदृष्टप्रयत्नौ यस्य कर्मणो हेतू तदेतदात्मसमवेतादृष्टप्रयत्नहेतु मनसि कर्मेति।

एवं ज्ञानसङ्कल्पाद्युत्पत्तिकारणान्तःकरणसंयोगहेतुतया आत्मनः परिस्पन्दं निरूप्य तस्यात्मप्रयत्नजत्वं चोक्त्वा (भूतपरिस्पन्द) स्वरूपं (तस्य) आत्मप्रयत्नजत्वं च दर्शयितुमुक्तम् — आत्मप्रयत्नज(त्नापेक्ष)श्च भूतेषु द्रव्योत्पादन (व्योपादानादि) लक्षणं (णः) परिस्पन्द इति। योऽयं द्रव्योपादानलक्षणः परिस्पन्दः स आत्मप्रयत्नापेक्षः। सति ह्यात्मप्रयत्ने तत्संयुक्तेषु देहाकारपरिणतेषु भूतेषु द्रव्योपादानादिलक्षणः परिस्पन्दः। अतः स तदपेक्षः। आत्मप्रयत्नाधीनत्वाच्च उभयोऽपि अयं मनःसम्बन्धी भूतसम्बन्धी च परिस्पन्द आत्मन एव तदधीनत्वादित्येतदुक्तमुभयोऽपीत्यादिना।

---

1. जायते आत्म (च.)
2. यागादि देवतो (च.)
3. हेतुकात्म (छ.)
4. आत्मपरिस्पन्दविशेषेण (क, ख, ग, घ, ङ, च.)

विक्लित्त्यादिवत्[1] । **विक्लित्तिच्छिदाभिदास्तण्डुलादिसमवायिन्योऽसमवेता**[2] **अपि देवदत्ते**[3] **तत्क्रियाः, तासु तस्य कर्तृत्वात्, प्रधानक्रियायां सर्वकारकोपनिपातात्, एकवाक्यत्वात् । न हि स्वव्यापारविषयः करणादिभावः कारकाणाम्, तेषां**[4] **भेदादेकवाक्यत्वानुपपत्तेः**[5] **।**

एवं श्लोकस्य पूर्वार्धं व्याख्यायाधुनोत्तरार्धं व्याख्यातुकामो विक्लित्त्यादिर्यथेति निर्दिष्टं दृष्टान्तं व्याचष्टे — **विक्लित्त्यादिवत् । विक्लित्तिच्छिदाभिदास्तण्डुलादिसमवायिन्योऽसमवेता अपि देवदत्ते तत्क्रियास्तासु तस्य कर्तृत्वादिति** ।

अयमर्थः — तण्डुलान् पचतीत्यत्र धात्वर्थभूता विक्लित्तिस्तण्डुलेषु समवेता, घटं भिनत्तीत्यत्रापि भिदा घटे समवेता, वृक्षं छिनत्तीत्यत्र च छिदा वृक्षे समवेता, न देवदत्ते । ताश्चैता विक्लित्तिच्छिदाभिदाः तण्डुलादिसमवायिन्यो देवदत्ते च(चा) समवेता अपि (तत्) क्रियास्तस्य देवदत्तस्य क्रिया एवेति । कथं पुनरन्यसमवायिन्यो देवदत्तेऽसमवेतास्तत्क्रिया वा स्युः इत्याशङ्क्याह — **तासु तस्य कर्तृत्वादिति** । तासु विक्लित्त्यादिषु तस्य देवदत्तस्य कर्तृत्वात् तस्य क्रिया भवन्त्येवेत्यर्थः ।

कथं पुनस्तासु देवदत्तस्य कर्तृत्वमित्यपेक्षायामाह — **प्रधानक्रियायां सर्वकारकोपनिपातादिति** । प्रधानक्रिया फलक्रिया भाव्यनिष्ठस्वभावा क्रिया तस्यां सर्वेषां कारकाणामुपनिपातात् अन्वयादित्यर्थः ।

कथं पुनस्सर्वकारकाणां प्रधानक्रियोपनिपात इत्याशङ्क्याह — **एकवाक्यत्वादिति** ।

अयमर्थः — एकार्थताकृतं यदेकवाक्यत्वं पदानाम् तदेवं सत्युपपद्यते, अनेककारकसाध्यैकक्रियाप्रतिपादनात् । एका हि प्रधानक्रिया, न पुनः कारकाणां

1. वत्—तथाहि—विक्लित्ति (क, ख, ग.)
2. देवदत्तेऽसमवेता (ग.)
3. देवदत्तस्य क्रियाः (ग, घ, ङ.)
4. हेतुभेदा (ङ.)
5. वाक्यता (ग.)

एवञ्च कर्तृविनियोज्यतया सर्वसाधनानां [1] तद्व्यापारः कर्तुरिति तेषां भावनान्तर्गतिः [2] तन्मुखेन साधनताप्युपपन्ना ।

प्रातिस्विकावान्तरक्रियावद्भिन्ना । अतः सर्वकारकाणां प्रधानक्रियोपनिपात एव तत्प्रतिपादकानां पदानामेकवाक्यभावहेतुरिति ।

ननु स्वव्यापारोपनिपातादेव कारकाणामनपेक्ष्य प्रधानक्रियोपनिपातमेकवाक्यभावः कस्मान्नेष्यत इत्याशङ्क्याह — **न हि स्वव्यापारविषयः करणादिभावः कारकाणाम् तेषां भेदादेकवाक्यत्वानुपपत्तेरिति** ।

स्वव्यापारे सत्यपि कर्तृत्वे तद्विपर्ययः (द्विषयः) करणादिभावो न सम्भवति । यदि कारकाणां करणादिभावः स्वव्यापारविषयः ततः तेषां स्वव्यापाराणां भेदात् एकविषयोपनिपाताभावादेकवाक्यता न स्यात् । प्रधानक्रियाविषयत्वे तु तस्याः सर्वकारकसाधारणत्वादेकत्वाच्चैकवाक्यतोपपद्यते । स्वव्यापारद्वारेण च प्रधानोपनिपातः । तत्र कर्ता स्वव्यापारे कर्तृत्वात्प्रधानक्रियायां कर्ता भवति । कारकान्तराणि तु स्वव्यापारे कर्तृणि सन्ति प्रधानक्रियायां करणादिभावेन सम्बध्यन्ते । तस्याः कर्ता समवायिकारणम् । कारकान्तराणि तु निमित्तकारणमिति विशेषः । तस्मादात्मप्रयत्नजत्वान्मनोभूतपरिस्पन्द आत्मनः विक्लित्त्यादिरिव देवदत्तादेरिति प्रतिपादितस्य फलं दर्शयति — **एवञ्च कर्तृविनियोज्यतया सर्वसाधनानां तद्व्यापारः कर्तुरिति तेषां भावनान्तर्गतिः तन्मुखेन साधनताप्युपपन्नेति** ।

कर्तृविनियोज्यतया सर्वकारकाणां तेषां व्यापाराः कर्तुरेव व्यापारा भवन्ति । ततश्च सर्वकारकव्यापाराणां कर्तृव्यापारान्तर्भावात् भावनान्तर्गतिरुपपन्ना । तन्मुखेन

1. तद्व्यापाराः (क.)
2. तन्मुखेन च (ग, घ, ङ.)

परोपाधिक्रियारूपो[1] ज्ञायते न क्रियान्तरम् ।
सम्बन्धादेव साध्यत्वमतः करणसङ्गतिः ॥ ५० ॥

कारकान्तरव्यापारमुखेन कर्तुरपि साधनता कर्तृतोपपन्ना इति । न हि साक्षात् कर्तुः फले व्यापारः कारकान्तरव्यवधानमन्तरेण । अपि च यदि कारकान्तरव्यापाराः कर्तुर्नस्युः, तदा न कर्तुः फलसाधनत्वम्, अन्यव्यापारफलेऽन्यस्य कर्तृ (र्तुः) साधनत्वेऽतिप्रसङ्गात् । यदा तु कारकान्तरव्यापारा अपि कर्तृविनियोज्यतया कर्तृव्यापारान्तर्भावं भजेरन्, तदा तद्व्यापारेण कर्तुः साधनताप्युपपद्यत इत्यर्थः ।

अथवा तन्मुखेन साधनताप्युपपन्नेत्यस्यायमर्थः—भावनान्तर्गतिमुखेन कारकान्तराणां फलसाधनताप्युपपन्नेति ।

ननु प्रयत्नपरिस्पन्दयोरन्यतरस्य करोत्यर्थत्वे कथं चैतन्यमूर्तिविरहात् तद्रहितेषु करोतेः प्रयोगः? उपचारत इति ब्रूमः । प्रयोगप्राचुर्याच्च नोपचारबुद्धिरिति सन्तोष्टव्यम् ॥

इदानीमस्मिन्पक्षे पूर्वपक्षवादिनोद्भावितान्दोषान्परिहर्तुकाम आह — तत्र यदुक्तम् 'धातुप्रत्यययोर्वाच्ये प्रतीयेते न हि क्रिये' इति, तथा 'सम्बन्धो नावकल्पेत द्वयोस्साध्याभिधायिनोः' इति, तथा 'न भावे नापि धात्वर्थे कार्ष्ठैरिति सगागमः । अक्रियात्वादन्यरोधात्,' इति; एतद्दूषणत्रयमनेन श्लोकेन परिहरति —

परोपाधिक्रियारूपो ज्ञायते न क्रियान्तरम् ।
सम्बन्धादेव साध्यत्वमतः करणसङ्गतिः ॥ इति ।

परोपाधिक्रियारूपो धात्वर्थः परोपाधिकमस्य क्रियारूपम् न स्वाभाविकम् प्रत्ययाभिधेयक्रियोपरागकृतम् । अतो न क्रियान्तरं ज्ञायते । यतश्च धात्वर्थस्य

---

1. रूपत्वात् (ग).

[1] **धात्वर्थस्य भावनामनुरञ्जयतः तद्विषयताप्रतीत्या[2] तत्परामर्शकृतं[3] तदन्तर्गतस्य [4] क्रियात्वमिति कुतः क्रियाद्वयप्रत्ययः?[5] न हि जातिगुणोपरक्तेषु द्रव्येषु तद्रूपभेदः ।**

प्रत्ययार्थसंबन्धादेव साध्यत्वम्, न स्वतः, अतः 'सम्बन्धो नावकल्पेत' इति प्रसङ्गः परिहृतः; सम्बन्धाभावे धात्वर्थसाध्यताभावप्रसङ्गात्। यतश्च भावनासम्बन्धादस्य साध्यत्वम्, अतः काष्ठादिना करणेन 'काष्ठैः पाकः' इति सम्बन्ध उपपद्यते । न च करणत्वाद्धात्वर्थस्य करणान्तरासङ्गतिराशङ्कनीया, करणस्यापि परोपाधिक्रियारूपतया करणसङ्गत्युपपत्तेरिति ॥

श्लोकस्यार्थं विवृणोति — **धात्वर्थस्य भावनामनुरञ्जयतस्तद्विषयताप्रतीत्या तत्परामर्शकृतं तदन्तर्गतस्य क्रियात्वमिति कुतः क्रियाद्वयप्रत्ययः? न हि जातिगुणोपरक्तेषु द्रव्येषु तद्रूपभेद इति ।**

गुणविशेषात्मकस्यापि धात्वर्थस्य भावनामनुरञ्जयतः विशिंक्ष (ष) तः तद्विषयताप्रतीत्या तदाकारताप्रतीत्या तत्परामर्शकृतं तत्सम्बन्धकृतं तदन्तर्गतस्य तस्यां भावनायां लीनस्याविभागमिवापन्नस्य क्रियात्वम्, न तु क्रियाया इव स्वत एव । तत्र कुतः क्रियाद्वयप्रत्ययप्रसङ्गः? तत्र दृष्टान्ताभिधानम् — **न हीत्यादि** । यथा द्रव्यस्य गौरिति रूपं गोजात्युपरागात्, न स्वतः, यथा च शुक्लरूपं शुक्लगुणोपरागात्, न स्वतः; न च द्रव्यजात्योः गोरूपं भिद्यते, गुणद्रव्ययोश्च शुक्लं रूपम्, द्रव्यस्य स्वतोऽतद्रूपत्वात्, तथा धात्वर्थस्य स्वतोऽसाध्यत्वान्न साध्यरूपप्रत्ययप्रसङ्ग इति।

---

1. धात्वर्थस्य खलु भावना (क, ग.)
2. प्रतीतेः तस्यां प्रतीत्यां तत्परामर्श (ग.)
3. कृतः (क.)
4. भावनात्वं क्रियात्वमिति (क, ग.)
5. प्रत्ययप्रसङ्गः (क.); न्धितयैव च साध्यता (ख.)

[1] **भावनासम्बन्धितयैव तस्य साध्यता न [2] तत्सम्बन्धं विहन्ति, तदभावे [3] तस्याप्यभावप्रसङ्गात् । अतश्च करणसम्बन्धोऽप्युपपन्नः, [4] भावनाविषयत्व-मनुपयतः करणतायोगात् [5] साध्यताप्रतीतेः क्रियारूपापत्तेः ।**

सम्बन्धादेवेत्यादि व्याचष्टे — **भावनासम्बन्धितयैव तस्य साध्यता न तत्संबन्धं विहन्ति तदभावे तस्याप्यभावात् (वप्रसङ्गात्) इति ।** भावनासम्बन्धकृतं यत्साध्यत्वं धात्वर्थस्य न (तत्) तत्सम्बन्धं विहन्ति, तदभावे तस्याप्यभावप्रसङ्गादिति साध्यत्वस्यैवाभावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

अतः करणसङ्गतिरित्येतद्व्याचष्टे — **अतश्च करणसम्बन्धोऽप्युपपन्नः, भावना-विषयत्वमनुपयतः करणतायोगात् साध्यताप्रतीतेः क्रियारूपापत्तेरिति ।** यतो भावनासम्बन्धकृतं धात्वर्थस्य साध्यत्वम्, अतः करणस्यापि करणान्तरेण काष्ठादिना सङ्गतिरुपपद्यते । यतो भावनाविषयतामनापन्नस्य करणता न विद्यते, तेनावश्यं धात्वर्थस्य भावनाकरणत्वाय भावनाविषयत्वमभ्युपगन्तव्यम् । भावनाविषयत्वे च साध्यतया क्रियारूपापत्तेः काष्ठादिकरणान्तरसङ्गतिरुपपद्यते । एवञ्च सति 'तेषामुत्पत्तौ' इति सूत्रं धात्वर्थाभिप्रायमुपपन्नं स्यादिति ।

यश्चात्र विक्लिदिपच्योः एकार्थत्वात् 'विक्लियन्ति पचन्तीति न विशेषः प्रकल्पते' इत्युक्ते कर्तृभेदादर्थभेद इति परिहारेऽभिहिते कर्तृलक्षणविकल्पेन

---

1. संवन्धेनैव (क.)
2. संवन्धमपि हन्ति (क.)
3. तस्या अप्यभावात् (क, ख.)
4. विषयतासुपयतः (ख); विषयत्वमनववत्वं (क.)
5. सत्ताप्रतीतेः (क.)

[1]प्रधानव्यापृतिर्यस्य धात्वर्थं [2]प्रत्यपीष्यते ।
स कर्तातः पचन्तीति विक्लिद्यन्तीति भिद्यते ॥ ५१ ॥

[3]न वै खल्वगुणतः धातुना अभिधीयमानव्यापारः कर्ता, येन प्रत्ययार्थः पर्यनुयुज्येत, अपि तु धात्वर्थं प्रत्यभिसंहितप्रधानव्यापारः,

धात्वभिहितव्यापार(त्वस्य) कर्तृलक्षणापादनेन कः प्रत्ययार्थ इति पर्यनुयोगः कृतः, तत्परिहारायाह —-

प्रधानव्यापृतिर्यस्य धात्वर्थं [4]प्रत्यपीष्यते ।
स कर्तातः पचन्तीति विक्लिद्यन्तीति भिद्यते ॥ इति ।

यदि धात्वभिहितव्यापारत्वं कतृलक्षणम्[5] स्यादेष दोषः । न च तत्कर्तृलक्षणम् । किं तर्हि? यस्य व्यापारः प्रत्ययेन धात्वर्थं प्रति प्रधानतया विशेष्यतया अभिधीयते स कर्तेति । अतो विक्लिद्यन्ति पचन्तीत्यर्थभेद उपपद्यते, क्वचित्तण्डुलादिव्यापारस्य धात्वर्थं प्रति प्रत्ययेनाभिधानात्, क्वचिद्देवदत्तव्यापारस्येति श्लोकस्यार्थः ।

अस्याविष्करणायाह — **न वै खल्वगुणतो धातुना अभिधीयमानव्यापारः कर्ता येन प्रत्ययार्थः पर्यनुयुज्येत, अपि तु धात्वर्थं प्रत्यभिसंहितप्रधानव्यापारः** इति ।

वै इति अक्षमां सूचयति । धात्वर्थः (र्थं) प्रत्यभिसंहितः विवक्षितः प्रधानतया यस्य व्यापारः स तथोक्तः ।

---

1. प्रधानं व्यापृतिः — पर्यनुयुज्येत ; अयं भागः न दृश्यते (क) मातृकायाम् ।
2. प्रसमीक्ष्यते (ग.)
3. न खलु (ख.)
4. प्रतीति । यदि (च.)
5. लक्षणं स्यात्, स्यादेषः (च.)

सर्वत्र धात्वर्थस्य कर्तृव्यापारं [1] लक्ष्यमभिधेयं वा प्रति विशेषणत्वात् । तेन विक्लिद्यन्तीति तण्डुलव्यापारस्य [2] ज्वलनावयवाभिघातजन्मनोऽवयवाश्रितस्य स्थाल्युदकाद्यनुसरणात्मकस्य धात्वर्थं प्रति प्रधानस्याभिधानम्, पचतीत्यत्र तु देवदत्तव्यापारस्याधिश्रयणादेः प्रत्ययेनाभिधानादर्थभेदः [3] कर्तृभेदश्च सिद्ध्यतीति न प्रत्ययार्थपर्यनुयोगावकाशः । [4] कथं पुनस्तुल्यार्थत्वात्पाचिना विक्लिदेः परेण प्रत्ययेन

धात्वर्थं प्रति भावनायाः प्राधान्यं दर्शयति — **सर्वत्र धात्वर्थस्य कर्तृव्यापारं लक्ष्यमभिधेयं वा प्रति विशेषणत्वादिति ।**

'किं करोति? पचति' इत्यादौ अभिधेयं प्रति विशेषणत्वम्, 'का क्रिया? पाकः' इत्यादौ लक्ष्यं प्रतीति प्रतिपत्तव्यम् । यथोक्तकर्तृलक्षणाभ्युपगमे सुपरिहरः पर्यनुयोग इत्याह — **तेन विक्लिद्यन्तीति तण्डुलव्यापारस्य ज्वलनावयवाभिघातजन्मनोऽवयवाश्रितस्य स्थाल्युदकाद्यनुसरणात्मकस्य (धात्वर्थं प्रति) प्रधानभूतस्याभिधानम् । पचन्तीति (तीत्यत्र तु) देवदत्तव्यापारस्ये (स्याधिश्रयणादेः प्रत्ययेनाभिधानादर्थ) त्यर्थभेदः कतृभेदश्च सिद्ध्यतीति न प्रत्ययार्थपर्यनुयोगावकाश** इति ।

विक्लिद्यन्तीत्यत्र तण्डुलव्यापारस्याभिधानम् । तस्य विशेषणं—ज्वलनावयवाभिघातजन्मन इति । ज्वलनस्यावयवैर्योऽभिघातो वेगवान्संयोगः तेन लब्धजन्मन इति । तस्य विशेषणान्तरम् — अवयवाश्रितस्येति । तण्डुलावयवाश्रितस्य अवयावयविनोरभेदात्तण्डुलव्यापारनिर्देशार्हस्य साक्षात्तण्डुलसम्बन्धिनो वा स्थाल्युदकाद्यनुसरणात्म-

---

1. अभिधेयं लक्ष्यं च (ग.)
2. ज्वलनाभिघातजन्मनोऽवयवाधेयं वा प्रति विशेषणत्वात् । श्रितस्य स्थाल्युद्धरणसंचरणात्मनो वा प्रधानभूतस्याभिधानात् पचतीति देवदत्तव्यापाराभिधानादर्थभेदः (ख.)
3. श्चास्तीति (क, ख.)
4. 'कथं' (ख.) नास्ति

तण्डुलव्यापार[1] एव प्रयोक्तृभिः विवक्ष्यते, न देवदत्तव्यापारोऽपि पचेः परेणै(णे)व ? प्रकृतीनां रूपभेदात्तुल्यार्थत्वेऽपि स्वार्थे प्रत्ययस्य शक्तिभेदात् ।

भार्या दारा जलान्याप एकार्थत्वेऽपि दृश्यते ।
प्रकृते रूपभेदेन प्रत्यययार्थो विशेषवान् ॥ ५२ ॥

कस्य धात्वर्थं प्रति प्रधानस्याभिधानम् । पचतीत्यत्र तु देवदत्तव्यापारस्याधिश्रयणादेः प्रत्ययेनाभिधानादर्थभेदः कर्तृभेदश्च सिद्ध्यतीति न प्रत्ययार्थपर्यनुयोगावकाश इत्यभिप्रायः ।

अत्र चोदयति — **कथं पुनस्तुल्यार्थत्वात्पाचिना विक्लिदेः परेण प्रत्ययेन तण्डुलव्यापार एव प्रयोक्तृभिर्विवक्ष्यते, न[2] देवदत्तव्यापारोऽपि पचेः परे(णै)णेवेति ।**

उत्तरमाह—**प्रकृतीनां रूपभेदात्तुल्यार्थत्वेऽपि स्वार्थे प्रत्ययस्य शक्तिभेदादिति** । प्रकृतीनां रूपभेदात्तुल्यार्थत्वेऽपि तत्परस्य प्रत्ययस्य शक्तिवैचित्र्यमुपपद्यते इति ।

अत्र दृष्टान्तमाह —

भार्या दारा जलान्याप एकार्थत्वेऽपि दृश्यते ।
प्रकृते रूपभेदेन प्रत्ययार्थो विशेषवान् ॥ इति ।

भार्या दारा इत्यत्र जलान्याप इत्यत्र च तुल्यार्थत्वेऽपि प्रकृतिरूपभेदात् प्रत्ययस्य बहुवचनस्यार्थो विशेषवानिति ।

---

1. एव विवक्ष्यते (ख, ग.)
2. व्यापारोऽपीति । अयमर्थः — पचिनातुल्यार्थोऽयं ………… परेण प्रत्ययेन तण्डुलव्यापार एव प्रयोक्तृभिर्विवक्ष्यते (छ.)

जलानीति प्रकृत्यर्थसमवायि तदेकार्थसमवायि वा बहुत्वं बहुवचनार्थः, तथा भार्या इति। आपो दारा इति [1] तु प्रकृत्यर्थावयवसमवायि तदाश्रयैकार्थसमवायि (वा), [2] प्रकृतिरूपभेदात्तदपेक्षत्वात्प्रत्ययस्याभिधानशक्तेः [3] ।

एतद्व्याचष्टे — **जलानीति प्रकृत्यर्थसमवायि तदेकार्थसमवायि वा बहुत्वं बहुवचनार्थः, तथा भार्या इति । आपो दारा इति तु प्रकृत्यर्थावयवसमवायि तदाश्रयैकार्थसमवायि वा प्रकृतिरूपभेदात् तदपेक्षत्वात्प्रत्ययस्याभिधानशक्तेरिति ।**

अयमर्थः — जानातीति (जलानीति) यद्बहुवचनं तत्प्रकृत्यर्थसमवायि बहुत्वमाचष्टे, व्यक्तिबहुत्वमाचष्टे इत्यर्थः । एतच्च व्यक्तिपक्षाङ्गीकरणेनोक्तम् । **तदेकार्थसमवायि वेति** । प्रकृत्येकार्थसमवायि वेत्यर्थः । इदन्तु जातेः प्रकृत्यर्थत्वमङ्गीकृत्योक्तम् । जातेर्व्यक्तिबहुत्वस्य च व्यक्तिषु समवायादेकार्थसमवायोऽस्तीति । अयमेव न्यायो भार्या इत्यत्रापि । आपो दारा इति त्व (इत्यत्र त्व) स्ति विशेषः । अत्र प्रकृत्यर्थावयवसमवायि बहुत्वं बहुवचनार्थः । एतदपि पूर्ववत् व्यक्तिशब्दार्थपक्षाङ्गीकरणेनोक्तम् । तदाश्रयैकार्थसमवायीति च जातिशब्दार्थपक्षाङ्गीकरणेनोक्तम् [4] । तस्य प्रकृत्यर्थस्य जात्यात्मन आश्रयो व्यक्तिः अवयवीत्यर्थः । तेन प्रकृत्यर्थाश्रयेणावयविना सहैकार्थसमवायि अवयवबहुत्वमर्थः । वा शब्दश्चात्र पूर्वत्र च व्यवस्थितविकल्पार्थः ।

ननु कथमवगम्यते आपो दारा इत्यत्रावयवबहुत्वं बहुवचनार्थः, न पुनरितरत्रेव व्यक्तिबहुत्वमिति? तथा प्रयोगदर्शनात् । एकस्मिन्नपि ह्यब्बिन्दौ आप इत्येव प्रयोगा दृश्यन्ते, एकस्यामपि च जायायां दारा इत्येव । तस्मादवयवबहुत्वमेव तत्र बहुवचनार्थः ।

---

1. 'तु' नास्ति (क.)
2. प्रकृतीनां रूप (क, ग.)
3. अभिधानरूपभेदाच प्रत्यक्षात् तथेहापि (क, ख.)
4. 'उक्तं' नास्ति (छ.)

तथेहापि पचिपरो धात्वर्थैकार्थसमवायिनं व्यापारं कर्मकर्तृविषयः प्रत्यय आह ; [1]भिन्नाश्रयं वा अन्यत्र । विक्लिदिपरस्तु प्रकृत्यै (त्यर्थै) कार्थसमवायिनमित्यनवद्यम्[2] ।

ननु सत्यपि प्रकृतिभेदे प्रत्ययरूपभेदाभावात्कथं तदभिधानशक्तिभेदः इत्याशङ्क्याह — **प्रकृतिरूपभेदादित्यादि** । तदपेक्षत्वात् प्रकृत्यपेक्षत्वात्प्रत्ययस्याभिधानशक्तेरित्यर्थः ।

दृष्टान्तोपदर्शितन्यायं दार्ष्टान्तिके योजयति — [3]**तथेहापि पचिपरो धात्वर्थैकसमवायिनं व्यापारं कर्मकर्तृविषयं (यः) प्रत्यय आह ; भिन्नाश्रय (यं वा) श्चान्यत्र । विक्लिदिपरस्तु प्रकृत्यै (त्यर्थै) कार्थसमवायिनमित्यनवद्यमिति ।**

कर्मकर्तृविषय इति । पच्यन्ते स्वयमेव तण्डुला इति धात्वर्थैकार्थसमवायी तण्डुलगतो व्यापारः प्रत्ययार्थः । पचतीत्यत्र तु प्रकृत्यर्थविक्लित्त्याश्रयातिरिक्तदेवदत्ताद्याश्रयम्[4] । विक्लिद्यन्तीत्यत्रापि प्रकृत्यर्थैकार्थसमवायीत्यर्थभेद[5] उपपद्यते इत्यभिप्रायः ।

यत्पुनरुक्तम् — 'कर्मणा च करोत्यर्थो व्याप्तोऽतस्तदयोगतः । तदभावः' इति ;

---

1. भिन्नप्रत्ययश्चान्यम् (क.)
2. इति निरवद्यम् (क, ख.)
3. तथेहापीत्यादि (च.)
4. देवदत्ताश्रयः (च.)
5. यीत्येवमर्थ (छ.)

अग्निं चिनुत इत्यत्र स्वं यज्ञं यजतीति च ।
दर्शनात्कर्मयोगस्य [1] नाभावस्तदभावतः ॥ ५३ ॥

धात्वर्थस्य हि [2] चयनस्येष्टकाः स्थलं वा [3] अव्यवधानात्कर्म, न व्यापारान्तरव्यवधीयमानो व्यभिचार्यग्निः । स तु भावनाकर्म । अग्निशब्दश्च

तत्राह —

अग्निं चिनुत इत्यत्र स्वं यज्ञं यजतीति च ।
दर्शनात्कर्मयोगस्य नाभावस्तदभावतः ॥

अग्निश्चिनुते इत्यादौ कर्मयोगस्य दर्शनात् कर्म [र्मा] भावहेतोरसिद्धत्वान्न करोत्यर्थस्याभावश्शक्यानुमान इत्यर्थः ।

एतद्विवृणोति— [4] **धात्वर्थस्येष्टकाः स्थलं वा अव्यवधानात् कर्म, न व्यापारान्तरव्यवधीयमानो व्यभिचार्यग्निः । स तु भावनाकर्मेति ।**

अयमाशयः — अग्निमिति द्वितीयया अग्नेः कर्मत्वं गम्यते । तच्च भावनाकर्मत्वम्, चयनधात्वर्थस्यान्यकर्मकत्वात् इष्टकाः चयनस्य कर्म स्थलं वा । यदेष्टकादि (तिरिक्तं) स्थलं नाम द्रव्यं न जायत इति पक्षः, तदा [5] इष्टका एव कर्म । द्रव्यजन्मपक्षे स्थलमिति व्यवस्थितो विकल्पः । तत्र हेतूक्तिः **अव्यवधानादिति** ।

अव्यवधानं हि भवतीष्टकानां स्थलस्य वा चयने, न त्वग्निः चयने कर्म भवितुमर्हति, [6] व्यापारान्तरव्यवहितत्वाद्व्यभिचाराच्च । भवति हि व्यापारान्तरमन्तरा

---

1. तदभावकः (क.)
2. 'हि' नास्ति (ख.)
3. धानान्नव्यापार (क, ख.)
4. धात्वर्थैत्यादि (च.)
5. इष्टका हि चयनस्य कर्म (छ.)
6. व्यवहितत्वात् अतो भावनाकर्मैवाग्निः । भावनायामन्तराचयनमग्निश्च (छ.)

न स्थलवचनः अपि तु ज्वलनवचनः । एवं ह्युक्तम् — ‘अत्र ह्येष प्रसिद्धः’ [1] इति । ‘स्वं यज्ञं यजति’ [2] इति तु न भावनातोऽन्यत्र कर्मत्वमिति [3] वर्णितम् ।

चयनमग्निं च स्थलस्थापनादिलक्षणम् । व्यभिचरति चाग्निश्चयनम् । सत्यपि तस्मिन्नसति व्यापारान्तरेऽभावात् । अतो भावनाकर्मैवाग्निः । भावनायाश्च चयनोपक्रमस्थलस्थापनादि-पर्यन्तायाः पूर्वापरीभावेनैकस्या एवावस्थानं (नात्) न व्यापारान्तरव्यवधानं व्यभिचारो वा अग्नेरिति ।

नन्वग्निशब्दस्य स्थलवचनत्वान्न व्यवधानं व्यभिचारो वा अग्नेरित्याशङ्क्याह — [4] **अग्निशब्दो न स्थलवचनः अपि तु ज्वलनवचन इति ।**

तत्र भाष्यमुदाहरति — **एवं ह्युक्तं—अत्र ह्येष प्रसिद्ध इति** । तस्मादग्निश्चिनुते इति अयमर्थः — स्थलं चिन्वंश्चयनेनाग्निं भावयतीति । स्वं यज्ञं यजतीत्यादि व्याचष्टे — **स्वं यज्ञं यजतीति तु न भावनातोऽन्यत्र कर्मत्वमिति वर्णितमिति ।**

यज्ञमिति द्वितीयानिर्दिष्टं यज्ञस्य यत्कर्मत्वं न तद्भावनातोऽन्यत्र धात्वर्थे, अपि तु भावनायामेव, स्वात्मनि क्रियाकारकभावानुपपत्तेः एकस्यैव यज्ञस्य क्रियात्वं कर्मत्वं च नोपपद्यत इति । एतच्च वर्णितं पुरस्तात् — [5] ‘तदेव तस्य करणं न वै कर्म च कल्पते । भावनां संगिरन्त्येते(न्तेऽतो) धात्वर्थव्यतिरेकिणीम्’ इत्यत्र । तथा महाभाष्येऽपि

---

1. इति भाष्यकारेण (ग, घ, ङ.)
2. यजतीति न (क, ख.)
3. दर्शितम् (क, ख, ग.)
4. अग्निशब्देत्यादि (च.)
5. तदेवेत्यादिना (च.)

तथा महाभाष्ये कर्मद्वयसम्बन्धो विक्लित्तेर्भावनाभेदेनैव[1] दर्शितः — 'इह तावत्तण्डुलानोदनं पचतीति, द्व्यर्थः पचिः, तण्डुलान्विक्लेदयन् ओदनं निर्वर्तयति' इति[2] ।

प्रयोजकक्रियामाहुः कर्तृव्यापारगोचराम् ।
कर्तृव्यापारविषयो धातोरर्थो विवक्ष्यते ॥ ५४ ॥

विक्लित्ति (त्तेः) भावनाभेदेन कर्मद्वयसम्बन्धो दर्शित इत्याह — **तथा महाभाष्ये कर्मद्वयसम्बन्धो विक्लित्ति (त्तेः) भावनाभेदेन दर्शित इति ।**

भाष्यग्रन्थम् उदाहरति — **इह तावत्तण्डुलानोदनं पचतीति, द्व्यर्थः पचिः, तण्डुलान् (विक्लेदयन्) ओदनं निर्वर्तयतीति ।** 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यत्रोक्तम् — 'अथेह कथं भवितव्यम्, तण्डुलानोदनं पचतीति आहोस्वित् तण्डुलानामोदनं पचतीति(इति) प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् — 'उभयथा भवितव्यम् इह तावत्' इयादि । तत्र विक्लित्तेः तण्डुलाः कर्म भावनायास्त्वोदन इति दर्शितम् । ओदनस्यैव कर्मत्वे तण्डुलानामिति स्यात्, न तण्डुलानिति । पचिश्च व्यर्थः । निर्वर्तयतीति च स्यात् । तण्डुलानामेव कर्मत्वे ओदनमिति व्यर्थः (र्थम्) । तस्मादुभयोस्तण्डुलौदनयोरुभयत्र विक्लित्तौ भावनायां च कर्मत्वमित्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षे सिद्धान्ते चायं विशेषः — पूर्वपक्षे तु धातुरेव सर्वव्यापारवाची । सिद्धान्ते तु धातुरेकत्र व्यापारे वर्तते परस्मिन्प्रत्ययः । अपरोऽपि विशेषः — स्वत एव साध्यात्मा धात्वर्थः क्रियारूपः कारकैः सम्बध्यत इति पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु स्वयमक्रियारूपगुणविशेषात्मा प्रत्ययाभिधेयक्रियोपरागादापन्नक्रियाभावः कारकैः संबध्यते इति ।

यत्पुनरुक्तं 'तुल्यार्थत्वं भावयति भवतीति प्रसज्यते' इति, तत्राह —

प्रयोजकक्रियामाहुः कर्तृव्यापारगोचराम् ।
कर्तृव्यापारविषयो धातोरर्थो विवक्ष्यते ॥

---

1. संबन्धाद्विक्लित्तेः (ख.)
2. यद्यपि द्व्यर्थः पचिरित्युक्तम् । द्वौ तावद्व्यापारौ कर्मान्वयगोचरौ दर्शितौ । तत्रोदनं निर्वर्तयतीति यथा प्रत्ययार्थस्तथा प्रतिपादितम्' — इत्यधिकं दृश्यते (क, ख, ग) मातृकासु.

[1]स्वव्यापारे सर्वस्य (कर्तृत्वात् अन्यथा कारकत्वायोगात्) नियोगात्कर्तृ-व्यापारविषयः प्रेरणादिः प्रयोजककर्तृव्यापारो णिजर्थः, धात्वर्थविषयः कर्तृव्यापारस्तिङर्थ इति न भवति भावयत्योस्तुल्यार्थतेति[2]।

[3]तदेवं भावनार्थत्वादाख्यातप्रत्ययस्य हि।
यागेन भावयेत्स्वर्गमित्यर्थः [4]शब्दनिर्मितः ॥ ५५ ॥

भावयतीत्यत्र प्रयोजकव्यापारं णिजाचष्टे, भवतीत्यत्र तु कर्तृव्यापारं तिङिति न तुल्यार्थत्वप्रसङ्गः। कः पुनः प्रयोजकव्यापारः? को वा कर्तृव्यापारः इति?। उच्यते — कर्तृव्यापारविषयः प्रयोजकव्यापारः, धात्वर्थविषयः कर्तृव्यापार इति। एतदुक्तं भवति — भवने व्याप्रियमाणो घटो णिजर्थस्य प्रयोजकव्यापारस्य विषयः, तिङभिधेयस्य घटकर्तृकस्य व्यापारस्य तदेकार्थसमवायी भवनं नाम धात्वर्थो विषय इति।

एतदेवोपपादयति—[5]**स्वव्यापारे सर्वस्य कर्तृत्वात्, अन्यथा कारकत्वायोगात् कर्तृव्यापारविषयः (प्रेरणादिः) प्रयोजकव्यापारो णिजर्थो धात्वर्थविषयः कर्तृव्यापार-स्तिङर्थ इति न भवति भावयतीति (यत्योस्तु) तुल्यार्थतेति।** स्वव्यापारे सर्वस्येत्यनेनासतो घटस्य कर्तृत्वाशङ्कां परिहरति। नात्यन्तमसत्त्वं घटस्योत्पत्तेः प्रागपीत्यभिप्रायः। तस्मादेवमुक्तेन न्यायेन णिजर्थस्य तिङर्थस्य व्यापारस्य (च) भेदान्नभवति भावयतीति तुल्यार्थताप्रसङ्ग इति।

इदानीं धात्वर्थातिरिक्तप्रत्ययाभिधेयभावनासमर्थनस्य फलं दर्शयति —

[6]**तदेवं भावनार्थत्वादाख्यातप्रत्ययस्य हि।
यागेन भावयेत्स्वर्गमित्यर्थः शब्दनिर्मितः ॥**

---

1. स्वव्यापारविषयः प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः (क, ख.)
2. भावयतीति तुल्यार्थत्वम् (क, ख.)
3. तदित्थं (क, ख.)
4. शब्दगोचरः (क, ख.)
5. स्वव्यापारेत्यारभ्य तुल्यार्थतेत्यन्तेन (च.)
6. तदेवमित्यादिना (च.)

[1] **तत्कथम् ?**

अपेक्षितत्वाद्भाव्यस्य कामशब्दा हि तत्पराः ।
विशेषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितम् ॥ ५६ ॥

[2] **यद्यपि स्वर्गादयः पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयन्ते, तथापि कामश्रुतयः तत्प्रधानाः, 'दण्डी प्रैषानन्वाह', 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति**

ननु स्वर्गस्य भाव्यताप्रतीत्यभावात् सत्यामपि प्रत्ययवाच्यायां भावनायां नैषोऽर्थः सिद्धयति इत्यभिप्रायेण पृच्छति — **तत्कथमिति** ।

उत्तरमाह — **अपेक्षितत्वाद्भाव्यस्य कामशब्दा हि तत्पराः ।**
विशेषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितम् ॥

अयमर्थः — यस्मात्कामि(म)शब्दाः फलसमर्पणपराः, भाव्यस्य भावनापेक्षि-(त)त्वात्, तस्माद्यागेन भावयेत्स्वर्गमित्येषोऽर्थः शब्दनिर्मित इति ।

तदेतद्व्याचष्टे—**यद्यपि स्वर्गादयः पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयन्ते तथापि कामि(म) श्रुतयस्तत्प्रधानाः, 'दण्डी प्रैषानन्वाह' 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति दर्शनादिति ।** यद्यपि 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ स्वर्गादीनां पुरुषविशेषणतया श्रवणम्, न स्वप्रधानतया, तथापि कामश्रुतयस्तत्प्रधानाः, फलस्य भावनया अपेक्षितत्वात् आकाङ्क्षा-निबन्धनत्वाच्च सम्बन्धस्य । दृश्यते च विशेषणप्रधानत्वं 'दण्डी प्रैषानन्वाह' 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यादौ, विशेषणमात्रस्याप्राप्तत्वेन विधानार्हत्वात्, प्रैषानुवचनस्य 'मैत्रावरुणः प्रैषानन्वाह' इति प्राप्तत्वात्, ऋत्विक्प्रचरणस्यापि विकृतावतिदेशतः प्राप्तत्वाद्विधानानर्हत्वात् इति ।

---

1. तत्कथं नास्ति (क, ख.) ; कथं कर्मेतिचेत् (ग.)
2. यद्यपि च (क, ख.)

दर्शनात् । कुतः ? [1] भावना (न) या भाव्यस्यापेक्षितत्वात् स्वर्गादीनां च काम्य-(मान) तया भाव्यत्वप्रतीतेः [2] द्वितीयान्तप्रयोग इव तयापि [3] इष्टत्वप्रतिपादनात् । तेन पुरुषप्रतीतिः [4] स्वर्गकामपदेऽनुवादः । [5] स्वर्गमित्येतावद्विधित्सितम्,

कुत इति पूर्वाभिप्रायेण पृच्छति । उत्तरमाह — [6] **भावना (न) या भाव्यस्यापेक्षितत्वात् स्वर्गादीनां काम्यमानतया भाव्यत्वप्रतीतेरिति ।** भावना हि भाव्यप्रचर(प्रवण)णस्वभावा पदान्तरलभ्यं विशेषमाकाङ्क्षति। स्वर्गादयोऽपि कामनाविषयतया अवगतसाध्यभावाः कमपि भावनाविशेषं पदान्तरलभ्यमभिलषन्ति। ततश्चाकाङ्क्षासत्तियोग्यताभिर्भवति सम्बन्धावगम इति । **द्वितीयान्तप्रयोग** इवेति दृष्टान्तः । स्वर्गमिति द्वितीयान्तप्रयोगे यथा स्वर्गस्य साध्यत्वं गम्यते तथेहापीत्यर्थः ।

द्वितीयान्तप्रयोगविषयेण कामनाविषयस्य साम्यं दर्शयति — **तयापीष्टत्वप्रतिपादनादिति ।** तयापि द्वितीयया इष्टत्वमीप्सिततमत्वं प्रतिपाद्यते। अपिशब्देन स्वर्गकामपदेनापि इष्टत्वप्रतिपादनात्तुल्यतेत्यर्थः ।

यस्माच्च भाव्यसमर्पणपरं स्वर्गकामपदम्, तस्मात्पुरुषस्य कामयितुः प्रतीतिरनुवादः, भावनयैव भावकस्य पुरुषस्यावगतत्वादित्येतदाह — [7] **तेन पुरुषप्रतीतिः स्वर्गकामपदेऽनुवादः । स्वर्गमित्येतावद्विधित्सितम्, भाव्यविशेषपरत्वात् इति ।**

---

1. भावनायां (ग.)
2. द्वितीयाप्रयोग (क, ख.)
3. इष्टप्रतिपादनात् (ख.)
4. कामादिपदे (क, ख.)
5. विधित्सितः (क)
6. भावनाया इत्यादि (च.)
7. तेनेत्यादि (च.)

भाव्यविशेषपरत्वात्, धात्वर्थस्य[1] श्रौतस्यापि विधिज्ञानविरोधादकर्मत्वात्[2]। करणत्वेऽपि श्रुत्यनुग्रहादविरोधात्, शास्त्राधीनत्वाद्योग्यायोग्यत्वयोरज्ञानात्,

ननु च धात्वर्थ एव श्रौतत्वाद्भाव्यो भविष्यति, समानपदोपादानात् सन्निहिततरो हि धात्वर्थः, स्वर्गस्तु पदान्तरसन्निधानाधीनसम्बन्धः । अतः प्रथमतरं धात्वर्थः साध्यतया सम्बध्येतेत्याशङ्क्याह — **धात्वर्थस्य च श्रौतस्यापि विधिज्ञानविरोधादकर्म[क]त्वात् इति।** यद्यपि श्रौतो धात्वर्थः, वाक्यलक्षणश्च स्वर्गः, तथापि विधिविज्ञानविरोधान्न भाव्यो भवितुमर्हति। विधिर्हि श्रेयस्साधना (नता) त्मा तिङभिधेयभावनासम्बन्धी प्रतीयमानो न धात्वर्थस्य भाव्यत्वेऽवकल्पते, तस्याश्रेयोरूपत्वात् । स्वर्गभाव्यत्वे तु न श्रेयस्साधना (नता)त्मविधिविज्ञानं विरुद्ध्यते, तस्य श्रेयोरूपत्वादिति ।

नन्वेवं सति धात्वर्थस्य श्रौतत्वं विरुद्ध्यत इत्याशङ्क्याह — [3]**करणत्वेऽपि श्रुत्यनुग्रहादविरोधादिति** । करणस्यापि भाव्यत्वात्प्रच्युतस्यापि भावनामनुरञ्जयतः करणत्वमुपेयते । ततश्च करणत्वेनाङ्गीकृते धात्वर्थे श्रुतिर्न विरुद्ध्यते, अन्वयमात्रेणापि भावनासम्बन्धश्रुत्युपपत्तेः तद्विरोधाभावादिति ।

ननु नाकाङ्क्षासन्निधिभ्यामेव केवलाभ्याम् अन्तरेण योग्यतामन्वपेता (न्वयो) भवति, योग्यत्वं च धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वेनान्वये नास्ति, अनिष्पन्नत्वात्, निष्पन्नस्यैव च करणत्वोपलम्भादित्याशङ्क्याह — **शास्त्राधीनत्वाद्योग्यत्वस्य अयोग्यत्वाज्ञानादिति** । यागादीनां स्वर्गादिसाधनभावे यद्योग्यत्वज्ञानम् [न] तच्छास्त्राधीनम्, न प्रमाणान्तरेण ज्ञातुं शक्यते अस्ति नास्तीति वा । यत्त्वनिष्पन्नस्य करणत्वा (त्व) न्नोपपद्यत

---

1. धात्वर्थस्य च (क, ख.)
2. अकर्म(क)ता (क, ख.)
3. करणत्वेऽपीत्यादि (च.)

(योग्यत्वस्य अयोग्यत्वाज्ञानात्) सर्वफलभावनानां[1] **च धात्वर्थविशेषसाधनत्वात् ।**

स्यान्मतम् — स्वर्गादिविशेषणपरत्वेऽपि[2] **गुणभावः स्वर्गादेः स्यात् । न,**[3] **भाव्यस्य प्रथममपेक्षणात्, साधनेषु चोपचारादिच्छायाः ।**

इति, तदसत्; निष्पन्नस्य करणत्वाभ्युपगमात् । निष्पद्यते हि यागः कर्तृव्यापारेण । निष्पादितस्य च तस्यापूर्वद्वारेण फलसाधनभाव इति नायोग्यत्वज्ञानमस्ति । न चैतदप्रसिद्धं लोक इत्याह — **सर्वफलसाधनानां (भावनानां) धात्वर्थविशेषसाधनत्वादिति ।** लौकिकानामपि भावनानामेवंभावान्नेहास्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः ।

तत्र शङ्कते — **स्यान्मतं स्वर्गादिविशेषणपरत्वेऽपि गुणभावः स्वर्गादेः स्यादिति ।** स्वर्गकामादिपदानां दण्डिलोहितोष्णीषादिपदवत् सत्यपि विशेषणपरत्वे स्वर्गादीनां प्राधान्यं दुर्लभम्, गुणभावेनैव प्रतीतेः । असति च प्राधान्ये भाव्यत्वं दुरुपपादम्, भाव्यप्रधानत्वाद्भावनाया इति ।

परिहरति — **न, भाव्यस्य प्रथममपेक्षणादिति** । भाव्यं प्रथममपेक्षते भावना, तत्प्रवणस्वभावत्वात्, पश्चात्साधनं तदनुग्राहकं च । अतो भावनया भाव्यस्य प्रथममपेक्षितत्वात् अपेक्षानिबन्धनत्वाच्च सम्बन्धस्य पुरुषविशेषणस्यापि स्वर्गादेः भाव्यत्वेनैव सम्बन्धावगमात् प्राधान्यमिति ।

इतश्च भाव्यत्वेनान्वयः स्वर्गादीनामित्याह — **साधनेषू(षु चो) पचारादिच्छाया इति ।** इच्छाविषयत्वं स्वर्गादीनामवगम्यमानं भाव्यत्वे सत्यनुपचरितं स्यात्, साधनत्वे त्विच्छाया उपचारप्रसङ्गादिति ।

---

1. 'च' नास्ति (ग.)
2. विशेषणवत्त्वेऽपि गुणभाव एव (क, ख.)
3. 'न' नास्ति (क.)

ननु न [1] भाव्यप्रतिपत्तिप्रधानाः [2] कामश्रुतयः, अपि तु नियोज्यविशेष-[3] प्रतिपादनपराः । अन्यथा कस्यायमुपदेशः, को नियुज्यते, कस्येदं [4] कर्तव्यम्, इत्यज्ञानात्सापेक्षमसमाप्तमप्रतिपत्तिकरमेव [5] शास्त्रं स्यात् ।

नैतत्सारम्, यतः —

अत्र कश्चिन्मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते — **ननु न भाव्यप्रतिपत्तिप्रधानाः कामि (म) श्रुतयः अपि तु नियोज्यविशेषप्रतिपादनपराः अन्यथा कस्यायमुपदेशः को नियुज्यते कस्येदं कर्तव्यम् इत्यज्ञानात्सापेक्षमसमाप्तमप्रतिपत्तिकरमेव शास्त्रं स्यादिति ।**

अयमाशयः — न फलसमर्पणपराः स्वर्गकामादिश्रुतयः, अपि तु नियोज्य-विशेषणा(षा)र्पणपराः । असमर्पिते हि नियोज्यविशेषे कस्यायमुपदेश इति न ज्ञायते । यस्यायमुपदेशः स नियोज्यः, यश्च नियोज्यः स ममेदं कर्तव्यमिति प्रतिपद्यते; (अ) प्रतिपन्ने च नियोज्ये कर्तव्यमिति प्रतिपत्तुरभावादप्रतिपात्तिकरं शास्त्रमनर्थकं स्यात् इति ।

अथवा दर्शनभेदापेक्षयेदं व्याख्येयम् । कस्यायमुपदेश इति उपदेशविधिवादिन मतमाश्रित्योक्तम् । को नियोज्य इति नियोगविधिवादिनाम् । कस्येदं कर्तव्यमिति कर्तव्यताप्रतिभाविधिवादिनामिति ।

एतन्निराकरोति — **नैतत्सारम्, (यतः —)**

---

1. भाव्यभेद (ग.)
2. पत्तिपराः (क, ख.)
3. प्रातिपात्ति (क.)
4. कर्मेत्यज्ञानात् (क); कर्तव्यमित्यपरिज्ञानात् (ग.)
5. मपरिसमाप्तम् (क, ग.)

प्रतीयते [1] नियोगोऽर्थात्समर्थस्य फलार्थिनः ।
अन्यथा ह्यसमर्थानां दुर्वाराधिकृतिर्भवेत् ॥ ५७ ॥

[2] योऽपि हि शब्दान्नियोज्यविशेषावसायं मन्यते सोऽपि [3] नियोज्यविशेषप्रतिपत्तौ सामर्थ्यमुपैति । अन्यथा शब्दवशेन शक्तिकल्पनायामन्धादीना- [4] मप्यत्रार्थेऽधिकारः स्यात् । सत्यपि चेच्छब्दे [5] सामर्थ्यमुपाश्रीयते नियोज्यावगमे तदसत्येवास्तु । तस्माद्यो नियोगार्थं प्रतिपत्तुं तद्विषयं चानुष्ठातुं समर्थः फलार्थी च स नियोज्यः, असमर्थस्यानर्थिनोऽशक्येऽनभिलषिते(वा) [6] यागे प्रवर्तनायोगात् ।

प्रतीयते नियोगोऽर्थात्समर्थस्य फलार्थिनः ।
अन्यथा ह्यसमर्थानां दुर्वाराधिकृतिर्भवेत् ॥ इति ।

अयमर्थः — अन्तरेणापि शब्दमर्थादेव साङ्गप्रधानप्रयोगसमर्थः फलार्थी च प्रतीयते । अन्यथा सामर्थ्यानपेक्षणेऽसमर्थानामन्धबधिरादीनामधिकारो दुर्वारः स्यादिति कामश्रुतीनां भाव्यविशेषार्पणपरत्वेऽपि न कश्चिद्दोष इति ।

एतद्विवृणोति—योऽपि शब्दान्नियोज्यविशेषं(षावसायं) मन्यते सोऽपि नियोज्यविशेषप्रतिपत्तौ सामर्थ्यमुपैति । अन्यथा शब्दवशेन शक्तिकल्पनायामन्धादीनामप्यत्रार्थेऽधिकारः स्यात् । सत्यपि चेच्छब्दे सामर्थ्यमुपाश्रीयते नियोज्यावगमे तदसत्येवास्तु । तस्माद्यो नियोगार्थं प्रतिपत्तुं (तद्विषयं चानुष्ठातुं) समर्थः फलार्थी च स नियोज्यः, असमर्थस्यानर्थिनोऽशक्येऽनभिलषिते वा (यागे) प्रवर्तनायोगात् इति ।

1. नियोगार्थात् (क, ख.)
2. योऽपि हि शब्दो (क, ख.)
3. विशेषावगमे (ख.)
4. अनिवार्योऽधिकारः (क, ख.)
5. सामर्थ्यमुपैति तदसत्येवास्तु (क, ख.)
6. लषिते चार्थे (ख.)

किञ्च —

अतत्परत्वे [1] फलता (स्वर्गादे) पश्वादेर्नास्ति शब्दतः ।
न सामर्थ्यादनुष्ठानं नियोगैकनिबन्धनम् ॥ ५८ ॥

[2] यदि स्वर्गकामादिश्रुतयो न फलभेदाधिगमनपराः न शब्दवती फलता स्वर्गादीनाम्; नापि [3] सामर्थ्यतः, अनुपपद्यमानाभावात् ।

अयमभिप्रायः — शब्दान्नियोज्यविशेषलाभं मन्यमानेनापि सामर्थ्यमपेक्षितव्यमन्धबधिराद्यधिकारनिवारणाय । अपेक्षितं चेत्सामर्थ्यं तदेवानपेक्ष्य शब्दं फलार्थितासहायं अधिकारम (कारा) ध्यवसायकारणं सम्पद्यते । अतोऽन्यत एव लभ्यमानत्वान्नियोज्यस्य न शब्दापेक्षेत्यन्यलभ्यत्वादधिकारिणो न स्वर्गकामादिपदसमर्पणीयता युक्तेत्युक्तम् ।

इदानीं फलस्या(न)न्यलभ्यत्वात् तत्समर्पणीयत्वमवश्याश्रयणीयमित्याह —

किञ्च —

अतत्परत्वे फलता(स्वर्गादे)पश्वादेर्नास्ति शब्दतः ।
न सामर्थ्यादनुष्ठानं नियोगैकनिबन्धनम् ॥ इति ।

अयमभिप्रायः — अतत्परत्वेऽफलपरत्वे नियोज्यविशेष[ण]परत्वे कामश्रुतीनाम् पश्वादीनां फलता न शाब्दी, शब्दस्यान्यपरत्वात् । अथ सामर्थ्यात्फलसम्बन्धः सिद्ध्यति नियोज्यविशेष इवास्मत्पक्षे, तदपि न, फलकल्पनया विना अनुपपद्यमानस्य कस्यचिदभावात् । अनुष्ठानं नोपपद्यते फलेन विनेति चेत् — न, नियोगनिबन्धनत्वादनुष्ठानस्य नैमित्तिकनिषेधाधिकारयोरिवेति ।

श्लोकार्थाविष्करणायाह — यदि स्वर्गकामादिश्रुतयो न फलभेदाधिगमनपराः न शब्दवती फलता स्वर्गादीनाम्, नापि सामर्थ्यतः अनुपपद्यमानाभावात् इति ।

1. पश्वादेः फलता (क, ख.)
2. यदि न फलपराः स्वर्गकामादिशब्दाः (क, ख.)
3. सामर्थ्यतः । अन्यथा अनुष्ठानमुयुक्तमिति चेत् (ग.)

अन्यथा (पि) नियुज्यमाना (न) भावात् । अनुष्ठानमयुक्तमिति चेत् — न, तस्य नियोगमात्रायत्तत्वाभ्युपगमात् । एकवाक्यत्वमिति चेत् —

अयमाशयः — यदि फलविशेषसमर्पणपराः न स्युः स्वर्गकामादिश्रुतयः तदा स्वर्गादीनां फलता न सिद्ध्यति । न तावत् शब्दतस्तत्सिद्धिः, शब्दस्य नियोज्यविशेष[ण] समर्पणतया फलपरत्वाभावात् । नापि सामर्थ्यतः तत्सिद्धिः, स्वर्गादिफलत्वेन विना अनुपपद्यमानस्य कस्यचिदभावात् इति ।

ननु नियुज्यमानत्वं स्वर्गकामादेः अन्यथा नोपपद्यत इत्याशङ्क्याह — **अन्यथा (पि) नियुज्यमाना (न) भावादिति**। अन्यथा फलकल्पनेन विना नियुज्यमाना-(न)भावात् । विनापि फलकल्पनेन नियुज्यमाना दृश्यन्ते भवत्पक्षे नित्यनिषेधाधिकारयोरि-[वे]त्यभिप्रायः ।

तत्र शङ्कते — **अनुष्ठानमयुक्तमिति चेत् इति**। नियुज्यमानत्वमनुपपन्नं माभूत्, अनुष्ठान[त्व]मनुपपन्नं इति चेदिति ।

परिहरति — **न, तस्य नियोगमात्रायत्तत्वाभ्युपगमादिति** । नियोगवादिना हि नियोगमात्रायत्तमनुष्ठानमभ्युपगम्यते नित्याधिकारे, न फलमपेक्ष्यते । तथेहापि स्यादि-त्यभिप्रायः ।

पुनः शङ्कते — **एकवाक्यत्वमिति चेदिति** । स्वर्गकामो यजेतेति पदाना-मेकवाक्यत्वमनुपपन्नं स्वर्गादीनां फलत्वेन विनेति चेदित्यर्थः ।

---

1. अनुष्ठानमन्यथा नोपपद्यत इति चेत् (क, ख॰)

[1] को विरोधः? अन्यदिच्छति अन्यत्करोतीति स्वर्गकामो यागं कुर्यादित्ययमेव विरोधः (इति चेत्) अत एव तर्हि न पुरुषविशेषपराः स्वर्गकामादिश्रुतयः, [2] फलपरास्सन्तु ।

अपि च —

नियोगपरतन्त्रस्य पुरुषस्यान्यदिच्छतः ।
[3] क्रियान्यस्य विरुद्धेति न नियोगप्रधानता ॥ ५९ ॥

उत्तरमाह — **को विरोध इति** । एकवाक्यत्वे विरोधो नास्तीत्यभिप्रायः ।

विरोधमाशङ्कते — **अन्यदिच्छति अन्यत्करोतीति स्वर्गकामो यागं कुर्यादित्ययमेव विरोध (इति) चेदिति** । अन्यदिच्छता अन्यदनुष्ठातव्यमित्य (न) न्विताभिधानमशक्यक्रियम्, कृतीच्छयोरेकविषयत्वनियमात् । यदि च यागादीनां स्वर्गादिसाधनत्वं भवेत् स्वर्गा(यागा)दिविषया कृतिः इष्यमाणस्वर्गादिविषयापि भवत्येवेति कृतीच्छयोरेकविषयत्वोपपत्तेः स्वर्गकामो यजेतेत्येकवाक्यत्वमुपपद्यत इति ।

परिहरति — **अत एव तर्हि नियोज्यविषयपराः श्रुतयः (न पुरुषविशेषपराः स्वर्गकामादिश्रुतयः) फलपरास्सान्त्विति** ।

अयमभिप्रायः — यस्मादुक्तेन न्यायेन फल(पर)त्वेन विनैकवाक्यत्वानुपपत्तिः अत एव तर्हि एकवाक्यत्वोपपादनाय फलपरास्सन्तु स्वर्गकामादिश्रुतयो न नियोज्यविशेषसमर्पणपराः । तत्परत्वे त्वदुक्तेन न्यायेनैकवाक्यताविरोधात् इति ।

अपरमप्यनिष्टप्रसङ्गमापादयति — **अपि च —**

नियोगपरतन्त्रस्य पुरुषस्यान्यदिच्छतः ।
क्रियान्यस्य विरुद्धेति न नियोगप्रधानता ॥

---

1. अत्राविरोधः (क.)
2. फलपरास्तु (ग.)
3. अन्याक्रिया विरुद्धेति (ग.)

अन्यदिच्छति अन्यत्करोति [1] इति विरोधं वदतो नियोगप्राधान्यं हीयते, फलार्थिताहेतुत्वान्नियोगस्य । दृश्यते च [2] नियोगसामर्थ्यादन्यदपीच्छतामन्यक्रिया परतन्त्राणाम् । भाव्यस्यैव सतो विशेषणत्वमिति चेत् —

अयमर्थः — नियोगपरतन्त्रो हि भवत्पक्षे पुरुषः प्रवर्तते । अत एव च तत्प्रधानः । तस्यान्यदिच्छतोऽन्यस्य क्रिया विरुद्धेति वदत इच्छापारतन्त्र्याभ्युपगमात् इष्यमाणफलप्राधान्यमनिष्टमापद्यते, नियोगप्राधान्यं चेष्टं हीयते इति ।

एतद्व्याचष्टे — **अन्यदिच्छति अन्यत्करोतीति (विरोधं) वदतो नियोगप्राधान्यं हीयते फलार्थिताहेतुत्वान्नियोज्यस्य (गस्य) इति** । फलार्थिताहेतुत्वान्नियोज्यप्रवृत्तेः फलप्राधान्यमपरिहार्यम् प्रधान्येन कृतिव्याप्यत्वं फलस्यैव स्यात्, न नियोगस्येति भावः ।

अन्यदिच्छतोऽन्यक्रियाविरोधमभ्युपेत्योक्तम् । इदानीं विरोध एव नास्तीत्याह — **दृश्यते च नियोगसामर्थ्यादन्यदपीच्छतां अन्यक्रिया परतन्त्राणामिति**। स्वाम्यादिपरतन्त्राणां भृत्यादीनां अन्यदिच्छतामपि तन्नियोगवशात् अन्यक्रिया दृश्यते । यथा भोक्तुकामेषु भृत्येषु स्वामी नियुङ्क्ते —‘भोक्तुकामा युध्यन्ताम्’ इति । तदा भृत्या भोजनमकृत्वा युद्धे प्रवर्तन्ते । तस्मादन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति न विरुद्धमित्यर्थः ।

पुनः शङ्कते — **भाव्यस्यैव सतो विशेषणत्वमिति चेत् इति** ।

अयमाशयः — भाव्यस्यैव सतः स्वर्गादेः यन्नियोज्यविशेषणत्वम्, तत्स्वर्गादेः फलत्वमन्तरेण नोपपद्यत इति ।

---

1. इति वदतो (ग, घ, ङ, च, छ.)
2. सामर्थ्येनान्यत् (क, ख.)

[1] **न, नियोगविषयासंबन्धात्, ततः [2] क्रियान्तरभाव्यस्यापि विशेषणत्वात्। [3] इच्छामात्रप्रवृत्तिदर्शनाच्चायुक्तमेवैतत्।**

नन्वेवं [4] नैमित्तिकत्वे चाग्निहोत्रादीनां नित्यत्वव्याघातः। [5] अयमप्यपरो

एतन्निराकरोति — **न, नियोगविषयासंबन्धादिति।**

अयमाशयः — यदेतन्नियोज्यविशेषणस्य स्वर्गादेः भाव्यत्वमिच्छाविषयतया अवगतम् न तत् [6] नियोगविषययागादिसम्बन्धकारितम् अन्यसाध्यस्यापि साध्य-(विशेषण) त्वोपपत्तेः इति।

अभ्युपेत्य भाव्यत्वसिद्धिं स्वर्गादेरुक्तम्। इदानीं भाव्यत्वमेव स्वर्गादे (र्नास्ति) इच्छाविषयतामात्रे दुरु (प्रवृत्त्यु) पगमादित्याह — **इच्छामात्रप्रवृत्तिदर्शनाच्चायुक्तमेवैतदिति।** एतत्स्वर्गादेर्भाव्यत्वमयुक्तम् इच्छा [मात्रस्य] विषयसाध्यता(ज्ञान) शून्यस्यापि प्रवृत्तिदर्शनादिति।

तत्र परः परिचोदयति — **नन्वेवं नैमित्तिकत्वे चाग्निहोहोत्रादीनां नित्यत्वव्याघात इति।**

अयमर्थः — यदि स्वर्गकामोऽग्निहोत्रं जुहुयात् इत्यत्र स्वर्गस्य भाव्यत्वं परिगृह्यते ततः काम्यमिदं अग्निहोत्रं स्यात्, 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति च

---

1. नियोगविषयसंबन्धः कुतः (ग.)
2. साध्यस्यापि (ग.)
3. मात्रे (ग.)
4. नैमित्तिकत्वादग्नि (क, ख, ग.)
5. मपरोऽस्य दोषो (क, ख.)
6. न नियोगविषयतया यागादि (क, ख, ग, घ, ङ, च.)

दोषोऽस्तु, न तु नियोज्यविशेषपरात्फलप्रतिपत्तिः । [1]ननु स्वर्गकामस्य यागः [2]कर्तव्योऽवगम्यते । कथं च स तस्य कर्तव्यः यदि [3]तं न निष्पादयति ?

नित्यम्, इति नित्यकाम्यविभागः सिद्ध्यति । यदा तु स्वर्गस्य भाव्यत्वं नेष्यते तदा स्वर्गकामनाया अपि जी(वन)वन्निमित्तत्वेनान्वयात् स्वर्गकामनायां सत्यां अग्निहोत्रं जुहुयादिति नैमित्तिकत्वमेव भवेत् न काम्यत्वम् । भवतु को दोष इति चेत् — उच्यते — यावज्जीवमिति श्रुत्या अस्या उपसंहारो वाच्यः । अनुपसंहारे तथैव स्वर्गकामश्रुतिविषयस्यापि व्याप्य(प्त)त्वात्स्वर्गकामश्रुतेरानर्थक्यं स्यात् । अतः तत्परिहाराय स्वर्गकामो जीवन्नग्निहोत्रं जुहुयादित्यर्थः स्यात् । तथा सति नित्यत्वं व्याहन्येत । सत्यपि जीवने स्वर्गकामनायामसत्यामनुष्ठानं (न) स्यात् इति ।

सिद्धान्तवाद्याह — **अयमप्यपरोदोषोऽस्तु न तु नियोज्यविशेषपरात्फलप्रतिपत्तिरिति** । अस्य पक्षस्यायमप्यपरोदोषोऽस्तु—अग्निहोत्रस्य नित्यत्वव्याघातरूपः पूर्वोक्तश्च स्वर्गादीनां भाव्यत्वासिद्धिरूपः । न पुनरेतद्दोषपरिहारायैव नियोज्यविषयपरात् फलप्रतिपत्तिः सम्भवति । न प्रयोजनवशवर्ति शब्दसामर्थ्यमित्यभिप्रायः ।

पुनश्चोदयति — **ननु स्वर्गकामस्य यागः कर्तव्योऽवगम्यते कथं च स तस्य कर्तव्यः यदि तं न निष्पादयतीति** । तस्य स्वर्गकामस्य कथं स यागः कर्तव्यो भवति, यदि यागतः (गःतस्य) स्वर्गं न सम्पादयति । यो हि यस्य किञ्चित्संपादयति स एव तस्य कर्तव्यो भवति, नान्य इत्यभिप्रायः ।

---

1. ननु च (ग.)
2. कर्तव्यो वा कथं (ख.)
3. न तं संपादयति (ख, ग.)

न, गृहदाहवत इवेच्छावतः किञ्चिदसम्पादयतोऽपि कर्तव्यता स्यात् । [1] **यदि तर्ह्यसम्पादयति स्वर्गं यागे पुरुषः प्रवर्तते न तर्हि स्वर्गकामः । न,** [2] **निमेषादिष्वतथाभूतेष्वपि प्रवर्तमानस्य स्वर्गकामत्वाविघातात् । हेत्वन्तरात्तत्र प्रवृत्तिरिति चेत् — इहापि नियोगादिति न दोषः ।**

एतद्दूषयति—**न, गृहदाहवत इवेच्छावतः किञ्चिदसम्पादयतोऽपि कर्तव्यत्वा-(व्यता स्या) दिति** । गृह्यदाहवतः पुरुषस्य क्षामवतीये कर्मणि कर्तव्यत्वं किञ्चित्फल-मसंपादयत्यपि दृश्यते । तथेहापि स्यादित्यभिप्रायः ।

कामाधिकारे विशेषं मन्वानश्चोदयति — **यदि तर्हि असंपादयतः (ति) स्वर्गं यागे प्रवर्तते न तर्हि स्वर्गकाम इति** । यदि स्वर्गानुपाये यागे प्रवर्तते न तर्हि स्वर्गकामः । स्वर्गानुपाये प्रवृत्तिः स्वर्गकामत्वं च विरुध्यत इत्यभिप्रायः ।

उत्तरमाह—**न, निमेषादिष्वतथाभूतेष्वपि प्रवर्तमानस्य स्वर्गकामत्वाविघघाता-दिति** । स्वर्गानुपायभूतेष्वपि निमेषादिषु प्रवर्तमानस्य स्वर्गकामत्वाविघातदर्शनादनै-कान्तिकमेतदित्यभिप्रायः ।

तत्र विशेषं शङ्कते — **हेत्वन्तरात्तत्र प्रवृत्तिरिति चेत् इति** । निमेषादौ प्रवृत्तिः हेत्वन्तरात्, न स्वर्गकामनया । अतः स्वर्गकामत्वस्य न व्याघातः इति ।

परिहरति — **इहापि नियोगात् इति न दोष इति** । इह यागादावपि न फलकामनातः प्रवृत्तिः काम्यमानसाधनभावस्याज्ञातत्वात्, कुतस्तर्हि? नियोगादेवे-त्यविशेषः ।

---

1. यदि ह्यसंपादयति प्रवर्तते न तर्हि (क, ख.)
2. निमित्तादिष्विवातथाभूतेष्वेव (क, ख.)

स्यादेतत्—स्वर्गसिद्धाविच्छापगमे नियोगनिष्पत्तिः। अन्यथा कृतयागोऽपि नियोज्य एव स्यात्, [1] न कृतनियोगः। अतो नियोगार्थनिष्पत्तिसामर्थ्यात्स्वर्गादिसिद्धि[निष्पत्तिः] [2] । न, विषयसिद्ध्या नियोगनिष्पत्तेः, स्वर्गादेश्च [3] नियोज्यविशेषणत्वेनाविषयत्वात् । अन्यथा [4] गृहदाहादेरप्यपगमप्रसङ्गः ।

पुनर्नियोगवादिनो मतं शङ्कते — **स्यादेतत् स्वर्गसिद्धाविच्छापगमे नियोगनिष्पत्तिः। अन्यथा कृतयागोऽपि नियोज्य एव स्यात्, न कृतनियोगः। अतो नियोगार्थनिष्पत्तिसामर्थ्यात्स्वर्गादिसिद्धिरिति ।**

अयमभिप्रायः — नियोगस्य कर्तव्यता अवगम्यते यजेतेति राजनियोगः कर्तव्यो गुरुनियोगः कर्तव्य इति। तस्य च नियोग(स्य) निष्पत्तिः स्वर्गनिष्पत्त्या भवति, अधिकारनिष्पत्तिपर्यन्तत्वात्तस्याः। अधिकारनिष्पत्तिश्च स्वर्गनिष्पत्त्या कामापगमे भवति नान्यथा। इतरथा [5] कृतयागोऽपि अकृतशास्त्रार्थः स्यात्। अधिकारनिमित्तस्य स्वर्गकामत्वस्य पूर्ववदवस्थानादिति तन्नियोगस्याकृतत्वात् । अतो नियोगार्थनिष्पत्तिसामर्थ्यात्स्वर्गादिनिष्पत्तिरिति ।

निराकरोति — **न, विषयसिद्ध्या नियोगार्थनिष्पत्तेः स्वर्गादेश्च नियोज्यविशेषण[पर]त्वेनाविषयत्वात्, अन्यथा गृहदाहादेरप्यपगमप्रसङ्ग इति ।** विषयनिष्पत्त्यैव नियोगो निष्पद्यते। न च नियोज्यविशेषणस्य स्वर्गस्य विषयभावः, यागस्यैव [6] तद्भावात् । न चाधिकारनिमित्तापगमापेक्षा नियोगनिष्पत्तिः । यदि तदपेक्षा गृहदाहस्यापगमोऽपेक्षितव्यः स्यात् का (क्षा) मवतीयनियोगनिष्पत्तेरिति ।

---

1. न तु (ख.)
2. सिद्धिप्रतीतिः (क, ख, ग.)
3. विशेषणपरत्वेन (क, ख.)
4. दाहादेरपि प्रसङ्गः (क, ख.); दाहादेरप्यनुपरमप्रसङ्गः (ग.)
5. कृतयागोऽपि विकृतशास्त्रार्थः (छ.)
6. तत्स्वभावात् (छ.)

तस्मात्फलपराः [1] स्वर्गकामादिश्रुतय इति मनोहरम् ।

इत्यार्यमण्डनस्य कृतिर्भावनाविवेकोऽवसितः ॥

प्रतिपादितमर्थं निगमयति — **तस्मात्फलपराः स्वर्गकामादिश्रुतयः इति मनोहरमिति** । एवमुक्तेन न्यायेन स्वर्गादीनां फलभावस्यानन्यलभ्यत्वात् सामर्थ्यलभ्यत्वाच्च नियोज्यविशेष[ण]स्य स्वर्गकामादिश्रुतयः फलपरा इत्येष एव पक्षः शोभन इति ।

श्रीमन्मण्डनमार्ताण्डसन्न्यायोक्तिगभस्तिभिः ।
उन्मीलितावगाढेयं भावनानलिनी मया ॥
भावनाया विवेकस्य विवृत्तिं **विष्णुनन्दनः** ।
लघ्वीं **नारायणश्चक्रे** नारायणपरायणः ॥

इति भावनाविवेकविवृतिः नारायणकृता समाप्ता ॥

---

1. कामश्रुतयः (क, ख.)

NYAYAPARISUDDHI

EDITED WITH TRANSLATION AND NOTES

BY

R. RAMANUJACHARI, M. A.,
Professor of Philosophy, Annamalai University

AND

Pandit K. SRINIVASACHARYA, SIROMANI,
Lectuver in Sanskrit Annamalai University.

अतश्चोक्तेन समानयोगक्षेमयुक्तिप्रमाणकः कर्मेन्द्रियवर्ग उपलक्षणीयः, 'प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः'[1] इति सूत्रे वाचः कण्ठोक्तेः पाण्यादिचतुष्टयस्य शरीरव्यापारकरणतया सूचनादिति ।

शारीरके तु 'सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च'[2] इति पूर्वपक्षमुपक्षिप्यासाधयच्च

अपरीक्षितस्य — साक्षादसूत्रितस्य, विशेषपरीक्षणं — विशेषधर्मकथनम् । अभ्युपगमादिति ज्ञापकत्वे पञ्चमी ; अभ्युपगमज्ञापकमित्यर्थः । विशेषपरीक्षणात् ज्ञायते सूत्रकृतोऽभ्युपगतमिदमिति । तथा च साक्षादसूत्रिताभ्युपगमोऽभ्युपगमसिद्धान्तः ; यथा मनस इन्द्रियत्वमिति ।

अत इति — ज्ञानेन्द्रियपञ्चकोपादानस्य इन्द्रियान्तरप्रतिक्षेपार्थत्वासम्भवादित्यर्थः । **उक्तेनेति** — मनसेत्यर्थः । **समानयोगक्षेमयुक्तिप्रमाणक इति** — समानयोगक्षेमे युक्तिप्रमाणे यस्येति बहुव्रीहिः ।

अयं भावः — यथा सुखादिसाक्षात्कारः इन्द्रियकरणकः साक्षात्कारत्वात् रूपादिसाक्षात्कारवदिति युक्तिशब्दितानुमानेन 'मनषष्ठानि इन्द्रियाणि' इति प्रमाणशब्दितागमेन च मनइन्द्रियस्य, सिद्धिः तथा आदानादिकं इन्द्रियकरणकं क्रियात्वात् ज्ञानवदिति युक्त्या, 'इन्द्रियाणि दशैकञ्च' इत्याद्यागमेन च हस्तादिकर्मेन्द्रियाणामपि सिद्धिरिति ।

ननु कर्मेन्द्रियवर्गस्य सूत्रान्तरेऽप्यनुपादानात् न तदुपलक्षणसम्भव इत्यत आह — **प्रवृत्तिरिति** । वाग्बुद्धिशरीराणां आरम्भो व्यापारः प्रवृत्तिरित्यर्थः । अत्र बुद्धिशब्देन मनो विवक्षितम् । प्राञ्चस्तु अदृष्टसाधनत्वेन व्यापारविशेषणात् तादृशा एव वाचिकमानसिककायिकव्यापाराः कारणरूपाः प्रवृत्तयः कार्यरूपा तु धर्माधर्मात्मिकैवेति वदन्ति ।

कर्मेन्द्रियवर्गस्य प्रामाणिकत्वे खलु इत्थं वक्तुं शक्यमित्यतस्तस्य प्रामाणिकत्वमाह — **शारीरके त्विति** ।

1. न्या॰ द॰ 1-1-17
2. बा॰ सू॰ 2-4-4

हस्तादीनामपीन्द्रियत्वं भगवान् बादरायणः 'हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्'[1] **इति । 'भूतेभ्यः' इति च नोपादानाभिप्रायम्; अहङ्कारोपात्तानामाप्यायक भूतविवक्षयापि तदुपपत्तेः । तथा च वेदार्थसङ्ग्रहे — "एवमाहङ्कारिकाणा-**

ननु तथापि भूतेभ्य इति भूतोपादानकत्वाभिधानात् सात्विकाहङ्कारोपादानकत्व-प्रतिपादकागमविरोधो दुष्परिहर एवेत्यत आह — **भूतेभ्य इतीति** । **अहङ्कारोपात्तानामिति** — सात्विकाहङ्कारोपादानकानामित्यर्थः । 'देवा वैकारिका मताः' इति स्मरणादिति भावः । **आप्यायकभूतविवक्षयेति** — श्रोत्रस्य आकाशात्मकत्वाङ्गीकारेण आकाशोपादानकत्वविरहेण नैयायिकमतेऽपि भूतेभ्य इत्यस्य भूतोपादानकत्व-प्रतिपादकत्वासम्भवादिति भावः ।

समाधानमिति — भृगुभरद्वाजसंवादे —

भूमेर्गन्धगुणं वेत्ति रसञ्चाद्भ्यः शरीरवान् ।
ज्योतिः पश्यति रूपाणि स्पर्शं वेत्ति च वायुतः ।
शब्दं श्रृणोति च सदा आकाशात्तु शरीरवान् ॥

अन्यत्र मोक्षधर्मे —

शब्दः श्रोत्रं तथा खादित्रयमाकाशसम्भवम् ।
वायोः स्पर्शस्तथा चेष्टा त्वक्चैव त्रितयं स्मृतम् ।
रूपं चक्षुस्तथा व्यक्तिस्त्रितयं ज्योतिरुच्यते ।
रसः क्लेदश्च जिह्वा च त्रयो जलगुणाः स्मृताः ।
घ्राणं घ्रेयं शरीरं च ते तु भूमिगुणाः स्मृताः ॥

इति इन्द्रियाणां भूतजन्यत्ववचनं भूताप्यायनपरमिति समाधानमित्यर्थः ।

---

1. बा. सू. 2-4-5

मिन्द्रियाणां भूतैश्चाप्यायनं महाभारत उच्यते" इति। समाधानमृष्यन्तरवाक्यस्यापि समानन्यायस्य निर्वाहार्थम्। परस्परविरुद्धप्रमाणवाक्येषु तात्पर्यविशेषपरिकल्पनया परिहार एव हि पण्डितकृत्यम्। अनित्यमनोवादिभिरपि हि 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इति श्रुतिराप्यायनपरतयैव योज्या। तुल्यमिदमन्यत्रापीति।

यत्तु — 'बाधनालक्षणं दुःखम्' 'तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः'[1] इति; तत्र दुःखात्यन्तनिवृत्तेरपवर्गत्वं सर्वाङ्गीकृतम्। न च तत्रानन्दः श्रौतः कण्ठोक्त्या प्रतिषिद्ध्यते। तदभिप्राये चानन्यथासिद्धं किमपि न लिङ्गं पश्यामः। अत एव हि भूषणमते नित्यसुखसंवेदनसम्बन्धासिद्धिरपवर्गे साधिता। एतेन 'तस्मात्सर्वदुःखविमोक्षोऽपवर्गः' इति चतुर्थाध्यायवाक्यमपि निर्व्यूढम्; तत्राप्यानन्दनिषेधाभावात्।

यच्च शारीरकद्वितीयाध्यायविरुद्धमिह द्वितीयाध्यायेऽवयविसमर्थनमिवाभाति, तदपि तदेकार्थं योजयितुं शक्यम्। तथाहि—'न चैकदेशोपलब्धिरवयवि-

ऋष्यन्तरवाक्यस्यापीति — उक्तगौतमवाक्यस्यापीत्यर्थः। **अनित्यमनोवादिभिः** — सात्विकाहङ्कारोपादानकमनोवादिभिः वेदान्तिभिः। **आप्यायनपरतयैवेति** — न तु उत्पत्तिपरतयेत्येवकारार्थः।

दुःखात्यन्तनिवृत्तेरिति — दुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखनिवृत्तेरित्यर्थः। **अपवर्गत्वं** — अपवर्गशब्दवाच्यत्वं, अपवर्गव्याप्यत्वं वा। **अनन्यथासिद्धमिति** — आनन्दानुक्तिमात्रस्य आनन्दे अपवर्गशब्दवाच्यत्वं नास्तीत्येतावन्मात्राभिप्रायकतयाप्युपपत्तेरिति भावः।

शारीरकद्वितीयाध्यायविरुद्धमिति — तत्र 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यादिना कार्यस्योपादानानन्यत्वस्थापनादिति भावः।

अवयविसमर्थनमिति — उपादानातिरिक्तकार्यसमर्थनमित्यर्थः। **तदेकार्थमिति** — शारीरकैकार्थमित्यर्थः। **न च एकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावादिति** — यदपि

---

1. न्या. द. 1-1-21 & 22

सद्भवात् । साध्यत्वादवयविनि सन्देहः । सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः । धारणाकर्षणोपपत्तेश्च । सेनावनवद्ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम्''[1] ।

वृक्षादिज्ञानस्य एकदेशग्रहणात्मकलिङ्गज्ञानजन्यानुमितिरूपत्वमिति तदपि नेत्यनेन सूत्रेणाभिधीयते । **न च एकदेशोपलब्धिरिति** — एकदेशस्यैव प्रत्यक्षमित्यपि नेत्यर्थः । **अवयविसद्भावादिति** — एकदेशातिरिक्तावयविनस्सत्त्वात् एकदेशेन्द्रियसन्निकर्षकाले अवयविन्यपि इन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वेन तत्प्रत्यक्षस्यापि सम्भवादिति भावः । **साध्यत्वादवयविनि सन्देह इति** — अनेन अवयविसद्भावादित्युक्तोऽवयव्याक्षिप्यते । अवयविनि साध्यत्वात् — असिद्धत्वात्; सन्देहः, अवयविसद्भावादित्युक्तहेतोः । तथा च सन्दिग्धासिद्धो हेतुरित्यर्थः ।

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति — इदं सिद्धान्तसूत्रम् । अत्र वात्स्यायनभाष्यम् — यद्यवयवी नास्ति सवस्य ग्रहणं नोपपद्यते । किं तत्सर्वम्? द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः । कथं कृत्वा? परमाणुसमवस्थानं तावद्दर्शनविषयो न भवतीत्यतीन्द्रियत्वादणूनाम् । द्रव्यान्तरञ्च अवयविभूतं दर्शनविषयो नास्ति । दर्शनविषयस्थाश्चेमे द्रव्यादयो गृह्यन्ते । तेन निरधिष्ठाना न गृह्येरन् । गृह्यन्ते तु कुम्भोऽयं श्याम एको महान् संयुक्तः स्पन्दते अस्ति मृण्मयश्चेति । सन्ति चेमे गुणादयो धर्मा इति । तेन सर्वस्य ग्रहणात् पश्यामः अस्ति द्रव्यान्तरभूतोऽवयवीति ।

धारणाकर्षणोपपत्तेश्चेति — इदञ्चावयविसाधकं हेत्वन्तरम् । अवयवातिरिक्तावयविसत्त्व एव धारणाकर्षणे उपपद्येते । अन्यथा परमाणुपुञ्जत्वे एकदेशधारणेन सकलधारणं च न स्यादित्यर्थः । **सेनावनवत् ग्रहणमित चेन्न, अतीन्द्रियत्वादणूनामिति ।**

---

1. न्या. द. 2-1-33 to 37.

इत्येतानि हि तत्सूत्राणि । न तानि विरुद्ध्यन्ते; सेनावनादिव्यावृत्तावयव्यारम्भकतया तदसमवायिकारणत्वाभिमतावस्थाविशेषापन्नस्सङ्घातविशेष एवावयविशब्देन निर्दिश्यत इत्यविरोधात् । तावतैवोपलम्भव्यवहारविशेषादेश्चरितार्थत्वात् । अतीन्द्रियाणुवचनमपि प्रदीपावयवानामिव ऐन्द्रियकाणामेवावस्थाविशेषेणातीन्द्रियत्वाभ्युपगमादविरुद्धम् । अव्यक्तमेव हि त्रिगुणद्रव्यमवस्थाविशेषाद्व्यक्तं भवतीत्यागमिकाः । प्रत्येकमुपलम्भायोग्यानामपि संहतिविशेषरूपावस्थाभेदादैन्द्रियकत्वतत्तारतम्यादिकं हिमानीचूर्णपुञ्जादिष्वनारब्धावयविषु

अयमर्थः — अतिदूरस्थैकमनुष्यैकवृक्षादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि सेनावनादिप्रत्यक्षवत् एकपरमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहरूपघटादेः प्रत्यक्षं स्यादिति चेन्न; अणूनामतीन्द्रियत्वात् । प्रत्यक्षे महत्त्वस्य हेतुत्वात् तत्सत्त्वात् सेनावनादिप्रत्यक्षं युज्यते; न त्वणूनामिति ।

उपलम्भेति । अवयवानां बहुत्वेऽप्येकत्वोपलम्भः उपलम्भविशेषः, व्यवहारविशेषः धारणाकर्षणरूपः, आदिना जलाहरणादिकार्यविशेषो गृह्यते ।

ऐन्द्रियकानामेवेति — जालसूर्यमरीच्यादियोगे प्रत्यक्षयोग्यानामेवेत्यर्थः ।

अवस्थाविशेषेणेति । अनुद्भूतरूपवद्वस्तुविशेषत्वजालसूर्यमरीचिसंयोगरहितत्वावस्थाविशेषेणेत्यर्थः ।

अवस्थाविशेषादिति । वायुत्वतेजस्त्वावस्थाविशेषेत्यर्थः ।

व्यक्तमिति । स्पार्शनचाक्षुषप्रत्यक्षविषयीभूतमित्यर्थः । तत्तारतम्यादिकमित्यादिना शैत्यचक्षुःक्षोभादिकार्यविशेषो गृह्यते ।

लोकसिद्धम् । उपमानाख्यप्रमाणान्तरसमर्थनं तु न्यायैकदेशिभिरेवोपमानस्यानुमानान्तर्भावप्रतिक्षेपमात्रपरतया निर्व्यूढम् ।

उपमानाख्यप्रमाणान्तरसमर्थनमिति—प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति पृथक्पृथक्प्रमाणतया उद्देशात् 'प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्' इति तथैव लक्षणाभिधानात् 'अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः' इत्यादिभिः पञ्चभिः सूत्रैः तत्परीक्षणाच्चेति भावः ।

अनुमानान्तर्भावप्रतिक्षेपमात्रपरतयेति । 'प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः' 'नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति' 'तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेः नाविशेषः'[1] इति त्रिभिः सूत्रैस्तावन्मात्रस्यैव करणादिति भावः । तत्र हि 'अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः' इति सूत्रेण[2] 'प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम्'[3] इति लक्षणे साधर्म्यं आत्यन्तिकं प्रायिकं ऐकदेशिकं वा? नाद्यः; गौरिव गौरित्युपमानविरहात् । न द्वितीयः; गौरिव महिष इत्युपमानविरहात् । न तृतीयः; मेरुरिव सर्षप इति तदभावात् । अतो लक्षणं दुःस्थमिति पूर्वपक्षमुपक्षिप्य 'प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेः यथोक्तदोषानुपपत्तेः'[4] इति सूत्रेण समाधानं कृतम् ।

अयमर्थः — प्रसिद्धं प्रकर्षेण महिषादिव्यावृत्त्या सिद्धं ज्ञातं यत्साधर्म्यं तज्ज्ञानस्योपमितिकरणत्वान्न दोषः । साधर्म्यञ्च प्रकरणाद्यनुरोधात् कचित्किञ्चिदिति । तदनन्तरं च 'प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः' इति सूत्रेण प्रत्यक्षेण—गोसादृश्यविशेषेण अप्रत्यक्षस्य-गवयपदवाच्यत्वस्यानुमितेरुपमानमनुमानान्तर्भूतमेव न मानान्तरमित्यर्थकेन उपमानस्यानुमानान्तर्भावमाशङ्क्य 'नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति' तन्निरसनं

---

1. न्या. द. 2-1-47 to 49.
2. न्या. द. 2-1-45.
3. न्या. द. 2-1-6.
4. न्या. द. 2-1-46 अनुपपत्तिः, पां

यच्च — [1]'पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः' इति शब्दार्थ सम्बन्धाभावमुपक्षिप्य परिहरता [2]'शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः' [3]'न सामयि-

कृतम् । अयमत्र सूत्रार्थः — गवये प्रत्यक्षे गवयपदवाच्यत्वव्याप्यवत्तया अनिश्चिते उपमानस्य प्रामाणार्थमुपमानजन्यप्रमितिरूपं प्रयोजनं न पश्याम इति । तथा च व्याप्त्यादि-ज्ञानविरहेऽपि गवये गोसादृश्यज्ञानमात्रात् जायमानायाः 'गवयो गवयपदवाच्यः' इति प्रतीतेरनुमानफलत्वासम्भवान्नोपमानस्यानुमानान्तर्भावसम्भव इति भावः । ननु व्याप्त्यादिज्ञाननियमः कल्प्यतामित्याशङ्कानिरासायोक्तम् — 'तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेः नाविशेषः' इति । अयमर्थः—अनुमानादुपमानस्य नाविशेषः; तथेत्युपसंहारात्—यथा गौस्तथा गवय इति तज्ज्ञानमात्रात् उपमानसिद्धेः—उपमानाधीनप्रमितिरूपगवयपदवाच्यत्वज्ञानो-त्पत्तेरिति । तथा च व्याप्त्यादिज्ञानविरहेऽपि गवयपदवाच्यत्वादिप्रमित्युत्पत्तेरानु-भाविकतया न तत्र व्याप्त्यादिज्ञाननियमकल्पनसम्भव इति भावः । तथा च एभिस्सूत्रैरुपमानस्यानुमानान्तर्भावप्रतिक्षेपमात्रस्यैव करणान्न तस्य प्रमाणान्तरत्वं सूत्रकार-सम्मतमिति न्यायैकदेशिभिर्निर्व्यूढमिति । अधिकमुत्तरत्र वक्ष्यते ।

पूरणेत्यादि सम्बन्धाभाव इति — यत्र शब्दस्तत्र अर्थ इत्येवं व्याप्त्यभाव इत्यर्थः । तत्र हेतुः पूरणप्रदाहपाटनानुलब्धेरिति । यदि शब्दः अर्थव्याप्यः स्यात्, तदा अन्नशब्दोच्चारणे मुखस्यान्नेन पूरणं स्यात्; व्याप्यस्य शब्दस्य सत्वेनार्थसद्भावा-वश्यम्भावात् । एवमग्निशब्दोच्चारणे मुखदाहः स्यात् । तथा वास्यादिशब्दोच्चारणे मुखपाटनं स्यात् । अतस्तदनुपलब्धेः न शब्दस्यार्थव्याप्यत्वमिति ।

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेध इति — अप्रतिषेधः शब्दार्थयोः न सम्बन्ध-सामान्यभावः । तत्र हेतुः **शब्दार्थव्यवस्थानादिति** — कश्चिदेव शब्दः

---

1. न्या. द. 2-1-54.
2. न्या. द. 2-1-55.
3. न्या. द. 2-1-56.

कत्वाच्छब्दादर्थे प्रत्ययस्य'[1] इत्यादिना सामयिकत्वमुक्तं, तदपि सम्प्रतिपन्नसामयिकत्वद्वारानुमानादिविलक्षणसम्बन्धविशेषख्यापनार्थमिति योज्यम्; अनादि-

कश्चिदेवार्थं बोधयति न सर्वस्सर्वमिति व्यवस्थासत्त्वादित्यर्थः। शब्दार्थयोस्सम्बन्धाभावेऽसम्बद्धमेवार्थं शब्दः प्रत्याययतीति वक्तव्यम्। तथा सति सर्वोऽपि शब्दः सर्वमप्यर्थं प्रत्याययेत् अविशेषात्। अतश्शब्दार्थयोस्सम्बन्धस्वीकार अवश्यकः। परन्तु स सम्बन्धो न मुखपूरणादिनियामक इत्येवाश्रयणीयम्।

इत्थञ्च सम्बन्धे सिद्धे तेन सम्बन्धेन व्याप्तेरप्यावश्यकतया शब्दादर्थप्रतीतिरनुमितिरूपैवेति न शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वसम्भव इति पूर्वपक्षे समाधानमाह — **न सामयिकत्वात् शब्दादर्थे प्रत्ययस्येति** शब्दाधीनार्थप्रत्ययस्य सङ्केताधीनत्वादित्यर्थः। शब्दार्थयोः सङ्केतरूपसम्बन्धाभ्युपगमादस्मन्मतेऽपि व्यवस्थोपपत्तिः। परन्तु तस्य सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तेन संबन्धेन व्याप्त्यसम्भवात् व्याप्तिज्ञानविधुराणामपि तादृसम्बन्धज्ञानमात्रात् शाब्दबोधोदयाच्च शब्दादर्थप्रतीतिर्नानुमितिरूपेति शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वं सुस्थमेवेति भावः।

प्रत्ययस्येत्यादीत्यादिना — 'जातिविशेषे चानियमात्'[2] इति सूत्रपरिग्रहः। इदञ्च सूत्रमित्थं व्याख्यातं वात्स्यायनभाष्ये — सामयिकः शब्दादर्थसम्प्रत्ययो न स्वभाविकः; ऋष्यार्यम्लेच्छानां यथाकामं शब्दविनियोगोऽर्थप्रत्यायनाय प्रवर्तते। स्वाभाविके हि शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वे यथाकामं न स्यात्; यथा तैजसस्य प्रकाशस्य रूपप्रत्ययहेतुत्वं न जातिविशेषे व्यभिचरतीति। **सम्प्रतिपन्नसामयिकत्वद्वारेति** — साङ्केतिकत्वेन सम्प्रतिपन्नडित्थादि शब्दजन्यबोधप्रदर्शनमुखेनेत्यर्थः। **अनुमानादिविलक्षणसंबन्धविशेषख्यापनार्थमिति**—अनुमितिप्रयोजकव्याप्तिप्रत्यक्षप्रयोजकेन्द्रियार्थसन्निकर्षविलक्षणस्य औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन • सम्बन्ध'[3] इति,

1. शब्दार्थसंप्रत्ययस्य पा.
2. न्या. द. 2–1–57
3. जै. सू. 1–1–5

निधनाविच्छिन्नसम्प्रदायवेदवर्तिनां पदानां मन्वादिवचनविरुद्धसाङ्केतिकत्वो-पपादनक्लृप्त्यसम्भवात् ।

सूत्रोक्तस्य संबन्धविशेषस्य प्रदर्शनार्थमित्यर्थः । अयं भावः — व्याप्तिज्ञानाद्यभावेऽपि डित्थादिसाङ्केतिकशब्दादर्थप्रतीतिदर्शनेन व्यभिचारात् शब्दादर्थप्रतीतेर्व्याप्त्यधीनत्वा-सम्भवात् तद्विलक्षण एव सम्बन्धो वाच्य इत्येवं वक्तुं साङ्केतिकशब्दाधीनबोधप्रदर्शनं 'न सामयिकत्वात्' इति सूत्रेण[1] कृतम् । न तु सर्वेषां शब्दानां सामयिकत्वमुक्तमिति ।

मन्वादिवचनविरुद्धेति —

अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रसूतयः ॥

इति मनुवचनेन, 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः' इति जैमिनिवचनेन[2] **'सिद्धे** शब्दार्थसम्बन्ध' इति पतञ्जलिवचनेन च विरुद्धेत्यर्थः ।

साङ्केतिकत्वोपपादनक्लृप्त्यसम्भवादिति — गौतमस्य सर्वेषां शब्दानां साङ्केतिकत्वप्रतिपादनतात्पर्यकत्वकल्पनासम्भवादित्यर्थः । उक्तरीत्या ऋष्यन्तरवचना-विरुद्धार्थसम्भवादिति भावः ।

न च ईश्वरसङ्केतस्यैव शब्दार्थसंबन्धरूपत्वाभ्युपगमात्तस्य च नित्यत्वान्न नित्यत्वप्रतिपादकऋष्यन्तरवचनविरोध इति वाच्यम्; निरीश्वरवादिनामपि शब्दादर्थ-प्रतीतिदर्शनेन शब्दार्थसम्बन्धस्य ईश्वरसङ्केतरूपत्वासम्भवात्, घटादिशब्दानामसाङ्केति-

1. न्या. द. 2-1-56
3. जै. सू. 1-1-5

यच्च 'मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्'[1] इति, एतदप्यनादिनिधनस्यैव वेदस्य प्रतिकल्पमीश्वरेणाप्ततमेन यथापूर्वं प्रवर्तनमभिसन्धायेति सुगमम् ।

वर्णानित्यत्ववर्णनं तु न श्रुत्यादिविरुद्धम्, प्रत्युतानुकूलमेव । शारीरकदेवताधिकरणे वर्णानित्यत्वमभ्युपगम्यैव हि 'अत एव च नित्यत्वम्'[2] 'समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च[3]' इति वेदनित्यत्वं साधितम् ।

कत्वनिर्णयवतामपि घटादिशब्देभ्यः शाब्दबोधस्यानुभाविकतया तेषां साङ्केतिकत्वस्यैवासम्भवाच्च । **मन्त्रेत्यादि** । **आप्तस्य** — वेदकर्तुः । **प्रामाण्यात्** — यथार्थदर्शित्वयथादृष्टार्थवादित्वरूपात् । **तत्प्रामाण्यं** — वेदप्रामाण्यम् । तत्र दृष्टान्तमाह — **मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवदिति** । मन्त्रो — विषादिनाशकः ; आयुर्वेदभागश्च वेदस्य एव । तत्प्रामाण्यञ्च संवादेन निर्णीतमिति तद्दृष्टान्तीकरणम् । **यथापूर्वं प्रवर्तनमभिसन्धायेति** — तथा च आप्तप्रामाण्यादित्यस्यायमेवार्थ इति भावः ।

वर्णानित्यत्वसमर्थनमिति — 'आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च' इत्यादिसूत्रैरिति[4] भावः । **न श्रुत्यादिविरुद्धमिति** — श्रुत्यादिषु क्वापि वर्णनित्यत्वाप्रतिपादनादिति भावः । **प्रत्युतानुकूलमेवेति** — आकाशाद्युत्पत्तिवादिश्रुत्यादीनां तदपृथक्सिद्धशब्दाद्युत्पत्तावपि तात्पर्यावश्यम्भावादिति भावः । ननु वर्णानामनित्यत्वे कथं तत्सङ्घातात्मकवेदनित्यत्वमित्यत आह — **शारीरकेति** ।

वर्णानित्यत्वमभ्युपगम्यैवेति — वर्णानित्यत्वेऽपि वेदनित्यत्वोपपत्तेरिति भावः । तथाहि सर्वेष्वपि कल्पेषु अग्निमीड इत्यानुपूर्व्यैक्यमेव वेदनित्यत्वम् । महाभारतादिषु

1. न्या॰ द॰ 2-1-69
2. बा॰ सू॰ 1-3-28
3. ,, 1-3-29
4. न्या॰ द॰ 2-2-13

प्रतिकल्पमानुपूर्वीभेदान्न तेषामीदृशं नित्यत्वम् । एवंविधनित्यत्वे च वर्णनित्यत्वानपेक्षणात् वर्णानित्यत्वेऽपि वेदनित्यत्वमुपपद्यत एवेति ।

अत एव च नित्यत्वमिति—यतो ब्रह्मा वैदिकाच्छब्दात् अर्थान् स्मृत्वा सृजति, अत एव च 'मन्त्रकृतो वृणीते' 'नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यः' 'अयं सो अग्निरिति विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति' इत्यादिभिः विश्वामित्रादीनां मन्त्रकृत्त्वे प्रतीयमानेऽपि मन्त्रादिमयवेदस्य नित्यत्वमुपपद्यते । एभिरेव मन्त्रकृतो वृणीत इत्यादिभिर्वेदशब्दैः अनधीतमन्त्रादिदर्शनशक्तान् विश्वामित्रादीन् स्मृत्वा तत्तदाकारान् तत्तच्छक्तियुक्तान् सृजति हि ब्रह्मा नैमित्तिकप्रलयानन्तरम् । ते च अनधीत्यैव इमान् मन्त्रादीन् स्वरतो वर्णतश्च अस्खलितान् पश्यन्ति । अतस्तेषां मन्त्रादिकृत्त्वं वेदनित्यत्वञ्चोपपद्यत इति ।

ननु प्राकृतप्रलये चतुर्मुखे वेदाख्यशब्दादौ च विनष्टे कथं वेदस्य नित्यत्वमित्यत आह — **समानरूपनामत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्चेति** । अत एव सृज्यानां समानरूपत्वात्प्राकृतप्रलयावृत्तावपि न विरोधः । आदिकर्ता हि परमपुरुषः पूर्वसंस्थानं जगत्स्मृत्वा तदाकारमेव जगत्सृजति । वेदांश्च पूर्वानुपूर्वीविशिष्टानाविष्कृत्य चतुर्मुखाय ददातीति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते । श्रुतिस्तावत् 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति ।

स्मृतिश्च—

'यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यते तानि तान्येव यथा भावा युगादिषु ॥' इति ।

यत्तु जैमिनीये शब्दाधिकरणे वर्णनित्यत्वसमर्थनं व्याचख्युः, स तु व्याख्यातॄणामेवापराधः असाङ्केतिकवाचकाकारनित्यत्वपरत्वेनान्यपरत्वात्तस्याधिकरणस्य ।

यच्च द्वितीयाध्यायान्ते 'व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः'[1] इत्युक्तम्, तत्रापि न वैशेषिकाभ्युपगतजातिस्वीकारे लिङ्गं पश्यामः । न ह्यत्र द्रव्यगुणादिपदार्थ-

ननु वर्णानामनित्यत्वाभ्युपगमे जैमिनीयशब्दाधिकरणविरोध इत्याशङ्कामनुभाषते -- **यत्त्विति** । **वर्णनित्यत्वसमर्थनं व्याचख्युरिति** — 'नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात्[2] । इत्यादिसूत्रेष्विति भावः ।

असाङ्केतिकवाचकाकारनित्यत्वपरत्वेनेति — इत्थं हि शाबरभाष्ये शब्दाधिकरणारम्भेऽभिहितम् । उक्तं नित्यः शब्दार्थयोस्सम्बन्ध इति ; तदनुपपन्नम् ; शब्दस्यानित्यत्वात् । विनष्टः शब्दः पुनरस्य क्रियमाणस्यार्थेनाकृतकस्सम्बन्धो नोपपद्यते । न हि प्रथमश्रुताच्छब्दात् कश्चिदर्थं प्रत्येतीति । अनेन हि शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वसिद्ध्यर्थमेव शब्दनित्यत्वसाधनमिति लभ्यते । तच्च वाचकतावच्छेदकानुपूर्वीनित्यतयैवोपपद्यत इति तत्साधनपरमेव शब्दाधिकरणमिति भावः ।

वैशेषिकाभ्युपगतजातीति । [3]'द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च सामान्यानि विशेषाश्च' 'सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता' इत्यादिकणादसूत्रोक्तनित्यानेकसमवेतरूपेति भावः ।

लिङ्गं न पश्याम इति — जातिशब्दमात्रस्य वक्ष्यमाणरीत्या स्वरूपनिरूपकधर्ममात्रपरतया अन्यथासिद्धत्वादिति भावः ।

---

1. न्या. द. 2–2–68
2. जै. सू. 1–1–18
3. वै. द. 1–2–5 ; 1–2–7

परिसङ्ख्यानं क्रियते ; 'ते विभक्त्यन्ताः पदम्'[1] इति प्रतिपादितपदवाच्यप्रदर्शन-परत्वात्। अनन्तरञ्च[2] तिसृणामेव लक्षणमाह[3] — 'व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः' 'आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या' 'समानप्रसवात्मिका जातिः' इति। इह तु[4] वस्तुनो निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मस्वरूपनिरूपकधर्मविषयतया यथासम्भवं योज्यम्। अतो न द्वितीयाध्यायेऽपि वेदान्तविरोधः। तृतीये 'दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थ-ग्रहणात्'[5] इत्यादिकं बाह्यान्तरिन्द्रियादिनिरूपणादिकञ्चात्यन्तोपयुक्तम्। न च मनोनित्यत्वादिकं तत्र सूत्रितम्; येन[6] तदुत्पत्तिवादिश्रुतिकोपः।

न ह्यत्र द्रव्यगुणादिपदार्थपरिसङ्ख्यानं क्रियत इति — 'धर्मविशेषप्रसूतात् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निश्श्रेयसम्'[7] इति कणादसूत्र इवेति भावः। तथा सति हि सामान्यस्यातिरिक्तत्वमावश्यकम्।

तिसृणामेवेति — न त्वन्येषां पदार्थानामिति भावः। यद्वा तिसृणामेवं लक्षणमाहेति पाठः। नित्यानेकसमवेतत्वं जातिलक्षणतया नोक्तमिति भावः।

जातिलिङ्गमिति—जातिलिङ्गमिति आख्या यस्याः तथोक्ता जातिव्यञ्जिकेत्यर्थः।

समानप्रसवात्मिकेति — समानः—समानाकारः प्रसवः बुद्धिजननं येन तथोक्तः आत्मा स्वरूपं यस्याः सा समानप्रसवात्मिका। समानाकारप्रतीतिजनिका जातिरित्यर्थः।

---

1. न्या. द. 2-2-60
2. तिसृणामेवम्
3. न्या. द. 2-2-69 to 71
4. वस्तुस्वरूप ......
5. न्या. द. 3-1-1
6. तदुत्पत्त्यादि. पा.
7. वै. द. 1-1-4

यच्चात्रोक्तम् —'गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्' 'श्रुतिप्रामाण्याच्च' इति। एतदेव यथाश्रुतं सिद्धान्ततया स्वीकार्यम् । यदपि

गन्धक्लेदेत्यादि — क्लेदः—स्वेदः; पाकशब्देन उष्णस्पर्शो विवक्षितः । व्यूहः—उच्छवासनिश्वासादिः । अवकाशदानं — छिद्रम् ।

एतदेव यथाश्रुतं सिद्धान्ततया स्वीकार्यमिति — स्वारसिकप्रतीत्यनुरोधात् शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वमेव सिद्धान्तत्वेनाङ्गीकार्यम् । न तु [1] 'पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः' इति प्रथमसूत्रोक्तं पार्थिवत्वमित्यर्थः । नानापक्षोपन्यासस्थले पूर्वपूर्वपक्षोपमर्देनैव उत्तरोत्तरपक्षावतारस्य ग्रन्थकारशैलीसिद्धतया सुतरां ऋषीणां तथैव शैलीदर्शनात् । श्रुतिप्रामाण्याच्चेति हेतोस्तत्रैवान्वयाच्चेति भावः । अनया वचोभङ्ग्या 'पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः' 'पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः' 'निश्वासोच्छवासोपलब्धेः चातुर्भौतिकम्' 'गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्' । 'श्रुतिप्रामाण्याच्च' इति शरीरपरीक्षार्थं प्रवृत्तायां पञ्चसूत्र्यां पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेरिति प्राथमिकसूत्रमेव सिद्धान्तसूत्रम् । मतान्तराभिधानाय त्रिसूत्री । तानि च मतानि अतितुच्छत्वात्सूत्रकृता न दूषितानि । श्रुतिप्रामाण्याच्चेति चरमसूत्रोक्तहेतोः प्रथमसूत्रार्थेनैवान्वय इति व्याख्यातृभिः प्रतिपादितमत्यन्तमनुपपन्नमेवेति ज्ञापितम् । न च पाञ्चभौतिकत्वे जातिसङ्करप्रसङ्ग इति वाच्यम्; उपाधिसङ्करवज्जातिसङ्करस्याप्यदोषत्वात् । क्षत्रियायां ब्राह्मणोत्पन्नस्य ब्राह्मणत्वादिनिषेधपूर्वकजात्यन्तरप्रतिपादकागमबलादेव न ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वे । न च 'सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतात्' इति मन्त्रे 'पृथिवीं ते शरीरं' इति श्रूयते । तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति शरीरस्य पार्थिवत्वं आवश्यकमिति श्रुतिप्रामाण्याच्चेत्यनेन सूत्रेण प्रतिपादनात्कथं शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वसम्भव इति वाच्यम् । तत्र पृथिवीशब्देन पञ्चीकृतव्यष्टिपृथिव्या एव विवक्षितत्वात् । सूर्यं ते

---

1. न्या. द. 3-1-27

'गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः'[1] 'अप्तेजोवायूनां पूर्वपूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः' इति गुणव्यवस्थापनम्, तत्र तु तथैवाभ्युपगमेऽपि न वस्त्वन्तर-

इत्यादि व्यष्टिसमभिव्याहारेण तथैवोपलब्धेः । वस्तुतस्तु पञ्चीकरणोपलक्षकत्रिवृत्करणश्रुतिरेव श्रुतिप्रामाण्यादित्यनेन विवक्षितेति तस्य पाञ्चभौतिकत्वव्यवस्थापकत्वमेवेति न काचिदनुपपत्तिः । उक्तं हि मोक्षधर्मे दशमाध्याये —

> चेष्टा वायुः खमाकाशं ऊष्माग्निः सलिलं द्रवः ।
> पृथिवी चात्र सङ्घातः शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥ इति ।

अत्र चेष्टा वायुरिति हेतुहेतुमतोरभेदोपचाराच्चेष्टया उच्छ्वासनिश्वासादिरूपया वायुर्ज्ञाप्य इत्यर्थः । खमाकाशमिति — छिद्रज्ञाप्यमाकाशमित्यर्थः । ऊष्माग्निः — उष्णस्पर्शग्राह्यं तेज इत्यर्थः । पृथिवी चेति — पृथिवीत्वेन प्रत्यक्षसिद्धमित्यर्थः । अत एव पृथिवीत्वे हेत्वनुक्तिः । न च श्रीमन्न्यायसिद्धाञ्जने 'शरीरत्वमस्या मनुष्यतिर्यक्स्थावरादिषु व्यक्तम्' इति मनुष्यशरीरस्य पार्थिवत्वाभिधानं कथं सङ्घटत इति वाच्यम् । 'वैशेष्यात्तु तद्वादः'[2] इति न्यायेन पृथिवीभागभूयस्त्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेः । अनुगृहीतं हि तत्रैव — ब्रह्माण्डप्रभृतिस्तम्बपर्यन्तं सर्वमपि पञ्चभूतात्मकम्; पञ्चीकरणादिवचनात् । 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इति उपलक्षणम् । समानप्रकरणे हि उपब्रह्मणैश्च तथाध्यवसायात् । भूयसा तु लौकिकपरीक्षकागमव्यवहाराः । तथा च सूत्रम् — 'वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वाद' इति । 'त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्' इति च इति ।

न वस्त्वन्तरविरोध इति — अवयव्यभ्युपगमे आरम्भणाधिकरणसमर्थनीयस्य कार्यकारणयोरनन्यत्वादेर्विरोधवत् यथाश्रुतसूत्रप्रतिपन्नरीत्यैव गुणव्यवस्थाङ्गीकारेऽपि सिद्धान्तसम्प्रतिपन्नार्थान्तरस्य न विरोध इत्यर्थः ।

---

1. न्या द. 3-1-62, 63
2. बा. सू. 2-4-19

विरोधः । तथाप्याकाशादिषु शब्दादेरेकद्वित्रिचतुष्पञ्चक्रमेण पुराणेषु पाठात्, आकाशानुप्रवेशादन्यत्र शब्द इति निर्वाहे वाय्वाद्यनुप्रवेशादुत्तरोत्तरेषु स्पर्शादिरिति निर्वोढुं शक्यत्वात्, उपलम्भान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवस्थापनस्यापि

वस्त्वन्तरविरोधाभावेऽपि प्रमाणविरोधात् न तथा स्वीकारसम्भव इत्यभिप्रायेणाह — **तथापीत्यादि** ।

पुराणेषु पाठादिति । श्रीविष्णुपुराणे —

आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा ।
शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मन् संयुक्तान्युत्तरोत्तरैः ॥ इति ।

मोक्षधर्मे च —

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च भूगुणाः ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापां गुणाः स्मृताः ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ।
शब्दः स्पर्शश्च वायव्यः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ॥
तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव स स्मृतः । इति ।

एवमन्यत्रापि पाठादित्यर्थः । प्रत्यक्षतः पृथिव्यादिषु शब्दोपलम्भादित्यपि बोद्धव्यम् । ननु पृथिव्यादिषु शब्दोपलम्भः आकाशानुप्रवेशनिबन्धनः । पुराणेषु पाठोऽपि तदभिप्रायक एवेत्यत आह — **आकाशेति । उपम्लभान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवस्थापनस्येति** — उपलम्भसद्भावासद्भावाभ्यां व्यवस्थापनस्येत्यर्थः । पृथिव्यादिषु हि प्रत्यक्षेण स्पर्शोपलब्ध्या तत्र तत्सत्त्वं आकाशे तदनुपलब्ध्या च तत्र तदभावः । एवं रूपादीनां पृथिव्यादिवृत्तित्वं वाय्वाद्यवृत्तित्वं च बोध्यमिति भावः ।

समत्वाद्गन्धादिसूत्रं पृथिव्यास्ते सन्त्येव इत्ययोगव्यवच्छेदेन निर्वाह्यम् । 'आकाशस्योत्तरः' इत्यत्र तु तस्य स एवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन । कति कति चैवं सूत्राणि क्लिष्टानि परैरपि निरुह्यन्ते ।

यच्च — स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणि, कस्मादिति चेत् 'सगुणाना-मिन्द्रियभावात्'[1] इत्यत्र 'न शब्दगुणोपलब्धेः'[2] इत्युक्तम्; तत्रापि श्रोत्रेन्द्रिय-स्याकाशाप्यायितत्वादाप्यायकगुणस्य तद्गुणतां पटनैल्यपानीयसौरभादिवत्प्रक-ल्प्योक्तमुत्तरम् । अथवा यथागममाहङ्कारिकत्वमिन्द्रियाणामजानतश्चोद्ये

समत्वादिति । आकाशादिषु पञ्चस्वपि अविशेषेण प्रत्यक्षत एव शब्दोप-लम्भादिति भावः । क्लिष्टगत्याश्रयणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य प्रमाणाविरोधाय अगत्या तदाश्रयणं सर्वेषामेव क्वचिदावश्यकमित्याह — **कति कतीति** ।

क्लिष्टानि परैरपि निरुह्यन्त इति । यथा 'साध्यत्वादवयविनि सन्देहः'[3] इति द्वितीयाध्यायस्थसूत्रे इत्थमुक्तं वृत्तिकारेण—अत्र अवयविनि सन्देहस्साध्यत्वादिति यथा-श्रुतार्थः न सङ्गच्छते; वह्न्यादौ व्यभिचारात् । तस्मादयमर्थः — अवयविनि साध्य-त्वात् असिद्धत्वात्सन्देहः अवयविसद्भावादित्युक्तहेतोः । तथा च सन्दिग्धासिद्धो हेतुरित्यर्थ इति ।

स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणि; कस्मादिति चेदिति — घ्राणादिनीन्द्रियाणि स्वगतान् गन्धादीन् गुणान् कुतो न गृह्णन्तीत्यर्थः । स्वगतगन्धादिसाक्षात्कारं कुतो न जनयन्तीति यावत् । अत्र चोद्ये उत्तरं **सगुणानामिन्द्रियभावादिति** —गुणविशिष्टाना-मेवेतरसाक्षात्कारहेतुत्वादित्यर्थः । कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगोघृतादौ तथा दर्शनादिति भावः । **न शब्दगुणोपलब्धेरिति** — अत्र वात्स्यायनभाष्यम् — स्वगुणान्नोपलभन्त

1. न्या. द. (3-1-70)
2. ,, (3-1-72)
3. ,, (2-1-34)

[1] भूताप्यायितेन्द्रियपक्षे स्थित्वैवेदमुत्तरं गूढाभिप्रायेण दीयत इति। एतदुक्तं भवति—भवता किमिन्द्रियगुणोपलम्भाभाव उच्यते, किं वा तदाप्यायकगुणोपलम्भाभावः? पूर्वत्राङ्गीकार एवोत्तरम्; शब्दादीनामनिन्द्रियगुणत्वात्। उत्तरत्र व्यभिचार इति। अतो न वेदान्तविरोधप्रसङ्गः।

चतुर्थेऽध्याये प्रवृत्तिरागद्वेषादिनिरूपणमात्मनित्यत्वादिना प्रेत्यभावादिप्रतिपादनमनिमित्तभावोत्पत्तिसर्वानित्यत्वसर्वनित्यत्वादिनिराकरणञ्चात्यन्तानुगुणम्।[2] अवयविप्रसङ्गश्च प्रागुक्तन्यायेन नेतव्यः। पञ्चमस्तु जातिनिग्रहस्थानमात्रोपक्षीणो न क्वचित्तत्त्र उपकरोति। व्यवहाराङ्गविमर्शसौन्दर्यासौन्दर्यादिकं तु

इन्द्रियाणीत्येतन्न भवति; उपलभ्यते हि स्वगुणः शब्दः श्रोत्रेणेति। **गूढाभिप्रायेणेति** — आहङ्कारिकेन्द्रियवादे विकल्पेन परिहाराभिप्रायः गूढ इति भावः। तमेवाभिप्रायं प्रकटयति — **एतदिति**। **अनिन्द्रियगुणत्वादिति** — इन्द्रियाणामाहङ्कारिकतया भौतिकत्वाभावेन शब्दाद्यनाश्रयत्वादिति भावः। **उत्तरत्र व्यभिचार इति** — यत्रेन्द्रियत्वं तत्र स्वाप्यायकगुणग्राहकत्वाभाव इति नियमे स्वाप्यायकाकाशगुणभूतशब्दग्राहके श्रोत्रेन्द्रिये व्यभिचार इत्यर्थः।

अनिमित्तभावोत्पत्तीति — अकारणकार्योत्पत्तीत्यर्थः। **सर्वनित्यत्वादीत्यादिना** बाह्यार्थाभावादिकं गृह्यते। **अवयविप्रसङ्ग इति**— 'विद्याविद्याद्वैविध्यात्संशयः'[3] इत्यादिनावयविप्रस्ताव इत्यर्थः। **प्रागुक्तन्यायेनेति**—अवयविशब्देनासमवायिकारणतया पराभिमतसंयोगविशेषविशिष्टद्रव्यस्यैव विवक्षितत्वादिति भावः। **न क्वचित्तत्त्र उपकरोतीति** — तत्त्वनिर्णये न तस्योपयोग इत्यर्थः। तथा च तत्त्वनिर्णयाभिलाषिभिर्न तस्यादरणीयतेति भावः। तथापि व्यवहाराङ्गविमर्शसौष्ठवादिपरिज्ञानाय तदादरणमावश्यकमित्यत आह — **व्यवहारेति**। व्यवहारस्य—कथायाः अङ्गभूतो यो विमर्शः—प्रमाणो-

1. भूतेन्द्रियवादे
2. निरूपणञ्च
3. न्या. द. (4-2-4)

वास्तवलक्ष्यलक्षणयुक्त्यादिपरामर्शवैज्ञानिकैरर्थस्थितिमात्रानुसारादनादरणीयम् । यत्पुनरर्वाग्भिरक्षचरणपश्चाध्याय्यां कुशकाशावलम्बेन कणचरणकथां निवेश्य नैगमिक्यः पदव्यो निरुद्ध्यन्ते, तत्र तु नूनं स एव गौतमः स्वयमन्तः प्रहसति ।

इति स्वीकारपक्षः ॥

यद्वा —

नातीव च बहिष्कारो नातीव च परिग्रहः ।
साङ्ख्यादिवदिहापि स्यात्समाधिस्तौषतण्डुलः ॥

पन्यासादिः तस्य सौन्दर्यं — छलादिराहित्यं असौन्दर्यं — तद्वत्ता । आदिशब्देन निग्रहस्थानादिराहित्यरूपपुरुषातिशयादिकं गृह्यते । **वास्तवेति** — प्रामाणिकेत्यर्थः । लक्ष्यलक्षणयुक्तितदाभासनिरूपणप्रवीणैः अर्थतत्त्वस्यैवानुसरणीयतया व्यवहारादिगुणागुणानां नादरणीयतेत्यर्थः । **कुशकाशावलम्बेनेति** — कतिपयार्थसंवादरूपदुर्बलयुक्त्यवलम्बनेनेत्यर्थः । यद्वा मुख्यकल्पासम्भवेऽनुकल्पावलम्बनन्यायेनेत्यर्थः । अयं भावः — अक्षपादसूत्रोक्तग्रहणं मुख्यकल्परूपम् । तदनुक्तविषये तत्सन्निहितकणादसूत्रोक्तग्रहणमनुकल्परूपम् । न तु साङ्ख्याद्युक्तग्रहणं तथेति । **कणचरणकथां निवेश्येति** — 'धर्मविशेषप्रसूतात् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायादीनां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसम्' 'पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि' इत्यादिकणादसूत्रोक्ताप्रामाणिकार्थानन्तर्भाव्येत्यर्थः । **निरुद्ध्यन्त इति** — श्रुत्यादिविरुद्धाकाशादिनित्यत्वप्रतिपादनादिति भावः ।

ननूक्तरीत्या गौतमीयन्यायविस्तरस्य कार्त्स्न्येन स्वीकारे कणभक्षाक्षपादेत्यादिभाष्यविरोध इत्याशङ्क्याह — **यद्वेति** । **साङ्ख्यादिवदिति** । यथा साङ्ख्योक्तं प्रकृत्यादिकं स्वीकृत्य तदुक्तं ईश्वरानधिष्ठितत्वादिकं निराक्रियते, तथा अक्षपादोक्तं प्रमाणादिविवेकं स्वीकृत्य तदुक्तमिन्द्रियभौतिकत्वादिकं निराक्रियते । **समाधिस्तौषतण्डुल इति** — अन्नार्थिभिर्व्रीह्युपादानेऽपि तुषांशपरित्यागेन तण्डुलांशग्रहणवद्विद्यास्थानत्वेन गौतमीयन्यायविस्तरस्य परिग्रहेऽपि श्रुत्यादिविरुद्धांशपरित्यागेनाविरुद्धावश्यकांशग्रहणं युक्तमेवेत्यर्थः ।

उपजीव्यबहुत्वेन विद्यास्थाननिवेशनम् ।
विरुद्धांशैकविषया सूत्रादिषु बहिष्क्रिया ॥

॥ अधिकारिविवेचनम् ॥

नियताधिकारश्चायं न्यायविस्तरः ।

अधिकाराच्च नियतः स्यादयं न्यायविस्तरः ।
अप्रत्यवायो माहात्म्याद्दयालुश्शास्त्रमब्रवीत् ॥
सर्वाधिकारमित्येतदसमीक्षितभाषितम् ।
कथमागमवृत्तान्तमनधीतागमा विदुः ॥

ननु तर्हि गौतमीयस्य विद्यास्थाननिवेशनानुपपत्तिः, न हि साङ्ख्यादिकं विद्यास्थानेषु निवेश्यते अत आह — **उपजीव्यबहुत्वेनेति**— साङ्ख्याद्यपेक्षयेति भावः । ननु तर्हि धर्मविद्यास्थानत्वेन परिगणितस्य पुराणादिवन्न बहिष्कारसम्भव इत्यत आह — **विरुद्धांशैकविषयेति । बहिष्क्रियेति** — बहिष्कारश्चात्र प्रमाणादिसंव्यवहारव्यवस्थापनमात्रेदम्परस्य न्यायविस्तरस्य न तत्त्वेदम्पर्यम् । अतो न पुराणादिविरुद्धेन्द्रियभौतिकत्वादौ प्रमाण्यमित्येवं प्रतिपादनमेव ।

नियताधिकार इति — त्रैवर्णिकानामेव न्यायविस्तरेऽधिकारो न तु शूद्रादीनामित्यर्थः । ननु गौतमः स्वमाहात्म्यात् स्वस्मिन् स्वसम्बन्धिषु च प्रत्यवायरहितस्सन् कारुणिकतया सर्वाधिकारं शास्त्रमुपदिष्टवानिति गौतमीयैरभिधीयते । तत्कथमस्य नियताधिकारत्वमुच्यत इत्यत आह—**अप्रत्यवाय इति**—स्वस्मिन् स्वसम्बन्धिषु च प्रत्यवायरहित इत्यर्थः । माहात्म्यात् — 'तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते' इत्युक्तान्निषिद्धाचरणेऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तिप्रयोजकात्तपोविशेषजनितादृष्टविशेषरूपादुत्कर्षात्सर्वाधिकारं शास्त्रमादिशदित्यन्वयः । **असमीक्षितभाषितमिति** । सर्वाधिकारत्वानुपपत्तीनां वक्ष्यमाणानामनालोचनादिति भावः । शूद्राद्यधिकारानुपपत्तीरेव दर्शयति — **कथमित्यादि** ।

आगमवृत्तान्तमिति — वेदोक्तमर्थमित्यर्थः । वेदातिरिक्तानां दशानामपि विद्यास्थानानां वेदार्थनिर्णयोपयोगितयैव प्रामाण्यादिति भावः । केचित्तु प्रत्यक्षादि-

निषिद्धे प्रेरयंस्तान्वा कथं कारुणिको भवेत् ।
न च शक्या नरशिरःपावित्र्याद्यनुमाक्षतिः ॥
विहायागममक्षाद्यैर्द्विधा[1] तत्रापि विप्लवः ।

प्रमाणानां न्यूनाधिकविभागाक्षेपस्य तर्कसहकृतेन 'श्रुतिःप्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम्' इत्यागमेन निरसनीयत्वादनधीतागमानां शूद्राणामधिकारो न सम्भवतीत्यर्थ इत्याहुः । ननु शूद्रादिभिः वेदाध्ययनमपि कृत्वा न्यायविस्तरेऽधिकर्तव्यमित्येव गौतमाभिप्राय इत्यत आह — **निषिद्ध इति** 'पद्युह वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रः । तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्' 'अथ हास्य वेदमुपशृण्वतः त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रपूरणमुदाहरणे जिह्वाच्छेदः, धारणे शरीरभेदः' 'स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा' इत्यादिभिर्निषिद्धे वेदाध्ययन इत्यर्थः । तान्—शूद्रादीन् । वेदार्थनिर्णयरूपप्रयोजनासम्भवान्न्यायविस्तरे शूद्रादीनामनधिकार उक्तः । अथ क्वचिन्न्यायविस्तरार्थज्ञानस्यैवासम्भवात्तेषां तत्रानधिकार उच्यते — **न चेति** । **नरशिरःपावित्र्याद्यनुमाक्षतिः** 'नरशिरःकपालं शुचि, प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खवत्' 'शूद्रादयः वेदाध्ययनाधिकारिणः, मनुष्यत्वाद्ब्राह्मणवत्' इत्यनुमानानां कालात्ययापदिष्टत्वप्रतीतिः । **विहायागममिति** ।

नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशेत् ।
स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ॥

इत्याद्यागममन्तरेणेत्यर्थः । **अक्षाद्यैः** - प्रत्यक्षाद्यैः । परमते उपमानप्रामाण्यात्सिद्धान्तिमते स्मृतिप्रामाण्याच्च बहुवचनोपपत्तिः । विहायागममक्षाद्यैर्न शक्येत्यन्वयः । सम्पादयितुं जनयितुं वा न शक्येत्यर्थः । तथा च न्यायविस्तरेण प्रतिपिपादयिषितस्य उक्तानुमाने कालात्ययापदिष्टत्वस्य शूद्रादिभिर्ज्ञातुमशक्यतया न तेषां तत्राधिकारसम्भव इति भावः । शूद्रादीनां न्यायविस्तराधिकारासम्भवमुपपाद्य, अधिकारस्वीकारे बाधकमप्याह — **द्विधेति** । **तत्रेति** — शूद्रादीनां न्यायविस्तराधिकार इत्यर्थः । द्विधापीत्यन्वयः । विप्लवोऽपीति वा । विप्लवोऽपीत्यपिना पूर्वोक्तासम्भवस्समुच्चीयते

1. अक्षादिधिया

श्रुत्यां ह्यनधिकारित्वात्तदन्यत्राव्यवस्थितेः ॥
धर्मक्षोभानुमाभङ्गे कथं शूद्रादयः क्षमाः ।
अथ त्रैवर्णिकैरुक्ते त्वन्यो विश्वसितीत्यपि ॥
स्वयं न्यायविचारेऽस्य फलत्यनधिकारिताम्[1] ।

द्विधा — शूद्रादीनामागमाध्ययने तदनध्ययने च । विप्लवः — निषिद्धानुष्ठानप्रसङ्गः । आगमानध्ययने नरशिरःकपालशुचित्वानुमाने बाधितत्वज्ञानासम्भवात्तादृशानुमानबलेन शुचित्वं ज्ञात्वा तत्स्पर्शादिरूपनिषिद्धानुष्ठानं प्रसज्यते । आगमाध्ययने च तदेव निषिद्धमिति । एतदेवोपपादयति — **श्रुत्यामित्यादिना** । **अनधिकारित्वादिति** । तथा च तदनध्ययने निषिद्धानुष्ठानप्रसङ्गो दुर्वार इति भावः । निषिद्धानुष्ठानप्रसङ्गमुपपादयति — **तदन्यत्रेति** — श्रुत्यतिरिक्तेषु प्रत्यक्षादिष्वित्यर्थः । **अव्यवस्थितेरिति** — धर्माधर्मव्यवस्थापकत्वासंभवादित्यर्थः । **धर्मक्षोभानुमाभङ्ग इति** — निषिद्धानुष्ठानसंपादकस्य नरशिरःकपालं शुचि, प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खवदित्याद्यनुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वज्ञान इत्यर्थः । **कथं शूद्रादयः क्षमा इति** । तथा चानधीतवेदानां तेषां न्यायविस्तराधिकारस्वीकारे उक्तानुमाने समीचीनत्वज्ञानात्तेषां नरशिरःकपालस्पर्शादिरूपनिषिद्धानुष्ठानप्रसङ्गो दुर्वार इति भावः । शूद्रादय इत्यादिना 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः वैश्याद्वैदेहकस्तथा' इत्याद्युक्तप्रतिलोमानां सङ्ग्रहः । ननु त्रैवर्णिकोक्त्योक्तानुमानानां कालात्ययापदिष्टत्वं सुगममित्याशङ्क्याह — **अथेति** । अन्यः - शूद्रः । **विश्वसितीत्यपीति** — विश्वसितीत्येवमभिधानमपीत्यर्थः । **स्वयमिति** — त्रैवर्णिकनैरपेक्ष्येणेत्यर्थः । **अनधिकारितां फलति** — अनधिकारितां सम्पादयतीत्यर्थः । 'फलति फलमनेकं त्वत्पदे भक्तिरेका' इति सकर्मकतया प्रयोगात् । फलत्यनधिकारितेति पाठे इत्यपीत्यस्य इत्यभिधानेऽपीत्यर्थः । फलतीत्यस्य तु फलं भवति पर्यवस्यतीत्यर्थो बोध्यः । ननु विचारे शूद्रस्यानधिकारेऽपशूद्राधिकरणभाष्ये शूद्रादीनामपि तर्कानुगृहीतात्प्रत्यक्षादनुमानाच्च निर्विशेषस्वप्रकाशचिन्मात्रप्रत्यग्वस्तुन्यज्ञानसाक्षित्वादिनिश्चयसंभवाभिधानं कथं सङ्घटत इत्यत आह —

1. अनधिकारिता

प्रत्यक्षानुमयोर्यत्र नित्यं वेदानपेक्षता ॥
तत्रापशूद्रभाष्योक्ता शूद्रादेरप्यधिक्रिया ।
चतुर्दशापि स्थानानि भगवान् धर्मविद्ययोः ॥
न स्प्रष्टव्यानि शूद्रैरित्यब्रवीदाश्रमोधिके ।

प्रत्यक्षेति । **नित्यमिति** — नियमेनेत्यर्थः । **वेदानपेक्षता** — उपकार्यतया उपकारकतया वेति भाव्यम् । यत्र वेदार्थनिर्णयाय न्यायविचारः क्रियते तत्रोपकार्यतया वेदापेक्षा । नरशिरःकपालपवित्रतानुमान इव यत्राभासत्वज्ञानं वेदमन्तरा न भवति तत्रोपकारकतया वेदापेक्षा । द्विविधापि वेदापेक्षा यत्र न्यायविचारे नास्ति तत्रैव शूद्रादीनामधिकारसंभवो भाष्येऽभिहितः । न्यायविस्तरे तु द्विविधापि वेदापेक्षास्तीति न तत्र शूद्रादीनामधिकार इति भावः । एतावता शूद्रादीनां वेदानधिकारनिबन्धनो न्यायविस्तरानधिकार उक्तः । अथ वेद इव साक्षदेव निषेधान्न तत्राधिकार इत्याह — **चतुर्दशापीति** । न केवलं वेदमात्रमिति भावः । धर्मविद्ययोः **स्थानानि** — 'धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनावबोधित्वाज्जपादिना स्वरूपेणापि तत्साधनत्वाच्च' इति जिज्ञासाधिकरणभाष्योक्तरीत्या धर्मशब्दितपुरुषार्थसाधनभूतादृष्टविशेषस्य धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनज्ञानस्य च साधनानि

'पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश'[1] ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तनि पुराणादीनि । **भगवान्** — सार्वज्ञ्यसर्वशक्त्यादिकल्याणगुणपरिपूर्णः, अश्रितविषये विप्रलिप्सादिदोषदूरश्च ।

'ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः' ॥ इति ह्युच्यते ।

अनेनाप्ततमत्वं दर्शितं भवति । **न स्प्रष्टव्यानीति** — नोच्चारणीयानीत्यर्थः ।

1. या. स्मृ. (1-3)

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ॥
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।
यान्युक्तानि मया सम्यग्विद्यास्थानानि भारत ॥
उत्पन्नानि पवित्राणि पावनार्थं तथैव च ।
तस्मात्तानि न शूद्रस्य स्प्रष्टव्यानि कथञ्चन ॥ इति ।

तस्मादेतानि त्रैवर्णिकैरध्येतव्यानि । तत्र ब्राह्मणेन विद्याप्राप्तये धर्मानुष्ठानाय चाधिगन्तव्यानि । क्षत्रियवैश्याभ्यां धर्मानुष्ठानायैव । तथा शङ्खेन विद्यास्थानान्यनुक्रम्योक्तम् — 'एतानि ब्राह्मणोऽधिकुरुते । स च वृत्तिं दर्शयतीतरेषाम्' इति । एवमेव धर्मशास्त्रसङ्ग्राहकैः समर्थितम् । ततश्च येषां कर्मब्रह्ममीमांसावसेयतत्त्वहितरूपप्रमेयाचिन्ताधिकारस्तेषामेव तात्पर्यपर्यवसायितया धर्मविद्यास्थानाभिमतन्यायविस्तराधिकार इति सिद्धम् ।

अङ्गानीत्यादिकमाश्वमेधिकवचनम् । अङ्गानि —

शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।
कल्पश्चेति षडङ्गानि वेदस्याहुर्मनीषिणः ।

इत्युक्तानि । **मीमांसा** — वेदवाक्यविचारः । **पुराणं** — ब्राह्मादि । **धर्मशास्त्रं** — मानवादि । **विद्याः** — पुरुषार्थसाधनीभूतज्ञानहेतवः । **पवित्राणि** — वेदवच्छूद्रादिस्पर्शाक्षमाणि । **पावनार्थं** — अध्येतॄणां श्रोतॄणां च पापनिवृत्त्यर्थम् । **विद्याप्राप्तय इति** — अन्येषां विद्यासंबन्धसिद्धय इत्यर्थः । प्रवचनायेति यावत् । **धर्मशास्त्रसङ्ग्राहकैरिति** — विज्ञानेश्वरादिभिरिति भावः । अधिकारिनिरूपणमुपसंहरति — **ततश्चेति** — शूद्रादीनां वेदार्थनिर्णयरूपप्रयोजनासंभवात् क्वचित्प्रतिपिपादयिषितार्थज्ञानस्यैवासंभवान्निषिद्धानुष्ठानप्रसङ्गरूपबाधकसद्भावात्साक्षान्निषेधाच्चेत्यर्थः ।

तात्पर्यपर्यवसायितयेति — तात्पर्यविषयीभूतप्रयोजनवत्तयेत्यर्थः । अनेन वेदपरिकरभूतविद्यास्थानेषु शूद्रादीनामनधिकारे तात्पर्यविषयीभूतप्रयोजनासंभव एव मुख्यो हेतुः । साक्षान्निषेधोऽपि एतदभिप्रायक एवेति दर्शितम् ।

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ विधिविमर्शः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तः)

पण्डितराजः वे. सुब्रह्मण्यशास्त्री

अण्णामलैविश्वविद्यालयः

(७) विशेष्यतया नञ्समभिव्याहृताख्यातार्थकृतिप्रकारकशाब्दबोधे विशेष्यतया नञ्पदजन्योपस्थितिः कारणम्। चैत्रो न पचतीत्यादौ कृतिविशेष्यतया नञर्थाभावभानात् इत्येवं सप्त कार्यकारणभावाः कल्पनीयाः तैः।

अपि च नञ्समभिव्याहारे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपलिङर्थस्यैव नञर्थेऽभावे अन्वयः। तद्भिन्नलिङर्थस्य इष्टसाधनत्वादेः सर्वत्र धात्वर्थ एवान्वयः| नञसमभिव्याहारे तु सर्वस्यापि लिङर्थस्य धात्वर्थेऽन्वयः। लिङसमभिव्याहारे नञर्थस्य प्रथमान्तार्थेऽन्वयः लिङ्समभिव्याहारे तु धात्वर्थे इति तत्तद्बोधं प्रति तादृशतादृशसमभिव्याहारज्ञानानां अनन्ताः कार्यकारणभावाः कल्पयितव्याः इति च गौरवमापतति।

अस्मन्मते तु नञः असत्त्वे लिङर्थः प्रयोज्यतासंबन्धेन, नञः सत्त्वे च स्वप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसंबन्धेन, प्रथमान्तार्थः आधेयतासंबन्धेन, नञर्थः प्रतियोगितासंबन्धेन च आख्यातार्थकृतावन्वेति इति चत्वार एव कार्यकारणभावाः। अथवा विशेष्यतया सुबर्थलिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तार्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति भावनाविशेष्यतासंबन्धेन लिङ्गानन्वयिपदजन्योपस्थितिः कारणमित्येक एव कार्यकारणभावः कल्प्यते इति लाघवं स्फुटमेव।

अपि च न्यायमते हि यजेत इत्यत्र धात्वर्थो यागः आख्यातसामान्यार्थकृतावनुकूलतासंबन्धेनान्वेति। एवं च तुल्यवित्तिवेद्यतया धात्वर्थे कृतिसाध्यत्वं भासते। अतः कृतिसाध्यत्वमप्यन्यलभ्यं न लिङर्थः।

यदप्युच्यते नव्यतार्किकैः, इष्टसाधनत्वमात्रं लिङर्थः न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ तृप्तिसाधने धात्वर्थे लिङर्थस्येष्टसाधनत्वस्याभावबोधो न संभवतीति लिङः अनिष्टसाधनत्वे लक्षणा। तादृशार्थे लक्षणातात्पर्यग्राहकमेव नञ्पदम्। अनिष्टसाधनत्वञ्चाश्रयतया धात्वर्थे अन्वेति इति।

तदप्यसङ्गतम् ।

राजप्रेरितोऽहं गामानयामि- इति राज्ञि प्रवर्तकत्वव्यवहारोऽस्ति । निरूपितञ्च प्रवर्तकत्वं प्रवृत्तिकारणज्ञानविषयेच्छाश्रयत्वमेवेति । तस्याश्चेच्छायाः लिङादिनैव बोधः इति सैव लिङ्वाच्या । तया चेष्टसाधनत्वमनुमातुं शक्यमिति अन्यलभ्यमिष्टसाधनत्वं न लिङर्थः अनन्यलभ्यः शब्दार्थः इति न्यायात् ।

अपि च यत्र चैत्रः स्वत एव पाकमिष्टसाधनं बुध्वा पचति, तत्र पाककृतेर्वर्तमानतादशायां चैत्रः पचेदिति प्रयोगः आपद्येत । इष्टसाधनपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्रः इत्याकारके तद्वाक्यजबोधे विषयस्य तादृशपाककृतेः चैत्रे अबाधात् । अस्मन्मते तु तादृशचैत्रीयपाककृतेः लिङर्थप्रेरणाप्रयोज्यत्वाभावेन विषयबाधान्न तादृशप्रयोगापत्तिः । अन्यदीयप्रेरणाप्रयोज्यप्रवृत्तिवर्तमानतादशायां चैत्रः पचेत् इति प्रयोगस्तु प्रेरणायाः आख्यातार्थकृतौ संबन्धविशेषनिरूपणेनैव निरस्तः ।

यच्चोक्तं निषेधस्थले लिङः अनिष्टसाधनत्वे लक्षणेति । तदपि न ।

तथा सति ज्योतिष्टोमेन न यजेत इति वाक्यप्रयोगोऽपि प्रामाणिकः स्यात् । तद्वाक्यजन्ये अनिष्टसाधनज्योतिष्टोमयागानुकूलकृतिमानिति बोधे विषयस्याबाधात् । यागे तात्कालिकश्रमादिरूपानिष्टसाधनत्वस्य सत्त्वात् । न च नरकरूपानिष्टसाधनत्वमेव निषेधस्थले लिङा बोध्यते । तच्च ज्योतिष्टोमे बाधितमिति न तस्य प्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति अग्निं न स्पृशेत् इति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः अग्निस्पर्शे नरकसाधनत्वबाधात् । किञ्च नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति इत्यत्र नरकसाधनत्वं न बोधयितुं शक्यते अप्रामाणिकत्वात् । नापि तात्कालिकश्रमादिरूपानिष्टसाधनत्वं, तथात्वे तद्वाक्यस्य अनुवादकतासंभवेऽपि, अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति इति विधिना

इष्टसाधनत्वबोधनात् सर्वदा अतिरात्रे षोडशिग्रहणं कर्तव्यमित्यापतति । यदि चानुवादकतापरिहाराय क्रतुवैगुण्यरूपानिष्टसाधनत्वमेव नातिरात्रे इति वाक्येन बोध्यते इत्युच्यते । तदा एकस्यैव षोडशिग्रहणस्य क्रतुसाद्गुण्यजनकत्वं क्रतुवैगुण्यजनकत्वञ्च विरुद्धं न संभवति । तस्मान्न निषेधस्थले अनिष्टसाधनत्वं लिङा बोध्यते इत्युक्तिः समञ्जसा ।

अस्माकं तु मते यत्र विध्युत्तरं निषेधः तत्र लिङ्बोध्यनिवर्तनया धात्वर्थे इष्टसाधनत्वाभावस्याक्षेपः । विधिनिषेधयोर्द्वयोरपि वैदिकत्वे षोडशिग्रहणे इष्टसाधनत्वं तदभावश्च प्रयोगभेदेनोपपद्येते । एवञ्च ज्योतिष्टोमेन यजेतेति विध्युत्तरं प्रवृत्तेन ज्योतिष्टोमेन न यजेत इति निषेधवाक्येनावगतनिवर्तनया तत्र इष्टसाधनत्वाभावः आक्षिप्येत । ज्योतिष्टोमे च इष्टसाधनत्वाभावः श्रुतिविरोधेन बाधितः इति तद्वाक्यमप्रमाणं भवति ।

अपि च चैत्रः कीदृशः इति प्रश्ने चैत्रो न कलञ्जं भक्षयेदित्युत्तरयितुः असंबद्धप्रलापित्वं न स्यात् । बलवदनिष्टजनककलञ्जभक्षणानुकूलकृतिमानिति वाक्यं तस्योत्तरं भवति । तत्समानार्थकं न कलञ्जं भक्षयेदिति वाक्यमिति तस्य सदुत्तरत्वापत्तेः । अस्मन्मते च न कलञ्जमित्यादि वाक्यं कलञ्जभक्षणप्रवृत्तौ स्वज्ञानविशेषाधीनानुमितिप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसंबन्धेन निवर्तनावत्त्वं बोधयतीति तस्योत्तरत्वमेव न प्रसज्यते । किञ्च चैत्रः कीदृशः इति प्रश्नस्य चैत्रमुख्यविशेष्यकबोधजनकमेवोत्तरं भवितुमर्हति । न ह्यस्मन्मते निरुक्तवाक्याच्चैत्रमुख्यविशेष्यको बोधः । अपि तु कृतिमुख्यविशेष्यक एवेति न तस्योत्तरत्वं प्रसज्यते । न च तर्हि भवन्मते कीदृशी कृतिरिति प्रश्ने न कलञ्जं भक्षयेत् इत्युत्तरं वक्तुः असंबद्धप्रलापित्वं न स्यात् तस्य

कृतिमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वादिति वाच्यम् । कीदृशी कृतिरिति प्रश्नः स्त्रीलिङ्गविशिष्टकृतिविषयकः कृतिशब्देन लिङ्गविशेषस्याप्युपस्थापनात् । स्त्रीलिङ्गविशिष्टकृतिमुख्यविशेष्यकबोधजनकमेव तस्योत्तरं भवितुमर्हति । आख्यातोपात्तकृतिस्तु न लिङ्गान्वयिनी । आख्यातस्य लिङ्गाबोधकत्वात् । एवञ्च स्त्रीलिङ्गविशिष्टकृतिमुख्यविशेष्यकबोधाजनकं नं कलञ्जमित्यादि वाक्यं न तस्य प्रश्नस्योत्तरम् । तस्माल्लिङर्थः प्रवर्तना । सा च लोके पुरुषाभिप्रायः अपौरुषेये वेदे लिङादिनिष्ठः अलौकिको व्यापारः इति निरूपयन्ति ।

महाभाष्यस्वरसप्रमाणकाः **नव्यवैयाकरणाः**, विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इति सूत्रात् विध्यादयः लिङोऽर्थाः । तत्र विधिः प्रेरणा । यथा निकृष्टस्य भृत्यादेः स्वामिना स्वाभिलषिते प्रेरणम् । इयमेवाज्ञा । यथा स्वर्गकामो यजेत, अनेन पथा याहि इत्यादि । महाभाष्यकारः विधिनिमन्त्रणेत्यादिसूत्रे विधिः प्रेरणमिति बभाषे । न्यायभाष्यकारः वात्स्यायनोऽपि विधिर्नियोगः इत्याह । नियोगः नियोजनम् नियोजयतीत्यादिप्रतिपाद्यः प्रवर्तकनिष्ठव्यापारविशेषः । अत एव भगवान् पाणिनिः विधिपदार्थं तद्विशेषनिमन्त्रणादिभिः विधिनिमन्त्रणेति सूत्रे विवृणोति । निमन्त्रणं नाम श्राद्धादिभोजनानुकूलः प्रयोजकनिष्ठो व्यापारः निमन्त्रयते इति वाक्यात्तथा प्रतीतेः । विधिपदार्थस्य प्रवर्तकनिष्ठप्रवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपत्वे एव निमन्त्रणादेः विधिपदार्थत्वं संभवति । हरिरप्याह 'अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि' इति ।

प्रवर्तकत्वञ्च लिङाद्युच्चारयितृत्वे सति स्वतन्त्रत्वम् । स्वतन्त्रत्वोपादानात् न लिङुच्चारयितुः राजप्रेरितस्य पदातेः प्रवर्तकत्वापत्तिः । लोके गामानयेत्यादिशब्दोच्चारयितुः प्रवर्तकस्य व्यापारः तादृशशब्दप्रयोगः प्रेरणा । अथ वा प्रयुज्यमानः

लिङन्तशब्दः प्रेरणा । सैव लिङर्थः । स च स्वप्रयोक्तृत्वसंबन्धेन प्रवर्तकपुरुषवृत्तिः । वेदे तु प्रवर्तकः यजेतेत्येवमादिः लिङन्तशब्द एव । अपौरुषेयत्वाद्वेदस्य लोके इव पुरुषविशेषस्य प्रवर्तकत्वासंभवात् । लिङर्थः प्रेरणापि स एव लिङन्तशब्दः । न च प्रवर्तकनिष्ठस्यैव प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारस्य प्रेरणात्वात् वैदिकलिङन्तशब्दस्य चातथाभूतस्य कथं प्रेरणात्वम्? न हि स्वात्मकप्रवर्तकनिष्ठत्वं तस्य संभवतीति वाच्यम् । यथा अधिकरणस्वरूपस्यापि घटाभावादेः घटाभावत्वादिना भूतलवृत्तित्वं तथैव प्रेरणात्वेन रूपेण स्वात्मकप्रवर्तकनिष्ठत्वं वैदिकलिङन्तशब्दरूपप्रेरणायाः संभवति । लिङ्पद-प्रवृत्तिनिमित्तं प्रेरणात्वञ्च प्रेरयत्यादिधात्वर्थतावच्छेदकतया सिद्धः अखण्डो धर्मः । इमां प्रेरणां शब्दरूपत्वात् शाब्दी भावनेति व्यवहरन्ति । प्रेरणात्वेन रूपेण सविषया चेयं शब्दरूपा प्रेरणा लिङ्गसङ्ख्यान्वयायोग्यत्वात् व्यापारव्यपदेशं भजते । एवञ्च पचेदित्यादौ प्रेरणाविषयः पाकः इति शाब्दबोधः ।

यत्तूक्तम्, प्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयः प्रवर्तना प्रेरणेति चोच्यते । प्रवृत्तौ इष्टसाधनता-ज्ञानं हेतुरिति तद्विषयः इष्टसाधनत्वमेव प्रेरणा । न च भवत्प्रेरणया अहमध्यापयामि

यद्यपि नागेशभट्टैः लघुमञ्जूषायां (९५९ पृष्ठे) वेदे प्रवर्तना लिङ्घटितत्वरूपा प्रवर्तकत्वञ्च शब्दनिष्ठमेवेत्यभिहितम् । तथापि निगमने प्रेरणात्वेन शब्दनिष्ठत्वादेरुपपादनात् शब्दरूपत्वेन शाब्दी भावनेति व्यपदेशसमर्थनाच्च लिङन्तशब्द एव तत्रापि प्रेरणेति तेषामाशयोऽवगम्यते । अत्र तु प्रवर्तकनिष्ठत्वमुपपादयद्भिः तैः शब्दनिष्ठं लिङ्घटितत्वमित्युक्तम् । परं तु धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात् तन्मते लिङ्घटितत्वस्यापि घटितशब्दरूपत्वमेवेति न पूर्वापरसन्दर्भविरोधः इति बोध्यम् ॥

न किञ्चिन्ममेष्टमिति व्यवहारदर्शनात् इष्टसाधनत्वातिरिक्ता सेति वाच्यम् । क्वचित् साक्षात् इष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्तिः । क्वचित् परम्परया । न मे अध्यापनेन साक्षात्किञ्चिदिष्टमित्यभिप्रायेण निरुक्तव्यवहारः प्रवर्तते । तस्मात् इष्टसाधनत्वमेव प्रेरणात्वेन लिङर्थः इति ।

तदसङ्गतम् —

प्रवृत्तौ एतत्फलसाधनमिदं कृतिसाध्यं भवतु इतीच्छारूपा चिकीर्षैव हेतुः । तया चेष्टसाधनताज्ञानमन्यथासिद्धमिति न प्रवृत्तिहेतुः । अतश्च नेष्टसाधनत्वं प्रवर्तना प्रवृत्तिहेतुज्ञानाविषयत्वात् । न चेष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारैव प्रवृत्तिं जनयति । एवञ्च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति न्यायात् व्यापारेण चिकीर्षया व्यापारिणः इष्टसाधनताज्ञानस्य नान्यथासिद्धिः संभवतीति वाच्यम् । यत्र व्यापारिणः कारणत्वं प्रमाणान्तरेणावगतं, अवगतकारणत्वनिर्वाहाय च व्यापारः कल्प्यते, तत्रैव व्यापारेणेत्यादिन्यायः प्रवर्तते । यथा यजेत स्वर्गकामः इति श्रुत्या स्वर्गसाधनतयावगतस्य यागस्य आशुविनाशिनः कालान्तरभाविस्वर्गाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वानुपपत्त्या अपूर्वं व्यापारः कल्प्यते । तत्र अपूर्वेण व्यापारेण यागस्य व्यापारिणः न स्वर्गे अन्यथासिद्धिः । नत्वन्यत्र मानाभावात् । एवञ्चेष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षया प्रवृत्तावन्यथासिद्धमेव ।

किञ्च यागः इष्टसाधनं कृतिसाध्यः नाप्यत्र दुःखं तस्मात्त्वं कुरु इति स्वारसिको व्यवहारः प्रामाणिकानां दृश्यते । यदि लिङा इष्टसाधनत्वं बुध्यते । तदा यागः

इष्टसाधनमिति वाक्येनैव तस्य बोधितत्वात् पुनः त्वं कुरु इति विधिप्रत्ययेन तद्बोधने पौनरुक्त्यं दोषः आपतति । न च वारद्वयमभिहितमिष्टसाधनत्वं दृढीकृतं भवतीति सर्वथा इष्टसाधनत्वबोधनाय त्वं कुर्वित्युक्तिरिति वाच्यम् । तथापि तस्मादित्यनेन हेतुहेतुमद्भावबोधनासङ्गतेर्दुर्वारत्वात् । न ह्यभेदे हेतुहेतुमद्भावः क्वचिदपि संभवति ।

अपि च राज्ञा प्रवर्तितोऽहं कुर्वे इत्यादिव्यवहारात् प्रवर्तना प्रवर्तकनिष्ठेत्यवसीयते । प्रवर्तनैव लिङर्थः इति भाष्येण स्पष्टं प्रतीमः । इष्टसाधनत्वं न प्रवर्तकपुरुषे वर्तते । अपि तु धात्वर्थे यागपाकादौ । नापीष्टसाधनत्वबोधः प्रवर्तकपुरुषवृत्तिः । तस्य श्रोतृनिष्ठत्वात् । तस्मान्नेष्टसाधनत्वं लिङर्थः प्रवर्तना । न चेष्टसाधनताज्ञापनं प्रवर्तकपुरुषनिष्ठमिति वाच्यम् । तावता तस्यैव प्रवर्तनात्वं संभवति न भवदभिमतेष्टसाधनत्वस्य । इष्टसाधनत्वातिरिक्तमेव हि इष्टसाधनताज्ञापनम् । प्रवर्तनारूममिष्टसाधनताज्ञापनमेव लिङर्थः इत्यभिधाने च अस्मदभिमत एवार्थः प्रकारान्तरेणोक्तो भवति । इष्टसाधनताज्ञापनं नाम इष्टसाधनताज्ञानानुकूलो व्यापारः । स च लिङन्तशब्दरूप एव । तस्य चेष्टसाधनतानुकूलत्वं अनुपदं वक्ष्यते ।

अपि च यथा पाकः इष्टसाधनमिति ज्ञानं प्रवृत्तौ हेतुः एवं साध्येष्टकः पाकः इति ज्ञानमपि । तदृज्ञानादिव निरुक्तज्ञानादपि प्रवृत्तेरनुभवसिद्धत्वात् । तथा च विनिगमनाविरहात् इष्टसाधनत्वे इव साध्येष्टकत्वेऽपि लिङः शक्तिकल्पनया गौरवं दुर्वारम् । न च साधनत्वमखण्डोपाधिः साध्यत्वञ्च साधनघटितं गुरुभूतमिति कारणतावच्छेदकगौरवात् साध्येष्टकत्वज्ञानस्य न कारणता अपि तु इष्टसाधनता-

ज्ञानस्यैवेति इष्टसाधनत्वमेव लिङर्थः इति वाच्यम् । साधनत्वस्येव साध्यत्वस्याप्यखण्डस्य संभवात् साध्येष्टकत्वज्ञानस्य कारणत्वे कारणतावच्छेदकगौरवाभावात् विनिगमनाविरहस्तदवस्थ एव । एवमेव कृतिसाध्यत्वस्यापि लिङर्थता दूषणीया । कृतिसाध्यत्वज्ञानस्येव कृतिसाधनकत्वज्ञानस्यापि कारणत्वात् विनिगमनाविरहेण कृतिसाधनकत्वेऽपि शक्तिकल्पनागौरवमिति ।

हेतुमति चेति सूत्रे भाष्ये पृच्छतु मां भवानित्यत्र णिच् कस्मान्न भवति इति प्रश्नः उपक्षिप्तः । णिच्प्रयोगनिमित्तस्य कर्तृप्रयोजकव्यापारस्य लोडन्तशब्दप्रयोगरूपस्य सत्त्वादिति प्रश्नाशयः । अस्योत्तरं 'अकर्तृत्वात्' इति भाष्येणाभिहितम् । धात्वर्थक्रियाविशिष्टस्य प्रेरणायां णिच् भवति । निष्क्रियप्रेरणायां लिङ्लोडादिकं भवति । एवञ्चात्र प्रश्नादिधात्वर्थव्यापारविशिष्टप्रयोजकव्यापाराभावान्न णिचः प्रवृत्तिरिति तदाशयः । तदुपरि 'अथापि कथञ्चित्कर्ता स्यात् एवमपि न दोषः लोटोक्तत्वात् णिच् न भविष्यति' इति समाधानान्तरमुक्तं भाष्ये । णिजर्थस्य विध्यर्थकेन लोटा उक्तत्वात् उक्तार्थानामप्रयोगः इति न्यायेन णिच् न भवतीति तदर्थः । न हि इष्टसाधनत्वं णिजर्थः इति कश्चिदप्यभ्युपैति । इष्टसाधनत्वस्य विधित्वे एतद्भाष्यासङ्गतिः स्पष्टं प्रतीयते । तस्मान्नेष्टसाधनत्वं विधिः । अपि तु लिङाद्यन्तशब्दरूपा प्रेरणा । सा च विषयतया धात्वर्थे अन्वेति । एवञ्च पचेत् इत्यादौ प्रेरणाविषयः पाकः इति शाब्दबोधो जायते ।

ततः दोषाभावविशिष्टया आप्तोक्तया प्रेरणया विषयतया स्वविषये पाकादौ इष्टसाधनत्वमनुमीयते । विना इष्टसाधनताज्ञानं पुरुषप्रवृत्तेरनुदयात् । तथा च

भाष्यम् 'सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते'। इति। अत्र हेतुकोटौ आप्तत्वानुपादाने इष्टसाधनत्वरूपसाध्याभाववति विषभक्षणे शत्रुप्रोक्त विषं भुंक्ष्वेति वाक्यघटकलिङर्थ-प्रेरणाविषयत्वसत्त्वेन व्यभिचारः अतः आप्तेत्युक्तम्। आप्तत्वञ्च भ्रमादिदोषरहितत्वे सति तत्तत्क्रियाविषये स्वेष्टप्रतिबन्धानिष्टोत्पत्त्युभयानुकूलव्यापाराभाववत्त्वम्। क्रुद्धे-नोक्तात् मृदं भुंक्ष्वेति वाक्यान्मृद्भक्षणे, सेर्ष्येणोक्तात् पायसं भुंक्ष्व इति वाक्याच्च पायसभक्षणे इष्टसाधनत्वाक्षेपो नास्ति। एवञ्चेष्टासाधने मृद्भक्षणादौ प्रेरणाविषयत्व-सत्त्वेऽपि न व्यभिचारः। प्रयोक्तुः क्रोधासूयादिदोषवत्त्वेन दोषरहितत्वघटिताप्तत्वा-भावेन तदुक्तप्रेरणाविषयत्वहेतोस्तत्रासत्त्वात्। यत्र आप्तेन गृहविशेषे भोजनं अत्यन्तानिष्टसाधनमिति बोधनाय विषं भुंक्ष्व मा चास्य गृहे भुंक्थाः इत्युक्तं तत्र न विषभक्षणे इष्टसाधनत्वाक्षेपः न वा श्रोता तत्र प्रवर्तते। इत्थञ्च इष्टसाधनत्वाभाववति विषभक्षणे आप्तोक्तप्रेरणाविषयत्वसत्त्वेन व्यभिचारः इति दोषाभावविशिष्टत्वं प्रेरणायां विशेषणमुपात्तम्। तत्र अनिष्टसाधनत्वनिश्चयप्रयुक्तद्वेषस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन दोषाभाववैशिष्ट्यघटितहेतोस्तत्राभावान्न व्यभिचारः।

एवञ्च पचेदित्यादौ पचिना पाकत्वेनोपस्थिते भाविपाके पक्षे निरुक्तप्रेरणा-विषयत्वेन हेतुना इष्टसाधनत्वमनुमाय पाके प्रवर्तते। बहुलायाससाध्ये यागादौ तु सामान्यतः इष्टसाधनताज्ञानं न प्रवर्तकं अपि तु विशिष्य स्वर्गत्वादिना स्वर्गादि-साधनताज्ञानम्। यजेतेत्यादिवैदिकप्रेरणाविषयत्वे स्वर्गसाधनताव्याप्तिज्ञानं उपदेशेन शाब्दबोधरूपमुत्पद्यते। ततश्च स्वर्गसाधनत्वानुमानाद्यागादौ प्रवर्तते पुरुषः। प्रथमोपदेष्टुः पुरुषस्य तादृशं व्याप्तिज्ञानं योगाज्जायते। न च ज्योतिष्टोमादिव

वाजपेयगङ्गास्नानादितोऽपि स्वर्गो जायते । वाजपेयादिजन्यस्वर्गसाधारणस्य च स्वर्गत्वस्य ज्योतिष्टोमकार्यतातिप्रसक्तस्य तत्कार्यतावच्छेदकत्वं न संभवतीति कथं ज्योतिष्टोमादौ स्वर्गसाधनत्वग्रहः इति वाच्यम्। वाजपेयादिना स्वर्गोत्पत्तिबोधक-वाक्यान्तरपर्यालोचनवान् पुरुषः प्रेरणाविषयत्वेन विजातीयस्वर्गसाधनत्वमेवानुमिनोति । वैजात्यञ्चानतिप्रसक्तं कार्यतावच्छेदकं संभवति । ध्वनितश्चायमर्थः 'न चान्तरेण यार्जि यजिफलं लभन्ते' इति भाष्येण । अहरहः सन्ध्यामुपासीत इत्यादिनित्यकर्मविधायक-वाक्यघटकलिङर्थप्रेरणया प्रत्यवायाभावरूपेष्टसाधनत्वमिव अवश्यकर्तव्यत्वमप्याक्षिप्यते । ततश्च तदकरणे प्रत्यवायः सिद्ध्यति ।

न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र आरोपितं कलञ्जभक्षणं प्रेरणाविषयः इति शाब्दबोधः नञा आरोपितत्वद्योतनात् । प्रतियोग्यारोपस्याभावबुद्धौ हेतुत्वात्तदनन्तरं कलञ्जभक्षणा-भावः प्रेरणाविषयः इति मानसं ज्ञानमुत्पद्यते। न चेदमेव शाब्दबोधरूपमिति शङ्क्यम् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति नियमविरोधेन लिङर्थप्रेरणायाः तदप्रकृत्यर्थेनाभावेनान्वयायोगात् । ततः यदभावत्वेन यदभावः प्रेरणाविषयतया बोध्यते तत्प्रतियोगी बलवदिष्टाधिकानिष्टसाधनमिति व्याप्तेः प्रेरणाविषयतया बोधिताभावप्रतियोगिनि कलञ्जभक्षणे अनिष्टसाधनत्वमनुमिनोति । ततश्च निवर्तते कलञ्जभक्षणात् ।

तत्तु समन्वयादिति सूत्रे भाष्ये 'न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ हन्त्यर्थानुरागी नञ् । नञश्चैष स्वभावः यत्स्वसंबन्धिनः अभावबोधनम् । निषेध्याभावबुद्धिश्च निषेध्यविषयौ-दासीन्ये कारणम्' इति वदतां शङ्करभगवत्पादानामपि अयमेव निषेधवाक्यार्थः अभिमतः इति प्रतीमः । अनेन हि भाष्येण धात्वर्थाभावे लिङर्थप्रेरणाविषयतेति

लभ्यते । यत्त्वत्र वाचस्पतिमिश्राणां निषेध्ये अनिष्टसाधनताबुद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिरिति व्याख्यानम् तन्न सङ्गतं अक्षरास्वारस्यात् । न हि निषेध्याभावबुद्धिपदेन निषेध्ये अनिष्टसाधनताबुद्धिरिति स्वरसतः प्रतीयते । निषेध्याभावस्य प्रेरणाविषयत्वेन बुद्धिः निषेध्यविषयौदासीन्ये कारणमित्यस्मद्व्याख्यानन्तु अक्षरानुगुण्यं भजते । किञ्च अनिष्टसाधनत्वमित्यनेन मिश्रैः यदि इष्टसाधनत्वाभावो विवक्षितः तदा तस्य धात्वर्थे हननादौ बाधः । यदि चानिष्टजनकत्वं विवक्षितं तदा नञः लिङर्थानुरागः तदर्थैकदेशानुरागो वा प्राप्तः न तु हन्त्यर्थानुरागः इति 'हन्त्यर्थानुरागी नञ्' इति भाष्यं विरुद्ध्येत । [1]भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि इति सूत्रे भाष्ये न सुरां पिबेत् इति वाक्ये नञ्वति पदत्रयसंबन्धात् सुरापानप्रतिषेध एव गम्यते इति प्रत्यपादयन् आचार्याः न तु विध्यर्थप्रतिषेधो गम्यते इति । तस्मान्निषेधवाक्यानामस्मदुक्तार्थ एवाचार्यसंमत इति स एव युज्यते ।

---

[1] मुद्रितलघुमञ्जूषाग्रन्थे (९८० पृष्ठे) 'आवृत्तावप्यविरोधः इति सूत्रेऽपि भाष्ये न सुरां पिबेत् इति वाक्ये नञ्वति पदत्रयसंबन्धात्सुरापानप्रतिषेध एव गम्यते न तु विध्यर्थप्रतिषेधः इत्युक्तम्' इति पाठः उपलभ्यते । पदत्रयसंबन्धादित्यादि वाक्यं 'समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधः' इति सूत्रभाष्ये नोपलभ्यते । अपि तु 'भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि' इति सूत्रभाष्ये । अतः 'आवृत्तावप्यविरोधः' इति सूत्रे इत्युक्तिः तदनन्तरसूत्रद्वयान्तरिते भावन्तु इत्यादिसूत्रे इत्येवंपरतया व्याख्येया । किञ्च, भावन्त्विति सूत्रभाष्येऽपि 'न सुरां पिबेदिति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसंबन्धात्सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थोऽवगम्यते । न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसंबन्धात्सुरापानविधिरपि' इति वचनजातं दृश्यते । न तु न तु विध्यर्थप्रतिषेधः इत्यपि । तस्मात् सुरापानप्रतिषेधः इत्युक्तं न तु विध्यर्थप्रतिषेधः इत्युक्तम् इति मञ्जूषापाठः समीचीनः । विध्यर्थप्रतिषेधः इत्यनुक्त्वा सुरापानप्रतिषेधः इत्याचार्याणामुक्तिः स्वपक्षसाधिकेति नागेशभट्टानामाशयः ॥

इत्थञ्च लिङन्तशब्दप्रयोगरूपा प्रयुज्यमानलिङन्तशब्दरूपा वा प्रेरणा लिङो वाच्येति प्रतिपादयन्ति ।

प्राचीना वैयाकरणाः, विधिनिमन्त्रणेत्यादिसूत्रात् विध्यादयः लिङोऽर्थाः । विधिः प्रवर्तनम् अप्रवृत्तप्रयोज्यस्य अज्ञातस्वाभिलषितोपाये इष्टसाधनताबोधनम् । निमन्त्रणं आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेरिष्टसाधनताबोधनम् । आमन्त्रणं स्वाभिलषिते कामचारेण प्रवृत्तस्य इष्टसाधनताबोधनम् । यथा इहासीतेति । अधीष्टं संमानपूर्वकं अध्यापनादौ इष्टसाधनताबोधनम् । एतच्चतुष्टयानुगतं प्रवर्तनात्वमिति तदेव लिङः शक्यतावच्छेदकम् । प्रवर्तनायां लिङिति निष्कर्षः । यदाहुः 'अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि । तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥ न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा । विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम् ॥ इति ।

प्रवर्तनारूपं - प्रवर्तनात्वम् । भेदस्य - तत्तद्रूपेण पार्थक्यस्य । प्रवर्तनात्वञ्च प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम् । इष्टसाधनत्वावच्छिन्नपाकविषयकज्ञानस्य पाकप्रवृत्तौ कारणत्वात् तत्त्वमिष्टसाधनत्वे वर्तते इति इष्टसाधनत्वं लिङः शक्यमिति फलितम् ।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणे भामत्यां शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात् इति जैमिनिसूत्रं 'शास्त्रफलं स्वर्गादि प्रयोक्तरि कर्तरि । कुतः ? प्रयोक्तृफलसाधनतालक्षणत्वाच्छास्त्रस्य विधेः । कर्त्रपेक्षितोपायता हि विधिः' इति

व्याचक्षणाः वाचस्पतिमिश्राः कण्ठरवेणैव इष्टसाधनत्वस्य लिङर्थविधिरूपतां निरूपयन्ति । मण्डनमिश्रा अप्याहुः —

पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः ।
प्रवृत्तिहेतुं धर्मञ्च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम् ॥ इति ।

न च कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यापि प्रवृत्तौ हेतुतया तद्विषयस्य कृतिसाध्यत्वस्यापि निरुक्तं प्रवर्तनात्वमस्तीति तदपि लिङर्थः स्यादिति वाच्यम् । कृतिसाध्यत्वे लिङा बोधितेऽपि न तद्ज्ञानमात्रं प्रवर्तकं अशक्तस्यापि कार्यविशेषे प्रवृत्त्यापत्तेः । किन्तु मदीयकृतिसाध्यताज्ञानम् । मदंशान्तर्भावेण कृतिसाध्यत्वं न लिङा बोधयितुं शक्यते । परन्तु यागः मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वात् इत्यनुमानेन तद्ज्ञानं जायते । एवं च तेनैव कृतिसाध्यताज्ञानसंभवेन लिङः तत्र शक्तिकल्पनं न युज्यते । एवं लौकिकप्रमाणादेव कृतिसाध्यताबोधः उपपद्यते । एवं धात्वर्थयागस्य आख्यातार्थे कृतावनुकूलतासंबन्धेनान्वयबोधानन्तरं यागः कृतिसाध्यः इति मानसमपि ज्ञानं संभवति । अतः अन्यलभ्यं कृतिसाध्यत्वं न लिङर्थः अनन्यलभ्यः शब्दार्थः इति न्यायात् । अपि च कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रवर्तकम् । कृत्यसाध्ये चन्द्रस्पर्शादौ कुतो न प्रवर्तते इति चेत् । ततः इष्टाभावेन वृथाश्रमजनकत्वेन तत्र द्वेषादेव । अतोऽपि कृतिसाध्यत्वस्य लिङर्थता न स्वीकरणीया ।

न च मधुविषसंपृक्तान्नभोजने प्रवृत्तेर्वारणाय बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्यापि तत्र हेतुता वाच्येति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि लिङर्थः इति वाच्यम् । तद्ज्ञानस्य

प्रवर्तकत्वे बहुलायाससाध्ये यागादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । ततो बहुतरदुःखानामुत्पत्त्या बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्यैव सत्त्वात् । एवं अल्पस्यापि दुःखस्य कुतश्चिद्दुःखाद्बल-वत्त्वेन अनुगतं बलवत्त्वमपि दुर्वचम् । तस्मान्न निरुक्तानुबन्धित्वज्ञानं प्रवर्तकम् । अपि च तद्विषयकप्रवृत्तौ तद्विषयकद्वेषस्य प्रतिबन्धकतया तदभावस्य प्रतिबन्धकाभाव-विधया हेतुत्वं क्लृप्तमिति द्वेषाभावेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमन्यथासिद्धं भवति । न च कारणताग्राहकं अन्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानम् तच्च द्वेषाभावे इव बलवदनिष्टा-ननुबन्धित्वज्ञानेऽप्यस्ति । तथा च तेनैव द्वेषाभावस्यान्यथासिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । परकीयसुन्दरीगमनं नरकमुत्पादयतीति जानन्नपि आस्तिकः तज्जन्यसुखे उत्कटेच्छया तद्गमने प्रवर्तते तत्र द्वेषाभावदशायाम् । न चायं तत्र बलवदनिष्टाननु-बन्धित्वं जानाति । ततः व्यतिरेकव्यभिचारात् तद्ज्ञानं न प्रवृत्तौ हेतुः । अपि तु द्वेषाभाव एव । स चास्त्येव तस्येति न व्यभिचारः । न च द्विष्टसाधनताबुद्धेः द्वेषहेतोः सत्त्वात्कुतो न तस्य तत्र द्वेषः इति वाच्यम् । तत्र द्वेषं प्रति तज्जन्यसुखादौ उत्कटेच्छासामग्रीविरहविशिष्टद्विष्टसाधनताज्ञानस्यैव हेतुतया इच्छासामग्रीसत्त्वे द्वेषहेतोरभावात् । अथवा द्वेषं प्रति तादृशेच्छासामग्री स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका । उत्कटत्वं च जातिविशेषः विषयिताविशेषो वा । अतो न तत्र द्वेषः इति द्वेषाभाव एव हेतुः न पुनः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमिति न तत् लिङः शक्यम् ।

एतेन, बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानं प्रवृत्तौ प्रतिबन्धकम् तदभाव एव प्रतिबन्धका-भावविधया हेतुः न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमिति वदन्तः परास्ताः ।

अगम्यागमनं नरकसाधनत्वेन जानतोऽप्यास्तिककामुकस्य असति द्वेषे तत्र प्रवृत्तेर्जायमानत्वेन तादृशानुबन्धित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वासंभवात् । द्वेषप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ तद्ज्ञानप्रतिबन्धकतायां मानाभावाच्च ।

यत्तु, यागीयपशुहिंसा न पापं जनयति । न हिंस्यादिति निषेधशास्त्रं रागतः प्राप्तहिंसाविषयतया संकोच्यते इति प्रामाणिकाः मन्यन्ते । 'पशुमालभेत' 'न हिंस्यात्' इति शास्त्रयोर्विरोधे एव शास्त्राप्रामाण्यभिया सामान्यशास्त्रस्य विशेषपरतया संकोचो युज्यते । इष्टसाधनत्वमात्रस्य लिङर्थतायां निषेधशास्त्रेण आलभेतेति विधिर्न विरुध्यते । पश्वालम्भे इष्टसाधनत्वस्य निषेधबोधितानिष्टसाधनत्वस्य च संभवात् परकीयसुन्दरीगमने उभयोः समावेशेन विरोधाभावात् । अतः इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वरूपं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि लिङर्थः इति स्वीकरणीयम् । एवञ्च बलवदनिष्टानुबन्धित्वाननुबन्धित्वयोर्विरोधेन तद्बोधकयोः निरुक्तशास्त्रयोर्विरोधे न हिंस्यादिति शास्त्रं विषयविशेषे संकोच्यते इति नैयायिका वदन्ति । तन्न ।

नान्तरीयकत्वस्य दुर्वचत्वेन तद्घटितस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य लिङर्थत्वासंभवात् । इष्टजनकजन्यत्वं इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकत्वमिति चेन्न । ब्रह्महननादिजन्यनरकस्यापि इष्टजनकतादृशहननजन्यत्वेन नान्तरीयकत्वापत्त्या तदतिरिक्तदुःखजनकत्वाभावेन न ब्राह्मणं हन्यादित्यादिनिषेधानुपपत्तिः । इष्टव्याप्यत्वं तदिति चेन्न । यदि व्याप्यत्वं कालिकं तदा यागादेरपि न निरुक्ताननुबन्धित्वं संभवति । आन्तरालिकदुःखस्यापि इष्टस्वर्गसमानकालिकत्वाभावेन इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकातिरिक्तत्वात् ।

यदि दैशिकं व्याप्यत्वं विवक्षितं तदा ब्राह्मणहननादिजन्यनरकस्यापि इष्टोत्पत्त्यधिकरणे एव जायमानत्वेन इष्टव्याप्यत्वात् इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकत्वात्तदतिरिक्तदुःखजनकत्वस्य ब्राह्मणहनने बाधात् तेषां निषेधानुपपत्तिः। इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखातिरिक्तदुःखाजनकमित्यनेन बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वमेव विवक्षितमिति न दोषः इति चेन्न। रागिणः कलञ्जभक्षणजन्ये नरके बलवद्द्वेषानुदयेन तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनके तद्भक्षणे निरुक्तदुःखाजनकत्वाभावो बाधितः इति न कलञ्जं भक्षयेदिति निषेधानुपपत्तिस्तदवस्था। नरकाजनकत्वमेव निरुक्तानुबन्धित्वमित्यनेन विवक्षितमिति चेन्न। लिङर्थाभावस्य नरकजनकत्वस्य कलञ्जभक्षणादौ सत्त्वेन न कलञ्जं भक्षयेत् इत्यादीनामुपपत्तावपि ज्वरितः न भुञ्जीत इति निषेधानुपपत्तिः नरकजनकत्वस्य भोजने बाधात्। तस्मात् दुर्वचं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं न लिङर्थः।

अपि च तस्य लिङर्थत्वेऽपि न हिंस्यादिति निषेधस्य संकोचो न लभ्यते। यथा भवन्मते लिङर्थस्यापि तस्य श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र धात्वर्थे नान्वयः स्वीक्रियते तस्य बलवदनिष्टानुबन्धित्वात्। तथा लिङर्थस्यापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य आलम्भे धात्वर्थे अबोधनेऽपि इष्टसाधनताबोधनेन पशुमालभेत इति विधेरुपपत्तेः। न च तत्र लिङर्थैकदेशबाधो दुर्वारः इति वाच्यम्। निषेधशास्त्रस्य यागीयपश्वालम्भादौ सर्वथा अप्रवृत्तिरूपात् बाधात् अस्य न्यूनत्वात्। ततश्च निषेधशास्त्रसङ्कोचलाभाय बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं लिङर्थ इति वचनं नोपपद्यते।

—To be continued.

EXCHANGE LIST

The Servant of India Society.
Hindustan Review.
Half-Yearly Journal of the Mysore University.
Economica, London.
Philosophical Quarterly.
Journal of the Indian Chemical Society.
Reading University Gazette.
Mysore Economic Journal.
Chemical Abstracts, Easton P. A.
The Punjab University Gazette.
Journal of the Bombay University.
Quarterly Journal of the Mythic Society.
Publications by the Oriental Library, Baroda.
Publications by the Kungl Universities Bibliotek, Uppasala, Sweden.
Publications by Tohoku Imperial University, Sendai, Japan.
Journal of the Madras University.
Bulletin de L'Ecole Francaise d'Extreme-Orient — Ecole Francaise d'Extreme-Orient, Hanoi (Indo-China).
Djwa—Java-institute, Kweekschoollaan, Jogajkarta, Java.
Varendra Research Society, Rajshahi, Bengal — Annual Report and Monographs.
Quarterly Journal of the Kannada Literary Academy.
Journal of the Andhra Historical Research Society.
Indian Culture.
Scripta Mathematica.
Indian Historical Quarterly, Calcutta.
Publications of the Bombay Royal Asiatic Society.
The Indian Library Journal.
Review of Philosophy and Religion.
U. S. S. R. Society for Cultural relations with foreign countries, Russia.
'*Drama*' published by the British Drama League, London.
Proceedings of the Durham Philosophical Society, Newcastle.
Collected papers from the Faculty of Science, Osaka.

EXCHANGE LIST—(Cont.)

Bulletin of the Calcutta Mathematical Society.

Science and Culture. Calcutta.

Indian Co-operative Review, Madras.

Epigraphica Indica.

Spolia Zeylanica.

Publications of the R. Swedish Academy of Sciences, Stockholm.

Bijendragen Tet De Taal, Land-En Volken Kunde Van Nederland Sch-Indie-s-Gravenhage.

Monthly Weather Report, Poona.

Scientific Reports of the Imperial Institute of Agricultural Research.

The Aryan Path.

The Mimamsa Prakash.

Indiana.

Vishwa Vani—A Journal of Indian Renaissance.

Journal of the Madras Geographical Association.

Man in India.

The Poona Orientalist.

Publications by the Industrial Intelligence and Research Bureau, Simla.

The Mathematical Teacher, New York.

Duke Mathematical Journal.

Publications of the Brown University, U. S. A.

Transactions of Tbilissian Mathematical Institute, Russia.

Lingnan Science Journal.

London University Gazette.

The Adyar Library Bulletin.

ANNAMALAI UNIVERSITY PUBLICATIONS

	Name of Publication		*Author*	Rs.	A.	P.
	History					
1	Bhoja Raja	..	Prof. P. T. Srinivasa Ayyangar	1	8	0
2	The Nayaks of Tanjore (Sold out)	..	Rao Bahadur C.S. Srinivasachariar and Mr. Vridhagirisan	4	8	0
3	History of Gingee	..	Rao Bahadur C.S. Srinivasachariar	4	0	0
4	Indian History in Tamil	..	Rao Bahadur C.S. Srinivasachariar and S. K. Govindaswami	2	8	0
5	Dutch in Malabar	..	Dr. P. C. Alexander	3	8	0
	Economics					
6	Factory Labour in India	..	Prof. A. Mukhtar	3	0	0
7	The Distributive Co-operation in India	..	Mr. V. G. Ramakrishna Ayyar	1	0	0
8	The Madras Agriculturists' Relief Act—A study	..	Dr. B. V. Narayanaswami Nayudu and P. Vaidyanathan, M.. .			
9	Report on the Working of Prohibition in Salem	..	C. Jaganathachari, M. A., M. Litt.			
10	Madras Sales Tax Act	..	Dr. B. V. Narayanaswami Nayudu and S. Thiruvengadathan	1	8	0
11	Road and Rail Transport (Sold out)	..	Dr. B. V. Narayanaswami Nayudu and S. R. N. Badri Rao	5	0	0
12	Ground Nut	..	Dr. B. V. Narayanaswami Nayudu and P. S. Hariharan	1	8	0
13	Economy of the South Indian Temple	..	Mr. V. G. Ramakrishna Ayyar	2	0	0
14	Text-book on Economics in Tamil	..	Mr. V. G. Ramakrishna Ayyar	2	0	0
15	The Indian Trade (not in stock)	..	Dr. B. V. Narayanaswami Nayudu	2	0	0
	Philosophy					
16	Naveena Tarkam in Tamil (not in stock)	..	Mr. K. R. Applachariar	2	0	0
17	Educational Psychology in Tamil (not in stock)	..	Prof. K. R. Applachariar and Prof. R. Ramanujachari	1	0	0
	Physics					
18	A Text-book in Tamil on Physics Vol. I	..	Mr. R. K. Visvanathan	3	0	0
19	Do. Vol. II	..	Do.	2	0	0
20	Acoustics (in Tamil)	..	Do.	1	8	0
21	Physics of Music	..	Do.	2	0	0
	Chemistry					
22	A Text-book in Tamil on Chemistry, Vol. I	..	Mr. N. Ananthavaidyanathan	3	0	0
23	Do. Vol. II	..	Do.	2	8	0

	Name of Publication	*Author*	Rs.	A.	P.
24	Practical Chemistry for Intermediate Students ..	Mr. M. L. Sitaraman	2	8	0
	Botany				
25	A Text-book in Tamil on Botany (not in stock) ..	Dr. T. S. Raghavan	3	0	0
26	Cytalogical Studies in bignoniacea ..	Mr. K. R. Venkatasubban, M. SC.	5	0	0
	Tamil				
27	Pari Pattu (not in stock) ..	Bhasha Kavisekara Vidvan R. Raghava Ayyangar	2	0	0
28	Kurunthogai Vilakkam	Do.	1	8	0
29	History of Tamil Literature (not in stock) ..	Do.	3	0	0
30	Advanced Studies in Tamil Prosody ..	Dr A. Chidambaranatha Chettiar	2	0	0
	Sanskrit				
31	Text and Commentary of Tattvavibhavana by Parameswaran, a commentary on Vacaspati Misra's Tattvabindu ..	Mr. V. A. Ramaswami Sastriar	3	0	0
32	Jagannatha Panditha ..	Do.	2	0	0
33	Sri Mukundamala (not in stock) ..	Prof. K. Rama Pisharoti	3	0	0
34	Svarasidhanta Chandrika ..	Srinivasayajvan Edited by Mr. K. A. Sivaramakrishna Sastri	5	0	0
35	Trimsacchloki ..	Sri V. Subramanya Sastri	0	8	0
36	Nyayakulisa ..	Edited by Prof. R. Ramanujachari and Pandit K. Srinivasacharya	2	8	0
37	Nitimala	Do.	2	0	0
38	Vivarana ..	V. Subramania Sastri	6	0	0
39	Philosophy of Aesthetic Pleasure (not in stock) ..	P. Panchapagesa Sastri	3	0	0
40	Lectures on Patanjali's Mahabashya ..	Dr. P. S. Subramanya Sastri	3	0	0
41	History of Sanskrit Literature	Do.	10	0	0
42	Studies in Sanskrit Texts on Temple Architecture ..	Sri N. V. Mallaya.			
	General				
43	The University Journal ..	Editor Annual Subscription Rs. 7 (Inland) 10's (Foreign)			
44	Raja Sir Annamalai Chettiar's Commemoration Volume		10	0	0

Name of Publication	*Author*	Rs. A. P.
Music		
45 Swaramelakalanidhi ..	Mr. M. S. Ramaswami Ayyar	2 0 0
ADDITIONAL PUBLICATIONS		
History		
Maratha Rule in the Carnatic..	Sri C. K. Srinivasan	3 0 0
Tamil		
Tolkappiam Porulathikaram Vol. I Part I ..	Sri E. S. Varadaraja Iyer	3 8 0
Part II ..	Do.	4 8 0
Tree worship & Ophiolatory ..	G. Subramania Pillai, B. A., B. L.	1 8 0
Introduction & History of Saiva Siddhantha ..	Do.	3 0 0
Historical Tamil Reader ..	Dr. P. S. Subramanya Sastri	2 8 0
Tolkappiam-Collatikaram ..	Do.	5 0 0
Endowment Publications		
Kambar Memorial Prize Selections ..		
Adi Kumarakuruparar ..		
Sekkilar Selections ..		
Tevara Tirumurai Preliminary..		
Tamil Isai Music Series		
Volume I (sold out) ..		2 0 0
,, II ,, ..		3 0 0
,, III ,, ..		2 0 0
,, IV ,, ..		2 0 0
,, V Part 1 ,, ..		1 8 0
,, Part 2 ..		1 4 0
,, Part 3 ..		1 0 0
,, VI ..		3 0 0
,, VII ..		2 0 0
,, VIII ..		3 0 0
,, IX ..		3 0 0
,, X ..		3 0 0
,, XI ..		3 0 0
,, XII ..		3 8 0
,, XIII ..		3 0 0
,, XV ..		3 0 0
,, XVI ..		3 0 0
,, XVII ..		3 0 0
Mathalam Karkum Murai ..		1 6 0

For Copies Apply to:

THE REGISTRAR, Annamalai University, Annamalainagar.

MYSORE ECONOMIC JOURNAL

The only Journal of its kind published regularly on the 7th of each month for over twenty years. Has a number of contributors and reviewers attached to it. Bright and topical in its contents, it has ever stood out for progressive and suggestive comments on public affairs and well being. Sir Roper Lethbridge called it the "Most Admirable Journal". Annual subscription Rs. 6.

From the Book Department, books on economic matters can be always ordered. The following books are available for sale from stock :

PLANNED ECONOMY FOR INDIA by Sri M. Visvesvaraya, K.C.I.E., LL. D. Price Rs. 6.

MADURA SOWRASHTRA COMMUNITY by K. R. R. Sastry, M.A., M.L., F.R. ECON. S. Price Re. 1.

INDIAN CASTE SYSTEM by C. Hayavadana Rao, B.A., B.L., F.R. ECON. S. Price Re. 1.

STUDIES IN RURAL ECONOMICS by S. Kesava Iyengar, M.A. Price Rs. 8.

TOWARDS NATIONAL SELF SUFFICIENCY by Dr. P. J. Thomas, M.A., B. LITT., PH. D. Price As. 4.

MYSORE GAZETTEER (3 VOLS.) Edited by C. Hayavadana Rao, B.A., B.L. Price per set Rs. 20. Can also be had in parts at prices varying from Rs. 2 to Rs. 8 per volume.

Postage extra in all cases

Apply to :—

MANAGER, "Mysore Economic Journal",

No. 19, GUNDOPUNT BUILDINGS SIDDICUTTA,

BANGALORE CITY.

THE INDIAN LIBRARY JOURNAL, BEZWADA.

The Official organ of the All-India Public Library Association. Expounds the various phases of Library Science and the Library Movement in India.

Annual Subscription Rs. 3

RATES OF ADVERTISEMENTS

Particulars	*Per Issue*			*Per Two Issues*		
	Rs.	A.	P.	Rs.	A.	P.
Back Cover	15	0	0	28	0	0
Inside Back Cover	10	0	0	18	0	0
Inside Page	8	0	0	15	0	0
Inside Half Page	4	0	0	8	0	0